Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonComercial 3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) **license.**

Դու կարող ես.
- պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
- ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:
- **Share** — copy and redistribute the material in any medium or format
- **Adapt** — remix, transform, and build upon the material

LԵՌ
2037

1999

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԽՐԻՄՈՒ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԽՐԻՄՈՒ

ՀԱՆԴԵՐՁ

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԵԱՄԲՔ

ՋՆԱԽՆԻ ԵՒ ՋԱՅԺՄՈՒ ԲՆԱԿՉԱՑ ՏԱՒՐԻՈՅ ,

ՇԱՐԱԳՐԵԱՑ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՏԷՐ-ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆ

365
ԼՈՌԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

Ի ԹԷՈԴՈՍԻԱ ,

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ԽԱԼԻՊԵԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆԻ ԱԶԳԻՍ ՀԱՅՈՑ

1865 — ՌՅԺԴ.

Библиотека ՀՍՍՌ им. А. Мясникяна Ա. ՄՅԱՍՆԻԿՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ

42037-Сео

ՀՅ 2041

ՀՐԱՄԱՆԱՒ ԳՐԱՔՆՆՈՒԹԵԱՆ. ի Թէոդոսիա, ի 11 Դեկտ. 1863.

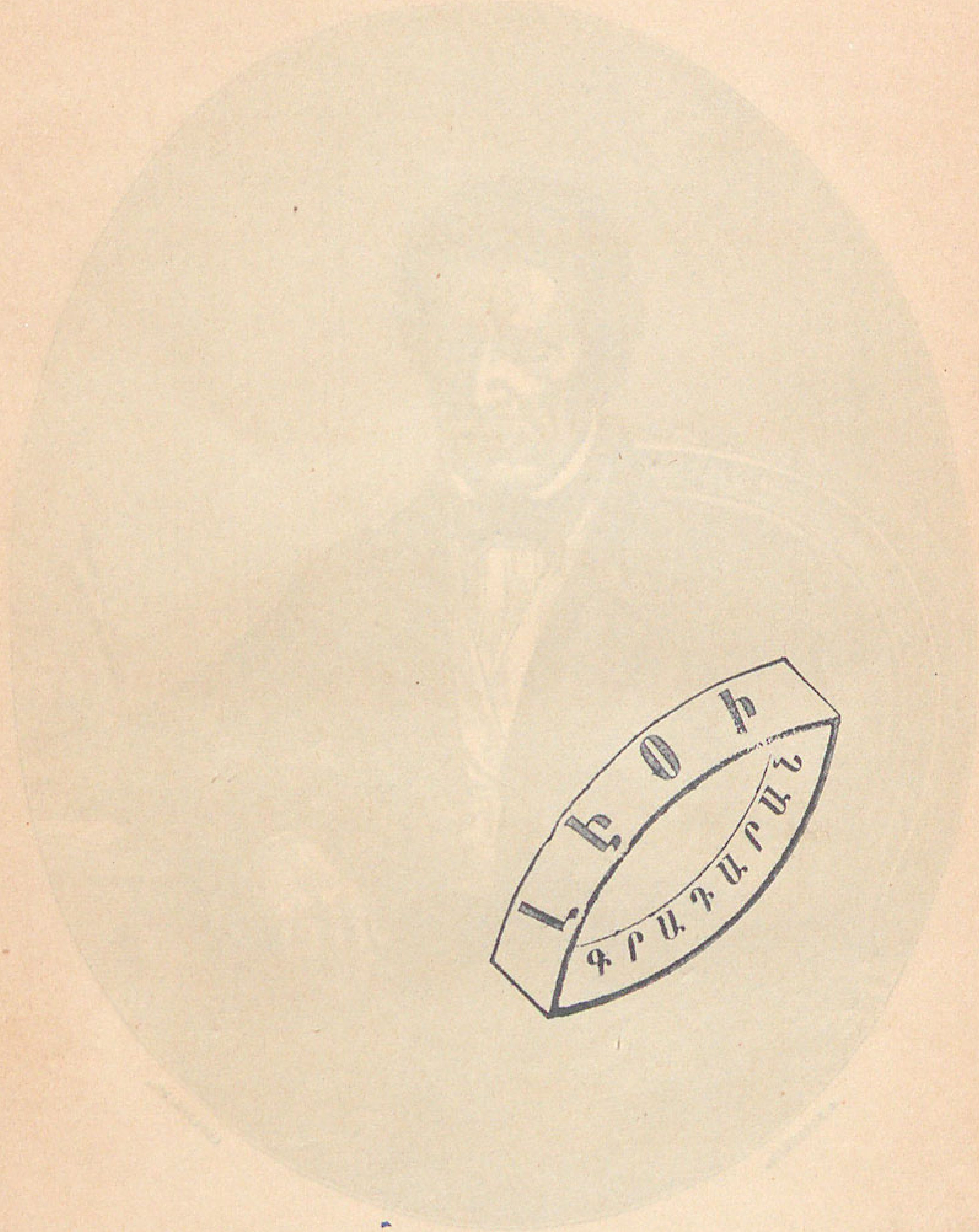

ԼԷՕԻ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ

A. ROUSSEAU.
LECLERE, SC.

ԱՌ

ՄԵԾԱՆՈՒՆ ԲԱՐԵՐԱՐ

ԽԱԼԻՊԵԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆԻ ԱԶԳԻՍ ՀԱՅՈՑ

ԱՂԱ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԽԱԼԻՊԵԱՆ.

ՄԵԾԱՊԱՏԻՒ ԵՒ ԱԶԳԱՍԷՐ ՏԷՐ,

Ազգիս ուսումնական եւ բարոյական յառաջադիմութեանը համար Ձեր արած պէսպէս եզական գործերը տեսնելով՝ շատ կողմանէ վստահացայ այս Ձեր Երկրորդ Հայրենեաց Պատմութիւնը Տէրութեանըդ նուիրել, եւ Ձեր սիրով ընդունելութեան բարեհաճութիւնը խնդրել:

Անցեալ տարւոյ վերջին ամիսներուն՝ Խալիպեան Ուսումնարանին Ձեր այցելութեան եղանելը առիթ եղաւ այս իմ խոնարհական առաջարկութեանը. վասն զի Պատմութեանս քանի մի էջերը Դուք ինքնին կարդալ բարեհաճելով՝ Ձեր քաջալերական խօսքերովը խրախոյս տուիք իմ յոգնած գրչիս, խոստանալով թէ պատրաստ էք ամենայն ժամանակ սիրով օգնելու ազգիս յառաջադիմութեանը համար աշխատող անձանց:

Քաջայոյս եմ, Ողորմած Տէր, թէ Դուք լաւ ճանաչելով դուզնաքեայ աշխատութեանս յարգը, չէք մերժեր իմ խոնարհ ընծայաբերութիւնը:

Ընդունեցէք ուրեմն, Մեծապատիւ Բարերար, այս իմ նուէրս, եւ բաշխեցէք սմա Ձեր ազգասիրական քաղցր ակնարկութիւնը:

Խորին ակնածութեամբ բարեբաղդ զանձն իմ համարիմ մնալ

Մեծապատիւ Տէր,

Ձերդ ճշմարիտ ազգասիրութեան

Շնորհապարտ ծառայ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՏԷՐ-ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆ.

Ի ԹԷՈԴՈՍԻԱ,

ի 15 Յունուարի, 1863.

ԱՌ ԸՆԹԵՐՑՈՂՍ.

Այս իմ փոքրիկ աշխատութիւնը օգնականութեամբն Աստուծոյ աւարտելով եւ սիրելի ազգայնոցս մատուցանելով՝ հարկաւոր կհամարիմ երկու խօսք ասել Ընթերցողացս առ Հասարակ պատմութեան եւ գրքոյս օգտակարութեանը վերայ։

Ա. Ո՛ր եւ իցէ լեզուով գրուած մատեան, երբ իւր բովանդակութիւնը խառն լինի ազգային պատմութեան եւ նորա քաղաքական կենաց ու սովորութիւններուն հետ, միշտ յարգ կունենայ ներկայ եւ ապագայ մարդկութեան առաջեւ. որով եւ անտարակոյս սիրով ընդունելութիւն կգտնէ բանագիտաց կողմանէ։

Բ. Այն պատմութիւնը որ թէ անցեալ գնացեալ մարդկութիւնը հոգւով կկենդանացընէ եւ թէ նոցա այժմու սերնդոց կենդանի պատկերները հիներուն հետ մէկտեղ՝ պայծառ հայելիի պէս ընթերցողաց կներկայացընէ, աւելորդ կլինի նորա պիտուականութեանը վերայ երկբայիլը. ուստի խօսքս չերկընցընելով, եւ գիրքս ընթերցողացդ անկողմնասէր դատաստանին յանձնելով՝ մէկ բան միայն կխնդրեմ. Գրքիս մէկ երեսը կարդալու ժամանակ՝ չփութաք իսկոյն վճիռներ ընելու մինչեւ միւս երեսին աւարտը. կամ աւելի պարզ ասեմ. մէկ պակասութիւն մը, — որ հեռի չէ մարդկայինս տկարութենէն, — տեսած չտեսած՝ շուտով մի արհամարհէք ձեր ազգակցին աշխատութիւնը, այլ նորա կատարելութիւններն ալ հեռատեսօրէն նկատեցէք, քննեցէք, խղճմտանքներուդ կշռորդին մէջ ծանր ու թեթեւ արէք, եւ ապա պէտք եղած խօսքերը, այսինքն կատարելութիւնն ու թերութիւնը ասացէք կամ գրեցէք, եւ եթէ կամիք՝ տպագրութեամբ ալ հրատարակեցէք, անտարակոյս լինելով իմ կողմանէ մատուցանելի անկեղծ շնորհակալութեանը:

Մեր պատմութիւնը Գիմմերացւոց կռապաշտութեան ժամանակի անյիշատակ դարուց մարդիկներէն սկսելով, եւ մինչեւ մեր օրերն եղած Խրիմու

բնակչաց ստորագրութեանը հասուցանելով՝ ինչպէս նաեւ նորա քաղաքաց առանձին առանձին հին եւ նոր պատմութիւնները գրելով, ընթերցողաց դիւրութեան համար պատշաճ դատեցինք նախ՝ երկու մասն բաժանել գիրքը, որպէս զի թերակղզւոյն մէջի ԱԶԳԱՑ եւ ՔԱՂԱՔԱՑ պատմութիւնները իրարու հետ չշփոթուին. եւ երկրորդ, երկու մասանց վերջերն ալ առանձին ծանօթաբանութիւններ դնել այն բառերուն վերայ, որք կարօտ համարեցինք բացատրութեան կամ ապացուցի. բաց յայսցանէ՝ յատուկ անուանց տառադարձութիւններուն մէջ՝ ըստ կարի նախնեաց հետեւեցանք, այսինքն Յունաց Περεκοπ բառը՝ ըստ նախնեաց Պերեկոպ թարգմանեցինք եւ ոչ Փերեքօփ, Սուդաղ՝ եւ ոչ Սուտաղ, Պաշեկաստօն՝ եւ ոչ Փաշէքասթոն, Պալակիոն (Παλάκιον) եւ ոչ Փալաքիոն, եւ այլն. բայց թէ ինչու համար, — այն արդէն պատմած ենք ընդարձակօրէն գրքոյս Ա. մասին 106—113 էջերուն մէջ: — Այժմ դառնամք մեր նպատակին:

1859 թուականի սկիզբները՝ երբ Պետերբուրգէն Խրիմ ճանապարհորդեցի, եւ այս երկրին սքանչելի օդը, բնութեան առատութիւնը, ծովու եւ ցամաքի պտղաբերութիւնը, եւ որ մեծն է՝ Հայկական քաղցր յիշատակարաններով լցուած քաղաքները, գիւղերն ու վանքերը տեսի, բնականէն աւելի ազգասիրական

եռանդ մը ծագեցաւ սրտիս մէջ, եւ այն օրէն միտքս դրի որ իմ հեռաւոր եղբարցս ալ հաղորդեմ տեսածներս. բայց որովհետեւ քանի մը խօսքով անկարելի էր նկարագրել այն ամէնը, եւ մեծահատոր գրքերու կկարօտէր, ուստի սկսայ կարողութեանս համեմատ աշխատիլ, եւ հինգ տարուանս միջոցին (ըստ Ներելոյ ժամանակիս) այս փոքրիկ գիրքը շարադրեցի, զոր այժմ համազգեացս կընծայեմ։ Եթէ իմ սիրելի ազգայինքը գրքէս քաղելու մեր կարծած օգտին կէսն անգամ ստանան, մեր վախճանին հասած կհամարիմք զմեզ։

ՑԱՆԿ ԳԼԽՈՑ.

Եր.

Առ Ընթերցողս . . . . ԺԱ.

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ.

Գլուխ Ա. Տաւրիկեցւոց եւ Սկիւթացւոց պատմութեանն մինչեւ Ալանաց Խրիմու տիրելը. . 3 — 20

— *Բ.* Տաւրիոյ մէջ քրիստոնէութեան սկսուելէն մինչեւ Հանի-Գերէյ խանի Խրիմեցւոց վերայ թագաւորելը . . . . 21 — 36

— *Գ.* Հանի-Գերէյի թագաւորութենէն մինչեւ Ռուսաց Կատարինէ Բ Կայսրուհւոյն Խրիմու այցելութեան եղանելը . . . . . 37 — 48

— *Դ.* Խրիմու լեռները, հովիտներն ու գետերը . 49 — 68

— *Ե.* Խրիմու երկրին հարստութիւնները . . . 69 — 96

— *Զ.* *Խրիմու Հայերը*,

ա) Խրիմու Հայոց ծագումը, թիւը եւ լեզուն . . . . . 97 — 116

— *Է.* *բ)* Կերպարանք, վաճառականութիւն եւ սովորութիւնք. . 117—128

— *Ը.* *Խրիմու այլ եւ այլ ազգերը*,

1. Թաթարք . . . . 129—140

— *Թ.* 2. Նողայք . . . . 141—150

— *Ժ.* 3. Գարայիմք, եւ այլն . . . 151—159

Ծանօթութիւնք Առաջին Մասին . . . . 161—191

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ.

Խրիմու քաղաքները, Ա. Սիմֆերոպօլ . . . . 3 — 16
— — Բ. Բաղչեսարայ . . . . 17 — 40
— — Գ. Սեւաստոպօլ . . . . 41 — 56
— — Դ. Թէոդոսիա . . . . 57 — 80
— — Ե. Կերչ . . . . 81 — 106
— — Զ. Խարասու . . . . 107—128
— — Է. Պերեկօպ . . . . 129—132
— — Ը. Եւպատորիա . . . . 133—136
— — Թ. Սուդաղ . . . . 137—144
— — Ժ. Էսկի Խրիմ . . . . 145—160
Ժամօրութիւնք Երկրորդ մասին . . . . 161—181
Ցանկ անուանց որ ի մասնին . . . . 181—204

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ԳԼՈՒԽ Ա.

Տաւրիկեցւոց եւ Սկիւթացւոց պատմութենէն մինչեւ Ալանաց Խրիմու տիրելը:

Տաւրիոյ պատմութիւնը. — Սեւ ծովու անունը. — Յոյն մատենագրաց վկայութիւնները. — Սկիւթացւոց գաղթականութիւնն ու Գիմմերացի կոչուիլը. — Խրիմ բառին ծագումը. — Գիմմերացւոց սովորութիւնները, արհեստներն ու իւրեանց որդւոց տուած բարոյական խրատները. — Սկիւթացւոց աստուածները. — Ամազոնք եւ իւրեանց կուռքերը. — Յունաց Թոաս թագաւորը. — Իփիգենէ, Որեստ եւ Պիլադ. — Յունաց Խրիմու մէջի հիմնած քաղաքները. — Գիմմերացիք կապստամբին Յոյներէն եւ դարձեալ կտիրեն Խրիմու. — Փիլիպպոսի Մակեդոնացւոյ, մեծին Միհրդատայ, Գոթացւոց Բերեբիստ իշխանի եւ Սարմատացւոց արշաւանքը. — Գիմմերացւոց վերջը. — Սարմատացւոց ցեղը. — Բաստարաց ազգը. — Ալանք կտիրեն Խրիմու:

Տախնի Տաւրիկեցւոց կամ Խրիմեցւոց պատմութիւնները աւանդուած են մեզ յոյն մատենագրաց ձեռքով: Ասոցանէ մէկը՝ Սկիմնոս, որ Քրիստոսէ 90 տարի յառաջ կապրէր, թէ որ դրած չլինէր Խրիմու ծովեզերքին վրայ իւր ժամանակներն եղած Լամպադ (Λαμπὰς) [1] *տեղւոյն վրայ, ուր կասէ Յոյնք կբնակէին, եւ որ կերեւի թէ այժմեան Բիւյիւք-Լամպադ եւ Գիւչիւք-Լամպադ ասուած Թաթարաց գիւղերուն շրջակայքն եղած պիտի լինի, ապա հարկ կլինէր Սարա-*

բոնի [2] աշխարհագրութիւնը կարդալով՝ կարծել թէ Քրիստոսի առաջին դարուն մէջ եւս դեռ Յոյնք չեն կարողացած Խրիմու հարաւային ծովեզերներուն մօտենալ [3]. վասն զի ինչպէս կերեւի այն հին մատենագրաց իրարմէ տարբեր ու խառն պատմութիւններէն, շատ քիչ վստահութիւն կարելի է ունենալ նոցա խօսքերուն, թէպէտեւ ուրիշ ճիշդ տեղեկութիւններով գրուածք մը չունենալով մեր ձեռքը, հարկադրուած եմք դարձեալ նոցա քանի մի վկայութիւնները մէջ բերել:

Հոմերոսի ժամանակները տակաւին Յոյնք ճիշդ գաղափար չեն ունեցած Պոնտոսի եւ նորա բնակչաց վրայ. վասն զի Սեւ ծովը ահագին Ովկիանոս կարծելով՝ եւ նորա վայրենի բնակիչներուն համբաւը միայն լսելով, անունը ախսինոս (ἄξεινος), այսինքն անհիւրընկալ գրել էին, որ յետոյ Յոյնք իւրեանց պետութեան ժամանակ՝ ընդհակառակն տեսնելով՝ եւխսինոս (εὔξεινος) — հիւրընկալ կոչեցին [4]: Այս վայրենեաց վրայ հարիւրաւոր առասպելներ գրուած են հին ժամանակներէ հետէ, յորոց քանի մի հատը հարկաւոր կհամարիմք այս տեղս դնել:

Եւ նախ Հերոդոտոս՝ որ կասէ թէ Արիստէոսի ճանապարհորդութեան ժամանակ Պոնտոսի ծովափունքը Գիմմերացիք կբնակէին, սոցա հիւսիսային կողմը՝ Սկիւթացիք, քիչ մի անդին՝ Իսսիդոնացիք, որոց անձամբ գնացել է տեսնելու Արիստէոս: Յետոյ սոցա վրայ

յաւելցուցել են նաեւ այն վաճառականաց առասպել-ները, որք ասել են թէ Իսսեդոնացւոց հիւսիսային կողմը կընակէին Արիմասպացիք — միականի մարդիկ, քիչ մը հեռու Արիմասպացիներէն՝ Գրիփացիք — ոսկեթաղոյց մարդիկ, իսկ սոցա եւս հիւսիսային կողմը՝ երանելեաց աշխարհին մէջ, Ռիփէական լերանց ետեւը՝ Հիպերբորեացիք. այսինքն այն երկրի բնակիչ-

Հիպերբորեացիք.

ները՝ որք միշտ ուրախ են եւ ոչ երբէք ցաւ կզգան. ցուրտն ու տաքը, թուլութիւնն ու հիւանդութիւնը, հոգն ու մտածմունքը, աղքատութիւնն ու նեղութիւնը ինչ բաներ են, դեռ ծանօթ չէ իւրեանց. մէկ խօսքով այն վերացական քաղաքին բնակիչները՝ որ թէեւ մահկանացու մարդիկ, սակայն ոչ կքաղցենան եւ ոչ որ եւ իցէ բանի կկարօտին: Անուշահամ ծաղկանց ջրերը ծծելով կապրին, եւ քանի մի դար աշխարհիս երջանկութիւնքը վայելելէն եւ իւրեանց կեանքէն կշտանալէն յետոյ՝ ծովու ալիքնե-

բուն կյանձնեն իւրեանց անձը, եւ իյաւիտենական երանութիւն կփոխուին[5]:

Երկրորդ՝ Պոնտոսի Յոյները, որ իւրեանց մտացածին առասպելաբանութեամբը նախնի Տաւրաբնակ Սկիւթացւոց ծագումը Հերքիւլէսէն էր, կասեն. վասն զի Սկիւթացիներէն յառաջ երբ Հերքիւլէս Պոնտոս կերթայ՝ բոլորովին անմարդաբնակ կգտնէ թերակղզին: Օր մը սաստիկ փոթորկի եւ ցուրտի հանդիպելով՝ առիւծի մորթ մը կառնու վրան կըծածկէ ու քուն կլինի: Քանի մը օրէն երբ կզարթնու Հերքիւլէս, կտեսնէ որ իւր ձիերը փախել են, եւ կսկսի թերակղզւոյն չորս կողմը փնտռել: Մերձակայ անտառի մը մէջ իժամարդ — կամ ըստ աւանդութեան Սկիւթացւոց — Բորիսթենի աղջիկը կտեսնէ, որ կէս-կնիկ եւ կէս-օձ եղած է: Իժամարդը Հերքիւլեսի հարցմանը պատասխան կուտայ թէ՝ «Ձիերդ իմ քովս են, բայց չես կարող ստանալ, մինչեւ չհամաձայնիս ինձ հետ կապակցութիւն ունենալ»: Հերքիւլէս կհարկադրուի կատարել նորա ցանկութիւնը, որոց կապակցութեան պտուղէն երեք որդիք կունենան, այսինքն Աղաթիրս, Գելոն եւ Սկիւթ, վերջինս (այն է Սկիւթ), իբրեւ արժանի ժառանգ Հերքիւլեսի, Տաւրիոյ կառավարիչ կմնայ եւ Սկիւթացւոց ցեղապետ կկոչուի[6]:

Երրորդը նոյն իսկ Սկիւթացիք՝ որ ըստ Հերոդոտոսի իւրեանց ցեղի համար՝ դիւցական ամուսնութենէն յառաջացած է կասէին. այսինքն Զեւս (Արա-

մազդ) աստուածէն եւ Բորիսթէն գետի աղջկանէն, որ անմարդաբնակ երկրի մը մէջ Տարգիտաւս անունով որդի ունեցան: Տարգիտաւսէն ծնան, կասեն, Լեյպոկ-

Բորիսթենի աղջիկը.

սայիս, Արպոկսայիս եւ Կոլակսայիս, որոց առաջեւը երկնքէն հերկագործի, եզան լուծ, նետ եւ աման մը ինկաւ, որ ամէնն ալ ոսկիէ շինուած էին: Երբ առաջին երկու եղբայրները ուզեցին ձեռք տալու, տեսան որ սաստիկ տաք է եւ հեռացան. իսկ կրտսեր եղբայրը՝ Կոլակսայիս, մէկէն ձեռքն առաւ եւ իւրեանց բնակարանը տարաւ. այս պատճառաւ մեծ եղբայրները թագաւորութեան իրաւունքը Կոլակսայիսի ձեռքը թողուցին: Դարձեալ, խոցանէ Սկիւթացւոց երեք այլ եւ այլ ցեղեր յառաջացան, — կասեն, — այսինքն Լէյպոկսայիսէն՝ Աւխատացիք, Արպոկսայիսէն՝ Կատիարացիք եւ Թրասպեները, իսկ Կոլակսայիսէն՝ Պարալատացիք կամ թագաւորական ցեղը: — Սոքա ամենքեան առ հասարակ Սկոլոտացիք կաուէին, որ յետոյ Յոյները աղաւաղելով՝ Սկիւթացիք կոչել են[7]:

Տարակոյս չկայ որ այս երեք վկայութիւններն ալ աւելի առասպելաբանութեան տեղ կարելի է դնել՝ քան թէ ճշմարտանման պատմութեան։ Այժմ այս է զարմանալին որ այն հին ժամանակներէ հետէ Յունաց անուանի մատենագիրները՝ Տուրիաբնակ Հարիւրաւոր ազգաց անունները միայն յիշելով՝ բաւական համարել են ապագայից հասկացընելու, ինչպէս նաեւ Հերոդոտոս՝ որ «Տուրիոյ Յունաց նորաշէն քաղաքներուն քովերը, — կսէ, — խառնուած ազգեր կընակէին, այսինքն կէս-Հելլենացիք եւ կէս-Սկիւթացիք». եւ այս երկու խօսքովը կվերջացնէ սոցա վրայ խօսելը։ — Ի՞նչ կնշանակէ այս, եւ ինչ կարելի է հասկանալ... Արդեօք Սկիւթացիքն էին Յունաց հետ միացել՝ թէ Յոյնք նոցա սովորութիւններուն հետեւելով՝ Սկիւթացել...

Այսպիսի հարցմունքներուն չեն պատասխաներ հին պատմութիւնները։

Պլինիոս եւ Ստրաբոն աշխարհագիրները՝ Պոնտոսի ամենահին բնակիչքը Գիմմերացիք եղած են, կսեն. որ Քրիստոսէ 2000 տարի յառաջ Տորոս լեռներէն Խրիմ գաղթելով՝ քարոտ լեռան մը վերայ բնակութիւն հաստատեցին, եւ տեղւոյն անունը Կռիմնօս (Κρημνός) կոչեցին յունարէն, որ ըստ մեզ ապառաժուտ կամ ապառաժ լեառն կթարգմանի, եւ որ հետ զհետէ համառօտուելով՝ Խրիմ ասուել է։ — Կռիմնացի կամ Գիմմերացի կոչումն ալ Կռիմնօս բառէն առնուած է,

որ այժմեան Խրիմեցի բառին կհամապատասխանէ. իսկ Տաւրիկեցի անունը Յոյները տուած են իրենց, որ լեռնականք կնշանակէ [8]: — Եւ ահա այս ամենէն հաւանական կերեւի մեզ:

Երոդոտոս պատմիչը այս Գիմմերացւոց բնակութեանը, տեղւոյն պտղաբերութեանն ու նոցա սովորութեանցը վերայ այսպէս կխօսի. «Նախնի Տաւրիկեցիները Թէոդոսիոյ եւ Պալըգլաւայի մէջտեղերը կբնակէին. Թերակղզւոյն մեծ եւ պտղաւէտ մասը իրենց ձեռքն էր, եւ յայտնի էին ժամանակակից ազգաց մէջ իրենց անվեհերութեամբն ու անհիւրընկալութեամբը: Նոքա փոքրիկներուն ժամանակ՝ եղերքներուն մօտեցած ծովային ճանապարհորդները իրենց աստուածներուն զոհ կմատուցանէին: Պատերազմէն յետոյ առաջին գերիի արիւնը՝ գինւոյ

Մարդազոհութիւն Տաւրիկեցւոց.

հետ խառնած իւրեանց զօրացը կխմցընէին. իսկ մնացեալ գերիներուն՝ ոմանց աչքերը կհանէին, ոմանց մարմնոյ կաշիէն իւրեանց ձիերու համար ծածկոց կկարէին, եւ ոմանց գագաթները պնակի կամ ջուր խմելոյ բաժակի տեղ կգործածէին» [9]:

Սոցա հագուստը կենդանեաց մորթն էր, պատերազմական գործին՝ աղեղը, եւ բնակարանները՝ վրանը: Կանայքը արանց հաւատարիմ էին, եւ մեծ մեղք կհամարէին նոցա դէմ խօսիլը: Այս երկու սեռն ալ առանձին արհեստ ունէր, այսինքն արք դարբնութեամբ, իսկ կանայք՝ ոստայնանկութեամբ կամ կտաւագործութեամբ կպարապէին:

Չնայելով նոցա բարբարոսական սովորութիւններուն՝ քանի մի բարոյական սկզբունք եւս ունէին իւրեանց մէջ, որ ամէն ծնող պարտական էր իւր զաւակին աւանդելու. այսինքն առաջինը՝ հայրն ու մայրը պատուել եւ նոցա բռնած ճանապարհէն չխոտորիլ երբէք. երկրորդը՝ չարհամարհել իւրեանց նախնեաց սովորութիւնները, եւ լսել ծերոց խրատը. եւ երրորդը՝ առաքինութիւն համարիլ այն բանը՝ որոյ սկիզբը դժուարին կերեւի, եւ սուրբ համարիլ այն օգտակար գործողութիւնները՝ որով անուանի եղած են իւրեանց նախնիքը [10]:

Այս Սկիւթացւոց արտաքին երեւութին վերայ ճշգրիտ գաղափար մը տալու նպատակաւ, Ստրաբոն կաւելցընէ եւ զայս՝ թէ սպիտակամորթ, կարմրերես

էին ու խոր աչքեր ունէին. եւ նոցա մազերը՝ փափուկ, երկայն, թանձր ու դեղնագոյն էին: Ազգական օրիորդի մը հետ ամուսնանալու համար արգելք չկար ամենեւին: Իւրեանց գիրութեամբն ու հաստութեամբը շատ նմանութիւն ունէին միմեանց. եւ բնութեամբ դժնեայ, բարկացող ու ծոյլ էին:

Սովորութիւնները, — ինչպէս ամէն թափառական ազգաց սովորութիւն, որ տակաւին սակաւագիւտ չեն Միջին Ասիոյ դաշտերուն մէջ, — անդադար աւազակութիւն էր. արք ձիով եւ կանայք ու տղայք երկանիւ սայլով (որուն եզներ կլծէին) տեղէ տեղ կըփոխադրուէին: Կերակուրները ձիու միս ու կաթնեղէն էր. խմիչքը՝ ջուր ու մեղր. շատ անգամ վայրենի խոտեր եւս կծխէին, որոց սաստիկ հոտէն կարբենային [11]:

Պատերազմի մէջ Սկիւթացիք իւրեանց քաջութեամբն ու խստութեամբը սարսափելի էին մերձակայ ազգաց. վասն զի սպանած թշնամւոյն մորթը վրայէն կքերծէին ու իւրեանց ձիերուն ծածկոց կըշինէին, գագաթները գլխէն կբաժանէին եւ պնակի տեղ կգործածէին, եւ իւրեանց նետերուն վերայ թոյն կքսէին:

Պատերազմականութիւնը ամենէն յարգի պաշտօնը կհամարուէր, եւ շատ վեր կդասուէր վաճառականութենէն ու երկրագործութենէն:

Սոցա պատերազմի ժամանակ զօրապետ եղած ան-

ձը, խաղաղութեան ժամանակ դատաւոր կլինէր ժողովրդեան:

Իւրեանց դիմող Թափառական մարդկանց իրաւունք կուտային տէրութեան հողին վերայ բնակելու, եւ սորա փոխարէն հարկ կառնէին նմանէ. ուստի եւ շատ ճիշդ կելնէ Հերոդոտոսի այն խօսքն որ կասէ՝ թէ «Սկիւթացիք ցորեն կցանէին ոչ միայն ուտելու, այլ եւ ծախելու». — կերեւի թէ իւրեանց գլխահարկը տալու համար:

Ժողովուրդը այլ եւ այլ թաղերու մէջ կբնակէր, եւ ամէն թաղ առանձին թաղապետ կունենար իւրեանց պետութենէն սահմանած [12]:

Սկիւթացւոց պաշտած աստուածները՝ ըստ Հերոդոտոսի վեց հատ էին, այսինքն ա) Թաբիթիս (Վեստա), բ) Պապայոս (Զեւս), գ) Ապիա (Երկիր), դ) Օյտոսիր (Ապողոն), ե) Արտիմպասա (Ափրոդիտէ), եւ զ) Թամի-

Ապողոն, աստուած երաժշտութեան.

մասաղաս (Պոսիդոն). բայց խոցանէ կյիշուին նաեւ Հերֆիւլկան ու Արէսը: Սոցա ամէն մէկը առանձին

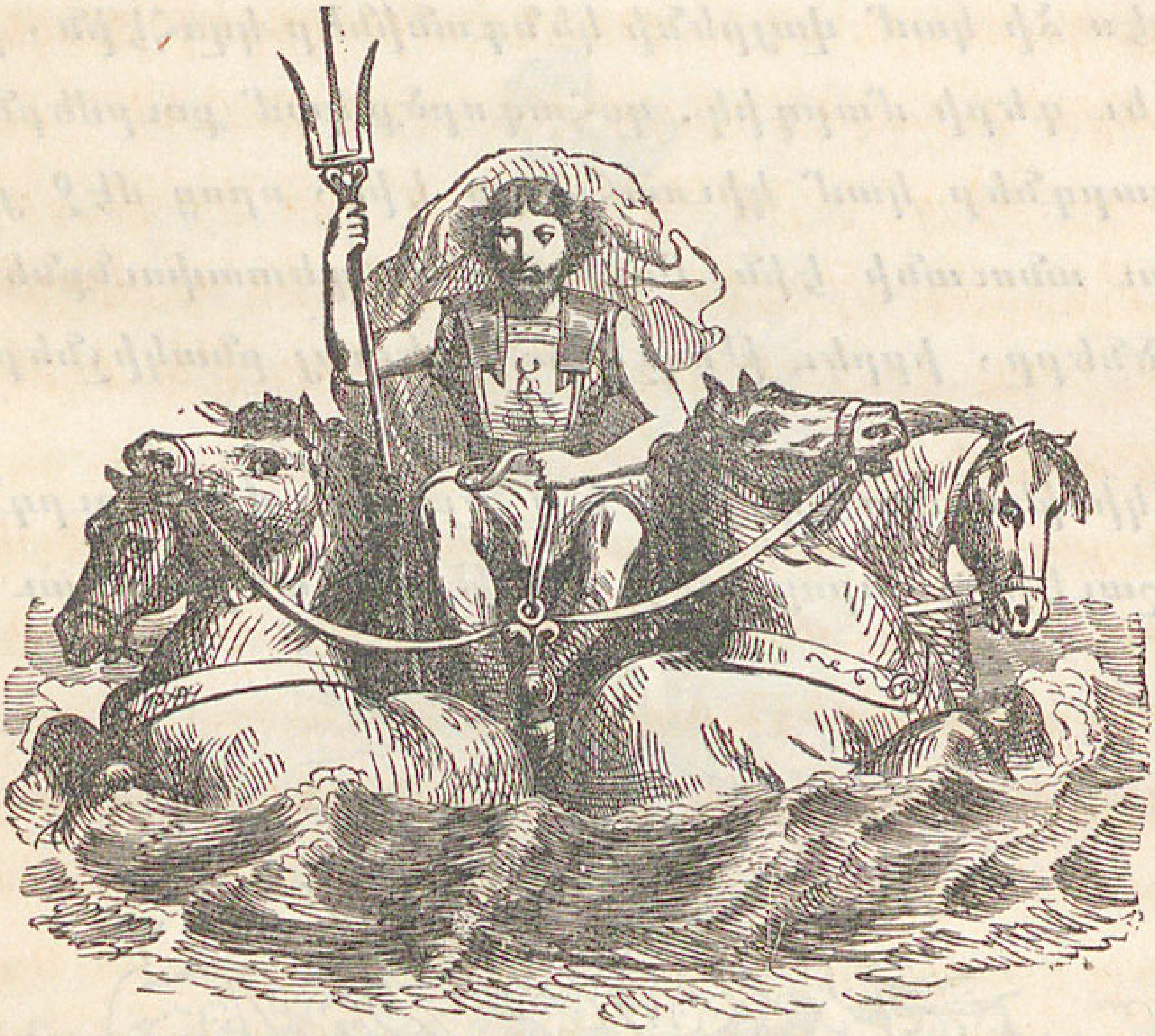

Պոսիդոն, աստուած ծովու.

պաշտօն ունէր. — օրինակի աղագաւ, Թաբիթէսը (Վեստա) աստուած էր ամէն գերդաստանի, եւ մեծ յարգ ունէր առ հասարակ Սկիւթացիներէն: Սորա անունով սուտ երդումը, — ըստ կարծեաց Սկիւթացւոց, — երբ եւ իցէ անպատճառ վտանգի կհանդիպէր կամ կհիւանդանար: Իւրեանց թափառական կեանքին պատճառաւ՝ ժողովրդական մասնաւոր աղօթատուններ կամ դիից տաճարներ չէին շիներ, այլ նոցա մէկ նշանը դիմացնին դնելով կպաշտէին, ինչ-

պէս որ Արէսէն խնդիրք մը ունենալու ժամանակ — իբրեւ պատերազմի աստուած — փայլուն սուր մը կըգնէին ու կպաշտէին : Ո՛ր եւ իցէ կուռքի ընդհանրապէս ձի կամ վայրենի կենդանիներ կզոհէին , ընդորս եւ գերի մարդիկ . զոհագործք կամ քուրմերն ալ կախարդներ կամ կիսահմայք էին , որոց մէջ յարգի ու անուանի էին Բորիսթենի գետափունքներէն եկածները , իբրեւ Թոլչական տեղւոյ բնակիչներ [13] :

Սկիւթացւոց վերայ այլ եւ այլ ժողովուրդներ կարշաւէին , որոց մէջ յաղթող հանդիսացաւ Ա-

Ամազոնք իպատերազմի .

մազոնաց Թագուհին [14] իւր քաջամարտիկ զօրքովը , որ Քրիստոսէ 1700 տարի յառաջ Դանայիս գետն անցնելով՝ տիրապետեց Տաւրիոյ , եւ յորում կանանց հասարակապետութիւն հաստատելով՝ օրէնքներ սահ-

մանեց, Արկս եւ Անահիտ կուռքերուն մեհեաններ շինեց, որոց բացման առաջին օրը գերիներ զոհելով՝ Տաւրոպօլիսեան Տօն անուանեց:

Անահիտ, դիցուհի որսորդութեան.

Ամազոնք իշխեցին Տաւրիոյ մինչեւ Յունաց Թոաս թագաւորին օրերը, որ Տրովացւոց պատերազմին ժամանակ Ամազոններուն յաղթելով՝ տիրապետեց Խրիմու: Սորա քոյրն եկաւ Իփիգենէ [15], եւ շատ մը օտարազգիք զոհեց տեղւոյն Արտեմիս աստուածուհւոյն: Շատ ժամանակ չանցաւ, Որեստն ու Պիլադը [16] եւս Տաւրիա գերեցան. երկուքն ալ պիտի զոհուէին կուռքին, թէ որ իւրեանց Իփիգենէ քոյրը չճանաչէր զիրենք: Եւ ահա այս ժամանակներն էր որ Յոյները հետ զհետէ Տաւրիոյ մէջ բնակութիւն հաստատելով՝ Սեւ ծովու արեւելեան եզերաց վերայ, Քրիստոսէ 500 տարի յառաջ Պանդիկապէոն

քաղաքը հիմնեցին, այժմեան Կերչին տեղը: Հերակլիացիք Պոնտոսի արեւմտեան կողմը Քերսոն քաղաքը շինեցին, եւ Միլեսացիք՝ Արդաբդա [17] (Թէոդոսիա) քաղաքը, Սեւ ծովու արեւելեան եզերաց վերայ:

Գիմմերացիք՝ որ Յունաց իշխանութեան ժամանակ Տաւրիոյ լեռները քաշուած կընակէին, Քրիստոսէ 400 տարի յառաջ ապստամբեցան Յոյներէն եւ Խրիմէն դուրս քշեցին զիրենք: Սոցա այսպիսի քաջութեանը վերայ նախանձելով՝ միմեանց ետեւէ չորս զօրաւոր ազգեր արշաւեցին, — կսէ Տրոգոս Պոմպէոս յոյն մատենագիրը, — որ գրեթէ բոլորովին բնաջինջ ըրին այն աչարկու ազգը: Ինոցանէ առաջինն էր Փիլիպպոս Մակեդոնացին, որ անհամար զօրքով Տաւրիա արշաւելով՝ նոցա պատերազմականներէն շատը սրի քաշեց, եւ 2000 հոգի ալ գերի տարաւ Յունաստան: Երկրորդը Մեծն Միհրդատ, որ Խրիմու հարաւային ծովեզերքը Վոսփորի վերայ կըթագաւորէր. իւր առաջին գործն եղաւ լեռնաբնակ Գիմմերացիները հնազանդեցընել: Երրորդը Գոթացիները, որ Աղեքսանդր Մակեդոնացիէն փախած՝ Դանայիսի կողմերն եկած էին, իւրեանց Բերերիս քաջ անունով իշխանին առաջնորդութեամբը Գիմմերացւոց վերայ արշաւեցին, եւ նոցա բոլոր հողերը (որ Իստրայինի եւ Բորիսթենի, այսինքն Դանայիսի եւ Դնեպրի մէջտեղուանքն էր) նուաճեցին: Եւ չորրորդը Սարմատացիք՝ կամ ըստ Երոդոտոսի Սաւրոմատացիք, որ Դոն գետին կողմերը կընակէին, նոյնպէս Խրիմ

վազեցին եւ Գիմմերացւոց մնացորդը գերի տանելով միացուցին իւրեանց ազգին հետ, այնպէս՝ որ Գիմմերացւոց անունը բոլորովին անյայտացաւ Խրիմէն, եւ միայն նոցա քաջագործութիւնքը ժամանակակից Յոյներն ու Հռովմայեցիները շատ անգամ կյիշէին զարմանալով[18]:

Կպատմեն թէ Պարսից Դարեհ Վշտասպեան թագաւորն եւս Քրիստոսէ 513 տարի յառաջ 800 հազար զօրքով ու 600 նաւով Տաւրիա կարշաւէ, եւ Գիմմերացիք տեսնելուն պէս՝ յետ կփախչին ու Տաւրիոյ ձորերուն մէջ կամրանան: Պարսից զօրքը անմիջապէս լերանց չորս կողմը կպատեն, եւ Դարեհ դեսպան յուղարկելով Գիմմերացւոց Սկիւղոս թագաւորին՝ «Ինչու համար մեք ո՛րքան ձեզի կմօտենամք, դուք այնքան կհեռանաք, կասէ: Եթէ զօրութիւն ունիք ընդդիմանալու, դադարեցէք ու պատերազմիմք. եթէ ոչ՝ հնազանդեցէք ձեր արքայից արքային, եւ նշան հպատակութեան հող եւ ջուր բերելով՝ եկէք հաշտութիւն խօսիմք: — Երբէք փախած չեմք մեք, — կպատասխանէ Սկիւղոս, — ո՛ր եւ իցէ մարդոյ երկիւղէն. եւ եթէ կկարծէք թէ ձեր վախէն է որ կըփախչիմք՝ շատ կսխալիք. վասն զի մեք ինչ որ այժըմ, նոյն եւ խաղաղութեան ժամանակ կանեմք: Բայց թէ ինչ է պատճառը որ չուզեմք ձեզի հետ պատերազմելու, ա՛յն ասեմք: Մեք ո՛չ հաստատուն քաղաքներ ունիմք եւ ոչ վաճառականաց մթերանոցներ. ուստի եւ հարկ չկայ որ երկիւղներէս ձեզի

հետ մարտնչիմք ։ Մեր ունեցած հարստութիւնը՝ մեր հարց գերեզմաններն են, եւ եթէ ձեռնամուխ լինիք նոցա, այն ժամանակը կտեսնէք մեր զօրութիւնը» ։ Դարեհ լսելուն պէս՝ կզարմանայ պատասխաններուն, եւ Պարսկաստան կվերադառնայ [19] ։

Գիմմերացիներէն յետոյ՝ Երոդոտոս Սարմատացւոց ցեղը կյիշէ, եւ կասէ թէ Սկիւթացւոց Ամազոնաց հետ ունեցած խնամութենէն յառաջացած է. այս խօսքին ապացոյց կբերէ Սարմատացի կանանց պնդակազմութիւնն ու քաջութիւնը, որ իւրեանց արանց հետ մէկտեղ պատերազմելու կերթային ։

Սարմատացւոց աղջիկները պարտական էին մէկ թշնամի սպանանելու, առանց որոյ արգիլուած էր կարգուիլը ։

Սոքա ընդհանրապէս Սկիւթացւոց նման թափառական էին. իւրեանց մազերը չէկ եւ կերպարանքը կատաղի էր ։ Լայն զգեստներ կհագնէին, եւ երեսներուն վերայ զանազան գծեր կնկարէին ։ Բնութեամբ վայրենի ու անգութ էին. եւ իւրեանց աստուածը սուրն ու հուրն էր, որոց ձիեր կզոհէին ։

Մինչդեռ Հռովմայեցիք Թրակիոյ եւ Դանայիսի կողմերը բնակող ազգաց հետ տարիներով կպատերազմէին, սոքա իւրեանց տէրութիւնը այնպիսի կարգադրութիւններով ծաղկեցուցին՝ որ նշանաւոր ազգաց կարգը դասեցին զնոսա Հռովմայեցւոց պատմիչները ։ — Տէրութեան սահմանը Ազովի ծովէն մինչեւ Դանայիսի գետափունքն էր ։ Ազգը երկու գլխաւոր

ցեղ կբաժանուէր, այսինքն առաջինը Եզիք կասուէր, եւ այժմու Բեսարաբիոյ կողմերը կբնակէր. իսկ երկրորդը՝ Ռոխոլան, որոց երկիրը Դոն եւ Դնեպեր գետերուն մէջտեղերը կընկնէր:

Հռովմայեցւոց առաջին կայսերաց օրերովը Ռոքսոլանք Դանայիս գետն անցնելով՝ Հռովմայ քանի մի գաւառներուն վերայ կյարձակին ու կտիրեն. յետոյ աւելի եւս յառաջ մատչելով՝ Ադրիանոս կայսեր ժամանակն այնքան կնեղեն Հռովմայեցւոց, որ վերջինքս կստիպուին տարիէ տարի հարկ տալ Սարմատացւոց: — Սոցա զօրութիւնը՝ Հոնաց յաղթահարութեամբը տկարացաւ, կասեն պատմիչք:

Սարմատացիներէն մօտիկ, այսինքն Սկիւթիոյ արեւմտեան եւ Գերմանիոյ արեւելեան սահմաններուն մէջ զօրաւոր ազգ մը կյիշեն պատմիչք՝ Բաստարն անունով, որ երեք ցեղ՝ այսինքն Ադմոնեան, Սիդոնեան եւ Փեւկինեան բաժանուած է եղած: — Այս ազգին վերայ ուրիշ տեղեկութիւններ չեն թողած հին պատմիչները:

Կասպից եւ Սեւ ծովերուն մէջտեղերը Ալանք կամ — ինչպէս կասէ Ամմիանոս Մարկեղինոս — Մասսագետացիք կբնակէին [20], որք իբրեւ ասիական ժողովուրդք՝ ոչ երկրագործութիւն կանէին եւ ոչ տուն ունէին. Իրեանց զաւակները սայլով տեղէ տեղ կտանէին, եւ Ասիոյ ու մինչեւ հիւսիսային Հնդկաստանի դաշտերուն մէջ թափառելով՝ իրենցմէ տկարները կկողոպտէին: Սոքա եւս Քրիստոսէ քանի մի տարի յառաջ

Սարմատացւոց վերայ արշաւեցին, որ Տաւրիոյ ու-րելէն յետոյ, սկսան այլ եւ այլ ժողովրդոց՝ այսինքն Վրաց, Հայոց[21], Պարսից եւ Ազով ու Սեւ Ծովերուն մերձակայքը բնակող ազգաց հետ ժամանակ ժամանակ պատերազմելու:

Յետոյ Ալանաց մէկ մասը Վանդալներուն հետ միացաւ եւ դէպի արեւմուտք արշաւեցին: Սոքա Հռենոս գետն անցնելով՝ կողոպտեցին Գալլիան, ուր Ալանսոն (Alençon)[22] այն ժամանակն ստացաւ, կասեն, իւր անունը. յետոյ անցան աւերեցին Իտալիան, Սիկիլիան, Յունաստանը. այն տեղէն եւս Սպանիա եւ դուցէ մինչեւ Ափրիկէ գնացին:

Ալանաց մեծ մասը Պոնտոսի կողմերը մնաց մինչեւ Դ դարուն վերջերը, որ յետոյ խառնուեցան իւրեանց իշխող Գօթացւոց հետ: — Սոցա ինչ ազգ լինելուն վերայ՝ տակաւին կհակաճառեն հնախոյզք, բայց շատերը կհաստատեն թէ Գերմանացւոց ազգէն յառաջացած են: — Պլինիոս եւ Ստրաբոն՝ Ալանաց հետ միացած կկարծեն նաեւ Այորսացիք եւ Սիրակացիք, որք Քրիստոսի Ա. դարուն կյիշատակուին:

ԳԼՈՒԽ Բ.

Տաւրիոյ մէջ քրիստոնէութեան սկսուելէն մինչեւ Հաճի-Գէրէյ խանի Խրիմեցւոց վերայ Թագաւորելը:

Տաւրիոյ մէջ քրիստոնէութեան սկսուիլը. — Յունաց Կապիտոն եպիսկոպոսը. — Ստեփանոս արքեպիսկոպոս Սուրոժի. — Գոթացիք եւ իւրեանց արած աւերմունքը. — Հոնք կյաղքեն Գոթացւոց. — Հոնաց սովորութիւններն ու անզրութիւնները. — Գոթացւոց մէկ մասը Հռովմայեցիներէն կապստամբի. — Գոթացիք Դորիոյ մէջ. — Յուստինիանոս Ա. — Խազարք կտիրեն Խրիմու. — Հայոց Վաղարշ եւ Պարսից Խոսրով թագաւորները. — Վնասեալ Սուրպահ. — Հայոց քաջութիւնները. — Իբն-Ֆոզլան արաբացւոյն մէկ գրուածքը. — Թուլուն իշխանին խան ընտրուիլը. — Յուստինիանոս Բ. — Խազարաց շինութիւնները. — Խազարք քրիստոնեայ կմկրտուին. — Հրեից Ղեւտացի Եհուդա ռաբբին. — Խազարաց վերջը. — Մողոլք կտիրեն Խրիմու. — Չինկիզ-խան. — Գենուացիք. — Ախսարայի Հայերը. — Լիդուանացւոց Օլգերթ իշխանը. — Թեմուձինի կենսագրութիւնը. — Օքքայ. — Հաճի-Գէրէյ թագաւոր կընտրուի:

Քրիստոնէութեան ճշմարիտ լոյսն առաջներորդ դարուն վերջերն սկսաւ ծագելու Տաւրիոյ մէջ. բայց Քերսոնի Կղէմէս եպիսկոպոսին նահատակուելովը (Քրիստոսի 100 Թ.), դարձեալ հեթանոսութիւնն իւր խաւարային սկզբունքներովը Թերակղզւոյն չորս կողմը պատեց: Եկեղեցական պատմութիւնը Դ դարուն սկիզբները քանի մի Քերսոնացի եպիսկոպոսաց անուններ կյիշատակէ, յորոց երեքը մարտի 7-ին նահատակեցան, կասէ[23]*: Յետոյ 325-ին Կապիտոն անուամբ յոյն եպիսկոպոս մի եւս կյիշէ, որոյ ձեռքովը, — կասէ,*

— վերստին սկսաւ քրիստոնէութիւնը քիչ քիչ սըփռել իւր բարեպաշտութեան սերմունքը, նախ Խերսոնի եւ ապա նորա շրջակայ երկիրներուն մէջ[24]։

Այնուհետեւ թէպէտ մինչեւ 786 թուականը հաւանական պատմութիւն մը չերեւիր քրիստոնէութեան կամ այն ժամանակի քրիստոնէից բարբարոսներէն քաշած հալածանքներուն վերայ գրուած, որք թերակղզւոյն չորս կողմը դեռ բնակած էին. սակայն եւ այնպէս՝ կերեւի որ Զ դարուն, այսինքն այն ժամանակները՝ երբ Խրիմը Բիւզանդացւոց Յուստինիանոս Ա. կայսեր հովանաւորութեան տակն ինկաւ (530 թուականին), նորա հիւսիսային ծովափունքը քրիստոնեայք կընակէին. Տաւրիկեցիք գրեթէ ամենեքեան ութերորդ դարուն ընդունած էին քրիստոնէութիւնը, եւ ամէն քաղաք առանձին առաջնորդ ունէր։ Այս բանիս գլխաւոր ապացոյց կարելի է համարիլ եկեղեցական պատմութեան այն խօսքն որ կասէ՝ թէ «Նիկիոյ երկրորդ տիեզերական ժողովոյն մէջ (787 թուակ.) երեք հարիւր վաթսունեւօթը հայրապետաց մէկն էր Յունաց Ստեփանոս արքեպիսկոպոսը Սուրոժեցի ասուած, որ Սուրոժի երկրին, այսինքն Սուդաղի առաջնորդն էր»։ — Սորա յիշատակը Յունաց եկեղեցին ամէն տարի դեկտեմբերի 15-ին կտօնէ[25]։

Երրորդ դարուն Բալթիկեան ծովէն դէպի Սեւ ծովու կողմերը մօտեցան Գոթացիք եւ ուրիշ շատ մը գերմանական ազգեր, որք իսկզբան տիրեցին Դա-

կիոյ [26], եւ ապա Ասիա նաւելով՝ 275-ին շատ ծաղկած քաղաքներ աւերեցին, ինչպէս Բիւթանիան, Գաղատիան, Կապադովկիան եւ Եփեսոսը՝ յորում էր եւ Անահտայ գեղեցկաշէն տաճարը. իսկ Եւրոպայի մէջ Թրակիան, Մակեդոնիան եւ Յունաստանը կողոպտեցին: Նոքա աւերեցին նաեւ Աթէնքը, եւ կուզէին այրել մէջի գտնուած բոլոր գրքերը, բայց նոցա հայրենակիցներէն մէկը՝ «Ընդհակառակն պէտք է թողուլ, — ասաց, — այն գրքերը, որ նոքա ընթերցանութեան պարապելով՝ ժամանակ չունենան պատերազմական գործոց վերայ մտածելու, որպէս զի մեք եւս առաւել դիւրութեամբ կարողանամք իշխել նոցա [27]»: — Այսպիսի խորամանկութիւններով ու քաջութիւններով Գոթացիք զօրաւոր տէրութիւն մը հաստատեցին արեւելքի եւ արեւմուտքի մէջ. եւ չորրորդ դարուն, — իւրեանց Էրմանարիք անունով թագաւորին ժամանակը, — Խրիմու եւ Սեւ ու Բալթիկ ծովերուն կտիրէին [28]:

Գոթացւոց կյաղթեն Հոնք կամ Հուննացի ասուած ազգը, որ չորրորդ դարուն վերջերը Չինաստանի կողմերէն չուելով ու Ասիոյ հարաւային-արեւելեան մեծատարած դաշտերէն անցնելով՝ Տաւրիա կարշաւեն եւ Գոթացւոց մեծ մասին կտիրեն:

«Հոնք, — կասէ Ամմիանոս Մարկեղինոս, — որ սկզբան անուամբ եւեթ էին յայտնի, սոսկական կերպարանք մի ունէին. իւրեանց երեսն ու կզակը ածելով կկտրտէին որ մազ ու մօրուս չբուսնի: Ամե-

նքեան անճոռնի, խստապարանոց ու կոպիտ էին, այնպէս՝ որ կարծես թէ մարդիկ չէին, այլ մարդակերպ գազաններ։ — Ուտելիքները խոտ, զանազան բուսոց արմատներ եւ հում միս էր։ Տուն, բնակարան ինչ բան է, տակաւին յայտնի չէր իւրեանց. ուստի եւ տեսածներուն պէս՝ իբրեւ գերեզմանէ կփախչէին. միշտ լերանց ու անտառներու մէջ կթափառէին, եւ սովորած էին ցրտի, տօթոյ, ծարաւոյ եւ քաղցածութեան համբերելու։ Հագուստները կաւէ եւ գազանաց մորթերէ կշինէին, եւ այնքան իւրեանց վրայ կպահէին, մինչեւ որ կեղտէն կփտէր։

....«Իւրեանց խօսակցութիւնը շուտ ու մութ էր..... Առանց հաւատոյ եւ օրէնքի կապրէին. ամենեւին հասկացողութիւն չունէին պատուոյ եւ բարոյականութեան կողմանէ. մէկ խօսքով՝ անմիտ; ստախօս ու յամառութեան մէջ կորած ազգ էին» եւ այլն [29]։

Ժամանակակից պատմիչքը՝ հոնաց վայրենութեանն ու կոպտութեանը վերայ բաւական խօսք չեն գտներ ասելու։ Նոցա ամենասիրելի բանը՝ մարդու գլուխ կտրելն էր, կասեն. եւ իւրեանց այս տմարդութեամբը այնպիսի սարսափ ձգած էին դիմադրող ազգաց մէջ, որ նոյն իսկ Հարիւրամեայ Երմանարիք ասուած քաջը՝ չհամարձակեցաւ անգամ նոցա դիմաց պատերազմելու ելանել. ուստի եւ կամաւոր մահուամբ աճապարեց ազատիլ իւրեանց գերութենէն։

Արեւելեան Եւրոպիոյ Գոթացիները ամէն կերպով հնազանդեցան Նոցա, իսկ արեւմտեանները՝ Թրակիա փախան, ուր Հռովմայեցիք հրաման տուին բնակելու, եւ յորում Գոթացիք միանալով ուրիշ գերմանական ազգաց հետ, շատ ժամանակ չանցած՝ Հռովմայեցւոց մարդասիրութեանը փոխարէն ապերախտութիւն ցուցընելով՝ ապստամբեցան կայսեր հպատակութենէն եւ տէրութեան մեծ մասին տիրեցին:

Այն ժամանակները Քերսոն տակաւին Յունաց ձեռքը լինելով, եւ արեւելեան Գոթացիքը հոնաց անիրաւութիւնները տանել չկարողանալով՝ Յունաց կայսեր հաճութիւնը խնդրեցին Քերսոնի կողմերը բնակելու համար. կայսրը սիրով հրամայելուն պէս՝ Քերսոնի հարաւային-արեւելեան ծովեզերեայ գաւառներուն, եւ մանաւորապէս Դորիոյ մէջ՝ մէկէն երեք հազար Գոթացիներ եկին բնակեցան:

Այս սակաւաթիւ Գոթացիները, որ անխարդախ դաշնակից էին Բիւզանդացւոց, անուանի էին իւրեանց հաւատարմութեամբը, քաջութեամբն ու հիւրընկալութեամբը. եւ երկրագործութիւնն ու գիւղական պարզ կեանքը շատ կսիրէին: — Յուստինիանոս Ա. նոցա կեանքն ապահովցընելու համար՝ քարէ պարիսպներ քաշել տուաւ Դորիոյ քանի մը երկիւղալի տեղերը, որ եւ այնու ամենայնիւ Թ դարուն հարկադրեցան Խազարաց խաներուն իշխանութեանը հպատակիլ բոլորովին [30]:

Խազարք — կամ ըստ Մովսէսի Խորենացւոյ — Խազիրք ասուած ազգը, իսկզբան Կասպից եւ Սեւ ծովերուն մէջտեղերը կընակէր [31]:

Սոքա Ասիոյ Հարաւային կողմի քաղաքաց շատերն աւերելով՝ նախ Հայոց Վաղարշ եւ ապա Պարսից Խոսրով թագաւորներուն առիթ տուին իրենց քաղաքներն ամրացնելու, որ առաջինը (195) Վարդգեսի աւանը [32], եւ երկրորդը (551) Դուռն ծորայ (որ Դարբանդի կիրճ եւս կասուի), ահագին պարիսպներով պատեցին: — Վերջնոյս աւերակները մինչեւ ցայժմ զարմանք կպատճառեն տեսողաց [33]:

Խազարք ուրիշ հիւսիսական [34] ազգաց հետ միանալով՝ երբ իրենց Վնասեպ Սուրպահ անունով թագաւորին հետ մէկտեղ Դուռն ծորայ [35] ասուած կիրճէն ու Կուր գետէն անցան եւ Հայաստանի մէջ մտան, իսկոյն մեր Վաղարշ թագաւորը իւր քաջ ու բազմաթիւ զօրաց գլուխ կեցած՝ դիմացներն ելաւ, սաստիկ կոտորած արաւ, եւ բոլոր դաշտերուն մէջ նոցա դիակները ցրուելով՝ ծորայ դռնէն անդին վանեց: Այս տեղ Խազարք թէպէտ կրկին անգամ պատերազմի պատրաստուեցան, բայց Հայոց քաջերը դարձեալ յաղթեցին նոցա, որով Խազարք մերայնոց զօրութենէն իրենց տկարութիւնը կատարելապէս ճանաչելէն յետոյ, թէեւ հարկադրուեցան փախչելով ազատել իրենց անձինքն այն վերահաս կոտորածէն, սակայն քանի մի նետերու զօրաւոր ներ-

գործութեներն՝ մեր Վաղարշ Թագաւորն անկաւ պատերազմի դաշտին մէջ, քսան տարի (193—213) ամենայն բարեմասնութեամբ Թագաւորելէն վերջը [36]:

Իբն-Ֆոզլան արաբացին՝ շատ մանրամասն կընկարագրէ այս ազգին (de Chasaris) պատմութիւններն ու սովորութիւնները, որ մեք հարկաւոր ճանաչելով՝ այս տեղս կդնեմք համառօտելով:

«Խազարf կամ Խաաար բառը տէրութեան անուն մի էր, որոյ մայրաքաղաքը Իդիղ կասուէր եւ յորում նոյա Թագաւորը կընակէր... Խազարք իւրեանց Թագաւորին Իկէf կամ Բակ կանուանէին: Բնակիչքը 10 հազարէն աւելի կհաշուէր, եւ 30 տաճար ունէին. իսկ կրօնքը՝ մահմէտականութիւն էր, թէեւ իւրեանց մէջ քրիստոնեայք եւ ըստ մասին կռապաշտներ եւս կային: Կռապաշտներն աղօթքի ժամանակ մէկ մէկու ողջունելով՝ երեսներուն վերայ կընկնէին ըստ հին սովորութեան, որ ոչ մահմէտականաց, ոչ հրէից, եւ ոչ քրիստոնէից սովորութեանցը կնմանէր... Տէրութիւնը ամէն ժամանակ 1200 զինուոր կունենար, եւ եթէ մէկը մեռնէր՝ տեղն իսկոյն ուրիշը կդրուէր:

«Թագաւորն ուրիշ մարդ չէր ընդունէր, բայց իւր հին գաւառներէն, որ սոքա եւս պալատան նշանակեալ առանձին սենեկին մէջ իւրեանց վճիռներն որոշելէն յետոյ, խանի մասնաւոր եպարքոսին (վէզիրին) ձեռօք՝ տեղեկութիւն կուտային նմա: Սոյնպէս որ եւ իցէ Թագաւորական հրաման՝ նոյն եպարքոսը կհաղորդէր գաւառաց:

«Քաղաքին շրջակայքը գիւղեր չունենալով, ամառուան ժամանակ քաղաքացիք իրենց դաշտերը կելնէին, ու ցորեն, բրինձ եւ ուրիշ հարկաւոր սերմեր կցանէին։ — Ջուկն ու բրինձը՝ բնակչաց գըլխաւոր կերակուրներն էին։ — Վաճառականները քաղաքին արեւելեան մասին մէջ կբնակէին, եւ իրենց մթերանոցներն եւս այն տեղ էր։

«Խազարաց լեզուն տարբեր էր Տաճկաց եւ Պարսից լեզուներէն... Իրենց կերպարանքը ամենեւին չէր նմաներ Տաճկաց։ Երկու ցեղ կբաժանուէին սոքա. մէկը Գարա-Խազար եւ միւսը՝ Աք-Խազար։ Գարա-Խազարները աւելի Հնդկաց կնմանէին՝ քան թէ Տաճկաց. իսկ Աք-Խազարները՝ Կովկասեան ցեղին, որ բարեկազմ ու գեղեցիկ էին։ — Վերջինքս կռապաշտ ստրուկներ ունէին իրենց մօտ ծառայող, որոց կեանքը փողով գնած էին։

«Խազարաց թագաւորը մեծ խաքան կկոչուէր, եւ իր տեղապահը՝ խաքան։ Մեծ խաքանը չորս ամիսը միանգամ կերեւէր ժողովրդեան, եւ մնացեալ ժամանակները միշտ դաշտերու մէջ զբօսնլով կանցնէր. իսկ նորա տեղապահ խաքանը՝ տէրութիւնը կկառավարէր, յանցաւորները կպատժէր, եւ միշտ ժողովրդեան մէջ կգտնուէր... Ամէն ժամանակ իրաւունք ունէր մեծ խաքանին հետ տեսնուելու, բայց պէտք էր միշտ հագուած լինէր եւ ոտքերը բոպիկ ներկայանար։ Հանդիսաւոր ժամանակները երկրորդը առաջնոյն մեծարելու համար՝ ծառի ճիւղ կամ փունջ մը վարդ կտանէր

Նմա, որ խոնարհաբար մատուցանելէն յետոյ՝ մեծ խաքանին աջակողմը կնստէր։ Սորա մտնելէն քանի մի վայրկեան անցնելէն յետոյ՝ Բենդեր-խաքան եւ Զաուշ ասուած պաշտօնատէրները կներկայանային մեծ խաքանին։

«Ըստ հին սովորութեանց՝ մեծ խաքանի կամ ծայրագոյն խանի մեռնելէն վերջը, մարմինը 12 սենեկաց մէկուն մէջը կթաղուէր։ — Այն սենեակներուն տակէն գետ կանցնէր, եւ նոցա իւրաքանչիւրին մէջը մաղած քար ու կիր լցուած էր, այն մտքով՝ որ մարդ, զեռուն, կամ որ եւ իցէ չար ոգի չմերձենայ մեռեալ մարմնոյն։ Թագաւորը թաղելէն յետոյ՝ դիւաբարձից գլուխը կկտրէին, որ մէկը չիմանայ թէ ուր թաղուեցաւ։ Տեղւոյն անունը դրախտ կկոչէին, եւ թագաւորին համար՝ արքայութիւնը գնաց, կասէին...» եւ այլն [37]։

Յունաց պատմութիւններուն մէջ Խազարք եօթներորդ դարու հզօր ազգաց մէկը կյիշուին։ Նոքա շատ անգամ զօրք տուին կայսեր յօգնութիւն, որ վերջինս ի նշան շնորհակալութեան՝ նոցա Թուղուն իշխանին արքայական թագ յուղարկեց, եւ Խաքան կամ Խան կոչելով՝ որդի անուանեց զինքը [38]։ — Երկու անգամ պատերազմելու գնացին իմիասին Պարսկաստան, Հունգարացւոց եւ Բուլղարաց վերայ յարձակեցան, եւ Վոլգայի գետաբերանէն մինչեւ Ազով եւ Սեւ ծովերու քաղաքներուն տիրեցին, որ յետոյ քանի մի դար Խազարաստան կոչուեցաւ։

Եւ այսպէս Խազարաց անունը Ասիոյ եւ Եւրոպայի մէջ հետ զհետէ այնքան հռչակուեցաւ, որ Հռովմայեցւոց Յուստինիանոս Բ կայսրը Խազարաց խանին դիմեց, եւ նորա աղջկանը հետ ամուսնանալով՝ Կոստանդնուպօլիս դարձաւ ու պսակուեցաւ այն տեղ ըստ կանոնի քրիստոնէից [39]:

Այս արդէն տեսանք որ Սարմատացիք, Հոնք եւ ուրիշ ասիական բարբարոս ազգերը միայն կործանել, աւերել, հիմնայատակ անել կուզէին քաղաքները, բայց սոքա ընդ հակառակն՝ Յունաց Թէոփիլոս կայսերէն ընտիր ախորժակով ճարտարապետներ խնդրեցին, եւ իւրեանց համար հոյակապ շինութիւններ արին, որոց մէջ նշանաւոր եղաւ Դոն գետին եզերաց վերայ (այժմեան Խազախաց երկրին մէջ) Սարքէլ անունով բերդը, որ այն ժամանակը Թափառական ազգաց դէմ կառուցած էին:

Խազարաց ինչ ազգէ յառաջանալուն վերայ՝ տակաւին կհակաճառեն ուսումնականք. այսինքն ոմանք Տաճկաց ցեղէն են, կասեն, ոմանք Փինիկեցւոց, եւ ոմանք Տաճկա-Սկիւթացւոց: — Վերջին ժամանակներս նոցա ճիշդ Փինիկեցւոց ցեղէն լինելուն վերայ նոր գրուածք մը հրատարակուեցաւ, որ վերոյիշեալ ամենայն կարծիքները հերքէ [40]:

Խազարք իսկզբան կռապաշտ էին. ութերորդ դարուն՝ այսինքն 740-ին Հրէից հաւատն ընդունեցան, եւ 858 Թուականին քրիստոնեայ մկրտուեցան [41]:

Յոյնք երբ իւրեանց Թէոփիլոս կայսեր ժամանակը՝ Քրիստոսի 840 թուականին տիրեցին Տաւրիոյ եւրոպական մասին, այն ժամանակը Խասարաց տէրութեան կէսը նոցա իշխանութեան տակն ընկաւ. բայց ասիական մասը կերեւի թէ իւրեանց ձեռքը մնաց մինչեւ ԺԲ դարուն վերջերը. վասն զի Հրէից Ղեւտացի Եհուդա անունով ռաբբին՝ իւր Սեփէր-Գոզրի վերնագրով գրքին մէջ գովասանական ճառ գրած է Խազարաց թագաւորին, իբրեւ հաւատակցի[42]: Բայց յետոյ (ԺԳ դարուն սկիզբները) Սակոլգաց, Օլեգաց, Կոմանաց եւ Մողոլաց հետ զհետէ արած արշաւանքները՝ թուլացուցին ու քամեցին այս երբեմն հռչակաւոր եղած ազգին ոյժը, որոյ տէրութեան սահմանը Վոլգայի գետաբերանէն մինչեւ Սեւ ծովն ու Դնեպրի եզերները կհասնէր:

Խազարաց վերայ յարձակող ազգաց մէջ ամենաքաջ հանդիսացան Մողոլները, որ երեքտասներորդ դարուն իւրեանց ձեռքն անցաւ բոլոր Խրիմը, եւ թերակղզւոյն մէջ բնակող Յոյներն ու Գոթացիները հարկատու եղան նոցա: — Յոյնք այնուհետեւ սկսան բազմանալ Սուղդաղի մէջ, յորում ասիական վաճառականութեան հարուստ մթերանոցներ ունէին:

Նոյն ժամանակները Մողոլաց Չինկիզ-խան ինքնակալը իւր զարմանալի քաջութիւններովն Ասիոյ մեծ մասին տիրելով՝ սկսաւ ձեռնամուխ լինել նաեւ Եւրոպայի, եւ տիրեց նախ 1225-ին Ռուսաստանի եւ Լեհաստանի, եւ ապա 1241-ին Հունգարացւոց:

Գենուացիք՝ որ այն ժամանակներէն քիչ մի յառաջ Լոմբարդացւոց դաշնակից ազատ ժողովուրդ էին եւ Վենետկեցւոց հետ վաճառականութիւն կանէին, երեքտասաներորդ դարուն սկիզբները ճոխանալով՝ սկսան Գերմանիոյ եւ ուրիշ քաղաքաց մէջ վաճառակցութեան դաշինք դնելով իւրեանց առուտուրներն յառաջ տանել. ուստի եւ հետ զհետէ այնքան հարստացան, որ վերջապէս ձեռք զարկին աշխարհակալութեան, եւ նախ Սարդինիոյ ու Կորսիկայի շատ գաւառներուն տիրեցին, եւ ապա 1266 թուականին Խրիմու քանի մի քաղաքներուն, որոց մէջ սկսան նորանոր շինութիւններ անել, եւ յորս նշանաւոր է մինչեւ ցայժմ Սեւ ծովու հարաւային-արեւելեան եզերաց վերայ շինած Թէոդոսիոյ բերդը [43]:

Այն ժամանակներն էր ահա որ Անւոյ գաղթական Հայերը Ախսարայի Թաթարներէն նեղուելով՝ պատգամաւոր յուղարկեցին Գենուացւոց իշխանին, եւ նորա հաւանութիւնն առնելէն յետոյ՝ Թաթարաց հետ պատերազմելով եկին Թէոդոսիա, Կէօզլէվէ եւ Հին-Խրիմ քաղաքները բնակեցան [44]:

Գենուացւոց ձեռքն եղած երեք գլխաւոր քաղաքները, այսինքն Կաֆան, Սուդաղն ու Բալըքլաւան նոցա Եանօն ղա Բոսֆօ անունով դուքսին օրերը շատ ծաղկեցան, եւ Կաֆան իբրեւ քաղաք բնակութեան հիւպատոսի՝ Թերակղզւոյն ամէն քաղաքներէն աւելի հարստութեամբ կփայլէր [45]:

Խրիմն այնուհետեւ երկու այլ եւ այլ պետութեանց մէջ բաժանուելով, մինչդեռ մէկ կողմէն Գենուացիք եւ միւս կողմէն Մողոլք իւրեանց տէրութիւնները բարեկարգելու, քաղաքները ծաղկեցնելու կաշխատէին, Լիդուանիացւոց Օլգերդ անունով իշխանը՝ Թեբակղղւոյն հարաւային-արեւմտեան կողմէն ահագին բազմութեամբ Մողոլաց վերայ յարձակեցաւ (1363), եւ Քերսոնի բնակչաց մեծ մասը սրի քաշելով՝ հրաման տուաւ զօրքին կողոպտել քաղաքին բոլոր հարըստութիւնները, չթողլով մինչեւ Յունաց եկեղեցական անօթները, որոց ժողովելէն յետոյ՝ վախնալով Մողոլաց դաշնակից ազգերէն, դարձան իւրեանց տեղերը գնացին։

Այս արդէն յայտնի է որ Խրիմու Թաթար ասուած խաներուն ազգատոհմը Մողոլաց Ձինկիզ-խան ինքնակալէն յառաջացած է (*). *բայց թէ Ձինկիզ-խանն ինքը ով է, եւ ինչպէս աշխարհակալ եղել է, պատմութիւնը կատարեալ կերպով աւանդելու համար՝ պատշաճ կհամարիմք նորա կենսագրութիւնն եւս*

(*) Ձինկիզ-խան իւր աշխարհակալութեան օրերը այլ եւ այլ Թաթարներու տիրելով՝ բուն իւր ազգայինքն եւս (Մողոլք) նոցա հետ խառնուեցան. ուստի եւ ընդհանրապէս Թաթար ասուեցան այն ժամանակներէն: Մեք եւս, — ինչպէս ամենայն պատմիչք, — այսուհետեւ փոխանակ Մողոլ ասելու՝ Թաթար պիտի ասեմք, որպէս զի ընթերցողք մեր պատմութիւնը տարբեր ազգի վերայ չկարծեն. թէպէտեւ ըստ ինքեան մեծ տարբերութիւն ունին իրարմէ այս երկու ազգերը:

համառօտապէս գրելով անցնիլ մինչեւ Նոր խանե-րուն ժամանակները:

Ջինկիզ-խանը ծնաւ 1154-ին՝ Մողոլաց Բյիւն-Եուլ-դուք քաղաքին մէջը, եւ անունը Թեմուճին դրին, որ հազիւ թէ 13 տարեկան եղած էր, իւր Եզուքայ Բեհա-դուր հայրը վախճանեցաւ, որով եւ Մողոլաց շատերն ապստամբեցան Թէմուճինէն, եւ գնացին Թայճութ ա-սուած Մողոլներուն կուսակցութեանը հետ միացան:

Թէմուճին իւր հայրական ժառանգութիւնը ձեռք բերելու համար, հինգ ամբողջ տարի միակերպ աշ-խատեցաւ, եւ երբ տեսաւ որ ամենեւին օգուտ չու-նեցաւ, իւր կուսակիցները համոզելով ժողվեց ու Թայճութեան ցեղին վրայ յարձակեցաւ, որոց մեծ մասը սաստիկ կոտորելէն յետոյ, ապստամբներուն գլխաւորները բռնեց տարաւ Բիլիւն-Եուլդուք, եւ 70 կաթսայի մէջ ողջ ողջ եփել տուաւ նոցա մար-միններըը: — Թէմուճինի այս սարսափելի վրիժա-ռութեանը վրայ Մողոլաց եւ Թաթարաց քանի մի մանաւոր խաները, ոմանք յօժարութեամբ եւ ո-մանք երկիւղներէն հնազանդեցան նմա:

Թէմուճին երբ Ջինաստանի վրայ արշաւելու ժամանակ՝ Ամուր գետի եղերքները բանակած էր, միայնակեաց մի՝ կամ ըստ ոմանց կարծեցեալ մար-գարէ մի երեւեցաւ, կասեն, եւ ասաց ժողովրդեան թէ «Աստուած Թէմուճինին ձեռքը պիտի տայ բո-լոր աշխարհս. ուստի եւ այսուհետեւ Ջինկիզ-խան

պիտի կոչուի»․ ընդ որ հաւանեցան բոլոր պատերազմականք[46]։

Չինկիզ-խանի զօրքը սովաւ եւս տառապել սրատանջելով՝ երբ 1215-ին Չինաց դէմ ելան, Պեքին քաղաքը մէկ օրուան մէջ կողոպտեցին, եւ շատ տեղերն եւս հրդեհ ձգեցին։ Յետոյ Չինկիզ-խան դարձաւ Պարսկաստան, ուր Խորասանու քանի մի քաղաքները պաշարեց, եւ իւր երկու Չիքի եւ Սուրուրայ անուանով զօրավարներուն կառավարութեանը յանձնելով, գնաց վերստին Ամուր գետին վերայէն ուրիշ այլ եւ այլ պետութեանց վերայ, եւ ամենայն տեղ քաջութեամբ փայլելով, վերջապէս 1277-ին աէրութեան ժառանգութիւնը իւր Օքրայ որդւոյն թողուց, եւ 72 տարեկան հասակին՝ Օրդոս քաղաքին մէջ վախճանեցաւ։

Չինկիզ-խանը երիտասարդութեան ժամանակ գեղեցիկ դէմք ունէր․ հասակը բարձր էր, թիկունքը լայն եւ կազմուածքը ամուր։ Բնութեամբ բարկացող ու անվեհեր էր։ Իւր կենաց 40 տարիէն յետոյ հաստանալ սկսաւ, եւ կերպարանքը հետ զհետէ աւելի կարմրեցաւ։ Ծերութեան ժամանակը սաստիկ ծանրութիւն կզգար, բայց ոչ երբէք կըլանար պէտք եղած պատերազմական գործերը կատարելէն։

Օքթայէն սկսեալ մինչեւ Բէրդիբէկի ժամանակը՝ Չինկիզ-խանի ցեղէն Խրիմու մէջ 58 խան կհաշուեն պատմիչք, որոց վերջինը զաւակ չունենալով՝ իւր եղբօրորդւոյքը սպանանել տուել է։

Սորա մահուանէն յետոյ Թաթար մուղալից եւ զօրավարաց մէջ՝ գահը ժառանգելու համար սաստիկ կռիւներ կծագի եւ մինչեւ արիւնհեղութիւններ կլլնի: ժողովուրդները տարակուսանաց մէջ ընկած՝ մինչդեռ չեն գիտնար թէ որո՞յ իրաւունք տան ու հպատակին, հովուին մէկը 18 տարեկան պատանւոյ մը ձեռքը բռնած՝ ծերոց ժողովարանը կմտնէ, եւ կյայտնէ տղային Ջինկիզ-խանի ցեղէն եղածը, որ ազատել ու մեծցուցել է, կասէր, Բերդիբէկի դահճին ձեռքէն:

Տղային անունը Հաճի էր, եւ հովուինը՝ Բէրքէյ: Երբոր Թաթարները միաբանական հաւանութեամբ իւրեանց Թագաւոր կընտրեն զինքը, նա իւր շնորհակալութեան փոխարէն, իւր ազատող հովուին Բէրքէյ անունն իւր վերայ կառնու, եւ այն օրէն Հաճի-Բէրքէյ կասուի: Եւ ահա այս Բէրքէյն է որ յաջորդ-Գլխոյ Թաթար խաներուն պատմութեանցը մէջ կըտեսնուի ամէն մէկ խանի անուանը հետ միացած:

ԳԼՈՒԽ Գ.

Հաճի-Գէրէյի թագաւորութենէն մինչեւ Ռուսաց Կատարինէ Բ կայսրուհւոյն Խրիմու այցելութեան ելանելը:

Հաճի-Գէրէյ խան կընտրուի եւ Գըփչագաց ու Գենուացւոց կյաղթէ. — Մէնգլի-Գէրէյ. — Գենուացիք կապստամբին Թաթարներէն. — Հայդար-Գէրէյ. — Մէհէմմէտ Բ սուլթան. — Կէտիկ-Ահմէտ փաշա Տաճկաց. — Գենուացւոց վերջը. — Մէհէմմէտ-Գէրէյ. — Սաադէթ-Գէրէյ Տաճկաստան կփախչի. — Սահիպ-Գէրէյ. — Դէվլէթ-Գէրէյ եւ իւր քաջութիւնները. — Մէհէմմէտ-Գէրէյ Բ. — Օսման փաշա Տաճկաց. — Իսլամ-Գէրէյ. — Սաադէթ-Գէրէյի պատերազմը. — Ղազի-Գէրէյ եւ իւր բանաստեղծութիւնը. — Թոխթամիշ-Սէլամէթ եւ Ջանիբէկ-Գէրէյ. — Մէհէմմէտ-Գէրէյ Գ. — Շահին-Գէրէյ Պարսկաստան կփախչի. — Ինաղ-Գէրէյ. — Բահադուր-Գէրէյ. — Մէհէմմէտ-Գէրէյ Դ. — Իսլամ-Գէրէյ Բ. — Ադիլ-Գէրէյ. — Հաճի-Սէլիմ-Գէրէյ. — Մուրադ-Գէրէյ եւ Հաճի-Սէլիմ-Գէրէյ Բ. — Ռուսաց Գալիցին իշխանը. — Սաադէթ-Գէրէյ Բ եւ Սաֆա-Գէրէյ. — Դէվլէթ-Գէրէյ Բ. — Ռուսաց Մինիխ կոմսն ու իւր յաղթութիւնները. — Սէլիմ-Գէրէյ. — Դոլգորուկով. — Դէվլէթ-Գէրէյ Գ. — Սուվորով մարաջախտը. — Շահին-Գէրէյ. — Պոտեմկին իշխանի արշաւանքը. — Խրիմն Ռուսաց տէրութեանը հետ կմիանայ. — Կատարինէ Բ կայսրուհին այցելութեան կուգայ Խրիմ:

Խրիմու թերակղզին հարիւրաւոր բռնաւորաց արշաւանքներէն յետոյ Թաթարաց ձեռքն անցնելով՝ պէտք է ասել որ Հաճի-Գէրէյէն յառաջ Գըփչագաց Բաթու խանը միաւորեց Տաւրիան իւր տէրութեանը հետ, եւ գլխաւոր քաղաք անուանեց Էսկի-Խրիմ կամ Հին-Խրիմ քաղաքը, ուր եւ քանի մի տարի թագաւորեց [47]:

Բերդիբէկէն վերջը Ջէնկիզ-խանի ցեղը պակսելով՝ մեզ արդէն տեսանք թէ ինչպէս Հաճի խանը Գէրէյ կամ Կիրայ Հովուէն ձեռքովը ծերոց ժողովանը բերուեցաւ եւ Թաթարաց խան ընտրուեցաւ. այժմ հարկաւոր կհամարիմք այն խաներուն վերայ համառօտապէս խօսելով, այսինքն նոցա թագաւորութեան ժամանակի նշանաւոր դիպուածները մեր կարողութեանը համեմատ պատմելով՝ հանիլ մինչեւ Խրիմու Ռուսաց ձեռքն անցնիլը։

—

Սրդ Հաճի-Գէրէյը թագաւոր ընտրուեցաւ 1448-ին։ — Իւր առաջին գործն եղաւ ծերոց խորհուրդները լսելով՝ ժողովրդեան վիճակը բարւոքելու աշխատիլ։ Եւ որովհետեւ Թաթարներն իւրեանց Ջէնկիզ-խան ինքնակալէն առած քաջութիւններովը տակաւին կըպարծենային, խորհուրդ տուին Հաճի-Գէրէյի որ իւր նախնեացը հետեւելով՝ ձեռք զարնէ աշխարհակալութեանց. ուստի եւ իւր գահակալութեան երկրորդ տարին՝ նախ Գըփչաղաց վերայ արշաւեց եւ նոցա Բաթու խանի յաջորդ՝ Սէյիդ-Ահմէտ խանին յաղթեց, յետոյ Գենուացւոց վերայ յարձակեցաւ, թերակղզւոյն մնացած մասը նուաճեց եւ հարկատու արաւ զնոսա։ Մեռաւ 1467-ին, եւ նորա մահուանէն յետոյ՝ թագաւորական աթոռը ժառանգելու համար մեծ խռովութիւն ծագեցաւ իւր վեց որդւոցը մէջ, եւ Մէնգլի-Գէրէյ՝ իբրեւ անդրանիկ որդի Հաճի-Գէրէյի՝ հօրը աթոռը ժառանգեց։

Մէնգլի-Գէրէյ գահն ելնելուն պէս՝ ընտանի թշնամիներ ունեցաւ, որք էին իւր եղբայրները, եւ որոց հանապազօրեայ խռովութիւններէն ոչ միայն օգուտ մը չեղաւ ժողովրդեան, այլ երկու թշնամիներ եւս յառաջ ցան, այսինքն Գըփչաղաց Սէյիդ-Ահմէտ խանն ու Լեհաց Կազիմիր թագաւորը:

Գէնուացիք եւս նոյն միջոցին Թաթար իշխանաց ներքին երկպառակութիւններն ու կռիւները տեսնելով՝ յետ դարձան սահմանեալ տուրքը վճարելէն, որով եւ դարձեալ ինքնագլուխ, այսինքն իրենց Անտոնիոս Մառինի անունով հիւպատոսին իշխանութեամբը կառավարուեցան: Այս բանին հակառակելով նաեւ մռզաները՝ հրաժարեցուցին գահէն զՄէնգլի-Գէրէյ, եւ տեղը թագաւոր ընտրեցին Հայդար-Գէրէյը, որ էր Հաճի-Գէրէյին հինգերորդ որդին:

Մէնգլի-Գէրէյ իւր եղբօրն ու մռզաներուն հակառակելով՝ կերպով մը վրէժը հանելու կմտածէր, ուստի եւ Կոստանդնուպոլիս երթալով՝ Մէհէմմէտ երկրորդին պաշտպանութիւնը խնդրեց, որ նա եւս 1475-ին իւր ծովակալ Կէտիկ-Ահմէտ փաշայի հետ շատ մը պատերազմական նաւեր յուղարկեց [48], եւ եկաւ տիրեց Գէնուացւոց ձեռքի քաղաքներուն, այսինքն Սուդաղի, Բալըքլաւայի, Կերչի, Մանգուպի եւ Գերսոնի. բայց իսկզբան չկարողացաւ առնուլ նաեւ Թէոդոսիա քաղաքը, որոյ մեծաշէն ու անառիկ բերդը՝ վերջին ապաստանարան դարձած էր նոցա: Այսու ամենայնիւ յաղթուեցան Գէնուացիք, եւ այնուհե-

տեւ բոլորովին վերջացաւ Խրիմէն իւրեանց իշխանութիւնը, եւ հպատակեցան Տաճկաց:

Այն պատերազմէն յետոյ Մէնգլի-Գէրէյ երրորդ անգամ (1478) խան գրուեցաւ Թաթարաց. եւ նորա եղբարց եւ մըրզայից իրեն դէմ արած հակառակութեանց պատուղն այն եղաւ՝ որ Գենուացւոց հետ Թաթարներն եւս այնուհետեւ հարկատու եղան Տաճկաց սուլթանին:

Մէնգլի-Գէրէյը մեռաւ 1514-ին, եւ նորա մեծ որդին Մէհէմմէտ-Գէրէյ, որ արդէն հօրը կենդանութեան ժամանակէն թագաժառանգ կկչուէր, տեղը թագաւորեց:

Մեհեմմէտ-Գէրէյը 1514-էն մինչեւ 1523-ը թագաւորեց: — Սա իւր գահակալութեան առաջին տարին Աժտէրխանի եւ Խազանու Թաթարաց վերայ արշաւեց, եւ յաղթելէն յետոյ խան դրաւ Խազանու մէջ իւր Սահիպ-Գէրէյ եղբայրը: Մէհէմմէտ-Գէրէյը հետեւոր պատերազմ բացաւ նաեւ Մընկռէլաց Տատիանին՝ այսինքն թագաւորին դէմ, յորում եւ զրկուեցաւ կեանքէն: — Սորա որդի Ղազի-Գէրէյը հօրը գահը ժառանգեց, բայց ութ ամիս հազիւ թէ անցել էր, իւր հօրեղբայր Սաադէթ-Գէրէյը, Տաճկաց Սէլիմ սուլթանի օգնութեամբը ձգեց գահէն եւ տեղն ինքը թագաւորեց:

Սաադէթ-Գէրէյ խանը իւր գահակալութեան օրէն ամենայն ջանք արաւ Տաճկաց սուլթանին հաճոյանալու եւ նոցա սովորութիւնները մտցընելու իւր ժողո-

վըրդոց մէջ, բայց այս բանիս ժողովրդոց չհաւանելուն պատճառաւ մեծ անբաւականութիւններ ծագեցան: Թաթարաց հաւանութեամբը Մէհէմմէտ-Գէրէյի միւս որդին՝ Իսլամ-Գէրէյը եղբօրը դէմ զօրք ժողովեց, եւ Ազով ծովուն մօտերն այնքան նեղեց Սաադէթ-Գէրէյին՝ որ հարկադրեցաւ Տաճկաստան փախչելու 1532 թուականին, ուր Օսմանեան տէրութեան պաշտօնատար լինելով՝ Կոստանդնուպօլիս մնաց մինչեւ իւր մահը: Իսլամ-Գէրէյ քանի մի ամիս հազիւ թէ թագաւորել էր, Թաթարները դարձեալ դժգոհութիւններ ցուցին նորա արած կառավարութեանը դէմ, այնպէս՝ որ վերջինս զզուելով՝ հարկադրեցաւ գահը թողուլ Սահիպ-Գէրէյին:

Սահիպ-Գէրէյը 1533-էն մինչեւ 1551-ը թագաւորեց: — Սա ժողովուրդը խստութեամբ կառավարեց, եւ իւր անվեհերութեամբը մերձակայ ազգաց համար սարսափելի դրացի մի դարձաւ: Տաճկաց սուլթանի հրամաններն արհամարհելուն պատճառաւ, սաստիկ ատելութիւն մի ծագեցաւ սուլթանի եւ սորա մէջ, որ վերջապէս սուլթանը անձամբ պատերազմի ելնելով՝ զՍահիպ-Գէրէյը բռնեց ու սպաննել տուաւ, եւ Մէնգլի-Գէրէյին թոռը՝ Դեվլէթ-Գէրէյ, — որ Թաթար խաներուն կողմանէ պատանդ էր ի Տաճկաստան, — տեղը խան ընտրեց:

Սա 1551-էն մինչեւ 1577-ը թագաւորեց: Իւր քաջութեանց մէջ նշանաւոր է Ռուսաստանի մայրաքաղաքին պաշարումը, որ 1571-ին մայիսի 21-ին 100

հազար զօրաց գլուխ կեցած՝ գնացին սաստիկ հրդեհ ձգեցին քաղաքը, եւ 800 հազար հոգի սրի քաշելէն յետոյ՝ կրակին սաստկութենէն չկարողանալով այլ եւս յառաջ երթալու, դարձան տեղերնին: — Անգղիացւոյն մէկն այն սարսափելի հրդեհը տեսած ժամանակին «Աստուած չտայ ինձ միւսանգամ այսպիսի օր տեսնելու» ասել է, որ մինչեւ ցայժմ պատմութեանց մէջ կյիշուի[49]:

Դէվլէթ-Գէրէյին յաջորդեց Մէհէմմէտ-Գէրէյը, որ 1577-էն մինչեւ 1584-ը թագաւորեց: — Սա Տաճկաց Մուրադ սուլթանէն հրաման ընդունեցաւ Պարսից դէմ պատերազմի երթալու, բայց չկատարեց. ուստի եւ Մուրադ սուլթանը իւր Օսման փաշա անունով զօրապետին ձեռքովը շատ մը զօրք յուղարկեց զինքը հնազանդեցնելու, որ հասնելուն պէս յաղթեց, եւ Մէհէմմէտ-Գէրէյը փախաւ գնաց Խըրղըզ-Խազախաց բանակին ապաստանեցաւ:

Իսլամ-Գէրէյը երկրորդ անգամ խան գրուեցաւ Խրիմու, որոյ դէմ ելաւ Նողայներու հետ մէկտեղ Մէհէմմէտ-Գէրէյի որդի Սաադէթ-Գէրէյը, եւ տիրեց նախ Բաղչէսարայի, եւ ապա ուրիշ քաղաքաց: Տաճկաց սուլթանը լսելով՝ դարձեալ զօրք յուղարկեց Խրիմ, որ Նողայներուն հնազանդեցնելով՝ Սաադէթ-Գէրէյին հրաժարեցուցին գահէն: Այսու առթիւ Իսլամ-Գէրէյը երրորդ անգամ թագաւորեց Խրիմու, բայց շատ ժամանակ չանցաւ, Մէհէմմէտ-Գէրէյը Խըրղըզներուն հետ մէկտեղ պատերազմի ելաւ

եւ դարձեալ խան անուանեցաւ Խրիմու: Տաճկաց սուլթանը երկրորդ անգամ զօրք յուղարկեց սորա դէմ, եւ պատերազմին մէջ՝ երկու մէկմէկու ձեռքէ գահը յափշտակող խաները (Իսլամ-Գէրէյ եւ Մէհէմմէտ-Գէրէյ) զրկուեցան իւրեանց կեանքէն 1588-ին իբրեւ արժանաւոր պատիժ: — Այս երկու խաներուն իշխանութիւնը ընդ ամենայն չորս տարի երկարեց:

Ղազի-Գէրէյը, որ Դէվլէթ-Գէրէյի կրտսեր որդին էր, իւր Իսլամ-Գէրէյ մեծ եղբօրը մահուանէն յետոյ Խան դրուեցաւ Տաճկաց սուլթանէն: — Այս խանին համար ոմանք «Թէ եւ Թաթարաց գովելի թագաւորներէն մէկն էր, կասեն, բայց այնպէս կծծի, դժնեայ ու խիստ էր, որոյ նմանը չէր եղած». եւ ոմանք ընդ հակառակն կհաստատեն՝ թէ «Բարեպաշտ, արդարասէր եւ առատաձեռն էր»: Ուրիշ տաղանդներէն զատ՝ բանաստեղծական ձիրք եւս ունէր, որով «Գիւլ վէ Բիւլբիւլ» (Վարդ եւ Սոխակ) անուանի տաղը երգեց:

Ղազի-Գէրէյի յաջորդեցին մէկ մէկու ետեւէ Թոխթամիշ-Գէրէյ եւ Ջանիբէկ-Գէրէյ խաները, 1609-էն մինչեւ 1623 թուականը, որ երկուքն եւս գահէն զրկուեցան եւ նշանաւոր գործ մը չունեցան:

Ջանիբէկ-Գէրէյին յաջորդեց իւր եղբայր Մէհմէտ-Գէրէյ Գ-ը եւ թագաւորեց 1623-էն մինչեւ 1627-ը: — Սա իւր Շահին-Գէրէյ եղբօր վերայ ունեցած չափազանց վստահութենէն շատ վնասներ կրեց. վասն զի

Շահին-Գէրէյ նենգութեամբ գաղտնի կուսակիցներ ժողովեց եղբօրը դէմ, եւ Օսմանեան պետութեան գանգատ գրել տուաւ Հասարակութենէն որ իբր թէ ժողովուրդը Մէհէմմէտ-Գէրէյի տեղը զինքը (Շահին-Գէրէյ) կուզէ։ Այս գանգատի վերայ երկու եղբարց մէջ սաստիկ ատելութիւն ծագեցաւ, եւ ատելութիւնը շուտով պատերազմի փոխուեցաւ, յորում Մէհէմմէտ-Գէրէյն սպանուեցաւ։ Շահին-Գէրէյ վախնալով Տաճկաց սուլթանէն, Պարսկաստան փախաւ, ուր մեծն Շահաբաս կթագաւորէր։ Այս պատճառաւ դարձեալ խան գրուեցաւ Ջանիբէկ-Գէրէյը, որ թագաւորեց Խրիմու մինչեւ 1637 թուականը. իսկ յետոյ վերստին գահէն ձգուելով սուլթանին հրամանաւը Հռոդոս կղզին աքսորուեցաւ, ուր եւ մեռաւ։

Սորա յաջորդեց Ղազի-Գէրէյի որդի Ինադ-Գէրէյը 1637-ին, որ իւր անհնազանդութեամբը բարկացնելով Տաճկաց սուլթանին, նոյն տարւոյն մէջ պատժուեցաւ ի Կոստանդնուպօլիս։

Ինադ-Գէրէյի տեղն անցաւ Սէլամէթ-Գէրէյի որդի Բահադուր-Գէրէյը, որ թագաւորեց 1637-էն մինչեւ 1641 թուականը։ — Իւր խանութեան ժամանակի նշանաւոր գործն եղաւ Նողայներու Մենսուրեան ցեղին յաղթելը, որ հին ժամանակներէ հետէ Խրիմ կարշաւէին աւազակաբար։ Սա Ղազի-Գէրէյին պէս անուանի էր իւր բանաստեղծական գրուածքներովը։

Յետոյ թագաւորեց Մէհէմմէտ-Գէրէյ Դ, 1641-էն մինչեւ 1644 թուականը։ — Սա ժողովրդեան երկպառա-

կուՙթեանց պատճառաւ Հարկադրեցաւ Հրաժարուիլ գահէն։

Սորա տեղն անցաւ Իսլամ-Գիրէյ Բ-ը, որ անուանի եղաւ արդարասիրութեամբն ու խոՀեմ կառավարութեամբը, եւ մեռաւ 1654-ին։

Իսլամ-Գերէյէն յետոյ դարձեալ թագաւորեց ՄեՀեմմէտ-Գերէյ Դ, որ 1666-ին վերստին Հրաժարեցուցին աթոռէն, եւ սուլթանի երկիւղէն Խրիմու սաՀմանակից Քալմուխներու երկիրը փախաւ։

Սորա յաջորդեց Ադիլ-Գիրէյը, որ թագաւորեց 1666-էն մինչեւ 1670 թուականը։

Յետոյ Հաճի-Սելիմ-Գիրէյ ընտրուեցաւ։ — Սա թէեւ ժողովրդեան սիրելի թագաւորներէն մէկն էր, բայց սուլթանի Հրամանները թուլութեամբ կատարելուն Համար երեք անգամ գահէն ձգուեցաւ, զկնի որոյ մէկ մէկու ետեւէ խան գրուեցան Մուրադ-Գիրէյն ու Հաճի-Գիրէյ Բ-ը 1678-էն մինչեւ 1683 թուականը։

Յետոյ դարձեալ խան գրուեցաւ Հաճի-Սէլիմ-Գէրէյը, ընդ որ Թաթարները շատ ուրախացան։ — Սա առաջուան պէս ժողովրդեան վիճակը բարւոքելու Հոգ տարաւ։ Սորա թագաւորութեան երրորդ տարին, այսինքն 1686-ին Ռուսաց Գալիցին իշխանը 200 Հազար զօրքով Խրիմ արշաւեց, բայց պատերազմին անյաջողութեամբը զօրաց կէսը ջարդուելէն յետոյ Ռուսաստան դարձաւ։

Հաճի-Սելիմ-Գէրէյին երկրորդ անգամ հրաժարեցուցին գահէն, եւ տեղը հետ զհետէ Սաադէթ-Գիրէյ Բ եւ Սաֆա-Գիրէյ խաները Թագաւորեցին 1690-էն մինչեւ 1692 Թուականը: Բայց այս երկուքն եւս այլ եւ այլ հակառակութեանց պատճառաւ՝ մէկ մէկ տարի Թագաւորելէն յետոյ գահէն զրկուեցան. եւ ապա երրորդ անգամ խան նստաւ Հաճի-Սելիմ-Գէրէյը: — Սա իւր վեհանձնութեամբը մոռացաւ ժողովրդեան իրեն դէմ արած առաջուան ապերախտութիւնները, եւ դարձեալ սկսաւ սիրով կառավարել ազգը եւ զանազան պատերազմաց մէջ քաջութիւններ արաւ: — Քանի մի տարիէն յետոյ ծերութիւնը պատճառելով՝ խնդրեց սուլթանէն որ տեղը Թագաւոր դրուի իւր Դեվլէթ-Գէրէյ որդին:

Դեվլէթ-Գիրէյ Բ 1690-էն մինչեւ 1702-ը Թագաւորեց: Սորա յաջորդեց Ղազի-Գէրէյ Գ, յետոյ Գափլան-Գէրէյ, որոյ Թագաւորութեան օրերը, այսինքն 1736-ին յուլիսի 1-ին Ռուսաց Մինիխ անուանով կոմսը 54 հազար զօրքով Տաւրիա արշաւեց, եւ շատ վնասներ տուաւ նոցա հիւսիսային կողմի քաղաքացն ու բնակիչներուն: Պերեկոպ քաղաքն առաւ, եւ Եւպատորիան, Բաղչէսարայն ու Ակմէչիթը այնպիսի սարսափելի կրակ ձգեց որ գրեթէ բոլոր շինութիւնները մոխիր դարձուց: Ուզեց երթալ նաեւ Կաֆան առնելու, բայց հիւանդութեանց՝ ջրի պակասութեան եւ սաստիկ տաքին պատճառաւ դարձաւ գնաց Ուքրանիա երկիրը:

Գափլան-Գէրէյի յաջորդեցին Սէլամէթ-Գէրէյ Բ (1739—1743), *Սէլիմ-Գէրէյ* (1743—1748), *Ասլան-Գէրէյ* (1748—1755), *Ալիմ-Գէրէյ* 1755—1758), *որոյ հրաժարեցուցին աթոռէն Նողայ Թաթարները, եւ տեղը խան ընտրեցին Խըրըմ-Գէրէյը:*

Խըրըմ-Գէրէյէն յետոյ թագաւորեցին Խրիմու Մագսուդ-Գէրէյ եւ Սէլիմ-Գէրէյ Գ (1767—1771): *Վերջինոյս* (*Սէլիմ-Գէրէյի*) *խանութեան օրերը՝ Դոլգորուկով Վասիլ Միխայլովիչ իշխանը* 38 *հազար զօրքով Խրիմ արշաւեց եւ Պերեկոպ քաղաքը պաշարեց: Այս յաղթութենէն սիրտ առած՝ Դոլգորուկով սկսաւ թերակղզւոյն ներսի քաղաքներուն մօտենալ, ուր թէեւ Սէլիմ-Գէրէյ* 95 *հազար զօրքով երկրորդ անգամ ճակատամարտեցաւ, սակայն դարձեալ յաղթուելով յետ փախաւ. ուստի եւ Դոլգորուկով տիրեց այնուհետեւ Արաբաթու, Կերչի, Ենիգալէի, Բալըքլաւայի եւ Թամանու, այնպէս՝ որ նոյն տարւոյ* (1771) *օգոստոս ամսոյն սկիզբները գրեթէ բոլոր թերակղզւոյն տիրեց: — Դոլգորուկով իւր այնպիսի քաջութեանը համար ուրիշ պարգեւներէն զատ՝ Կրիմսկիյ* (Крымскій) *պատուանունն ընդունեցաւ կայսրուհւոյն. իսկ Սէլիմ-Գէրէյ իւր յաղթուելուն պատիժ՝ գահէն ձգուեցաւ Տաճկաց սուլթանին հրամանաւը, եւ տեղն անցաւ Դէվլէթ-Գէրէյ Գ, որոյ թագաւորութեան օրերը* (1777) *Ռուսաց Սուվորով մարաջախտը՝* 20 *հազար Հայ եւ Յոյն հանեց Խրիմէն, եւ յուղարկեց այժմու Եկատերինոսլաւ նահանգին կողմերը բնակելու:*

Դէվլէթ-Գէրէյի յաջորդեց Շահին-Գէրէյ:—Սորա ժամանակ Ռուսաց Պոտեմկին իշխանը 1779-ին ապրիլ ամսոյ 21-ին տակնուվրայ արաւ Խրիմու բոլոր քաղաքները. որով եւ Թաթարաց այս վերջին խանը՝ (Շահին-Գէրէյ) տեսնելով որ իւր հակառակորդին դէմ մարտնչելու չափ ոյժ չունի, հարկադրեցաւ իւր տէրութեան իշխանութիւնը (1783-ին) կատարինէ Բ կայսրուհւոյն տալ, որոյ ինքնակալութեան օրէքէն Խրիմն եւս սկսաւ հետ զհետէ լուսաւորուիլ եւրոպական քաղաքակրթութեամբ [50]:

Պոտեմկինն եւս իւր այս յաղթութեանց փոխարէն Տաւրիկեան իշխանի (князь Таврическій) եզական պատուանունն ընդունեցաւ ի կայսրուհւոյն, եւ առաջին կուսակալը դրուեցաւ Տաւրիոյ: Կայսրուհւոյն կամացը համաձայն մեծ ջանք արաւ Խրիմու քաղաքներն ու վաճառականութիւնը ծաղկեցընելու:

Երեք տարիէն յետոյ, այսինքն 1787-ին կատարինէ կայսրուհին այցելութեան եկաւ Խրիմու քաղաքներուն եւ իւր նոր հպատակացը, եւ երբ Բաղըքըսարայի մօտեցաւ, ընդառաջ ելին 200 յոյն օրիորդք, որք Ամազոնաց նման ճերմակ հագուստներով զարդարուած՝ զինուել էին աղեղներով ու նետերով:

ԳԼՈՒԽ Դ.

Խրիմու լեռները, հովիտներն ու գետերը:

Խրիմու լերանց սկիզբն ու վերջաւորութիւնը. — Փոլէնքի հրուանդանը. — Պ. Կեպպենի Այուպկայի վերայ գրած քանի մի խօսքերը. — Հիսար-Արդը-Դէրէ անտառը. — Հիսար-Գայա կամ Հասպրա-Գայա. — Այ Պետրի եկեղեցւոյն բարձրութիւնը. — Դեմիրջան Եայլա. — Այսէրէս եւ Գարադաղ. — Այուդաղ կամ Բէօյիւք-Բաստէլ. — Էօզէնբաշ գիւղը. — Չադըրդաղ. — Բիմէլ-Այրէս. — Չադըրդաղի ճանապարհը. — Խրիմու հովիտները. — Մ. Բրօնեվսկիյ ճանապարհորդին Սուդաղի հովտին վերայ տուած տեղեկութիւնները. — Բայդարեան հովիտը. — Սորա սահմանը. — Բէլբէկի եւ Ալուշթայի հովիտները. — Յուստինիանոս Ա կայսեր ժամանակն եղած շինութիւնները. — Բիւզանդացւոց Պրոկոպիոս մատենագրին թողած մէկ յունարէն գրուածքին հայերէն թարգմանութիւնը. — Ալուշթայի ամրոցին դիրքը. — Չաթալ գուլէ, Օրթա գուլէ եւ Աշաղա գուլէ առուած աշտարակները. — Սուդաղեան եւ Մանգուփեան Գաղըրգները. — Սալղըր, Խարասու, Ալմա, Կաչա, Բէլբէկ եւ ուրիշ գետերն ու գլխաւոր առուակները. — Չէրքէզ քիրման. — Այ Թոդորէն մինչեւ Գարադաղի հրուանդանն եղած 20-ի չափ գետակները:

Թէ որ գիծ մի ձգեմք Ս. Գէորգայ վանքէն կամ Այա Հրուանդանէն (որ Սեւաստապօլէն 12 փարսախ հեռի է) եւ անցնիմք մինչեւ Բէլբէկ գետին եզերքը, ու այս տեղէն եւս երթամք Բաղչէսարայ, Սիմֆերոպօլ եւ գամք մինչեւ Թէոդոսիա, յայնժամ այնպիսի գիծ մը կունենամք որ թէ Տաւրիկեան լեռները կսահմանափակէ, եւ թէ Խրիմու հարաւային մասը հիւսիսային մասէն կբաժանէ:

Թերակղզւոյն գլխաւոր լերանց շարքը Հարաւէն Հիւսիսային-արեւելք կընկնին, եւ Բալըքլաւայի մերձակայքէն կսկսուին ու բուն Թէոդոսիոյ մէջ կվերջանան: Փիոլէնթի Հրուանդանէն (որ Բալըքլաւայի արեւելեան կողմը կընկնի) մինչեւ Այ թոդոռն (սուրբ Հրուանդան) ասուած տեղը, որ Յունաց Լամպի [51] անունով Հին գիւղէն մօտ է, բարձրագագաթ լեռներ ձգուած են ծովեզերաց երկայնութեան վերայ, որ Խրիմու լեռնոտ մասունքը կձեւացընեն:

Այս լեռներուն (որ զարդարուած են մեծամեծ անտառներով) տեղացիք Եայլա [52] կասեն: Սոցա սկիզբները նեղ են, եւ որքան յառաջ երթաս՝ այնքան կլայնանան, եւ դէպի արեւելք՝ այսինքն մինչեւ Այ Պետրի (Ս. Պետրոսի) եկեղեցւոյն նեղուցը կերկարին, որ մերձ է Ալուպկային. յետոյ Հաւասար գծով մի դէպի Հիւսիսային-արեւելք կուղղուին:

Այս տեղ Ալուպկայի երեւելի ամրոցին անունը յիշելով՝ աւելորդ չենք Համարիր Պ. Կեպպենի 1833-ին արած ճանապարհորդութենէն Հետագայ տեղեկութիւնները մէջ բերել:

«Ալուպկայի վերայ երեւելի ամրոցի մը աւերակները տեսի, կասէ, որ մէկ կողմէն Հասպրա գիւղը կերեւի իւր երկու կողմի մարտկոցներովը, եւ միւս կողմէն՝ Լիմէնայի ամրոցները, որ միացած եղած են Ալուպկայի բերդին:

«Այս ամրոցաց ետեւը գտնուած անտառը՝ Հիսար-

Արղը-Դէրէ կասուի, ուր աշագլին ծառերու մէջ զանազան շինութեանց մնացորդներ կերեւին 1½-էն մինչեւ 2 կանգուն հաստութեամբ շինուած: Այն ժայռին վերայ՝ ուր բերդին հիմքը դրուած է, դեռ երեք կանգուն բարձրութեամբ կրաշէն պարիսպներու աւերակները կտեսնուին. իսկ սորա եւս ծայրը դարձեալ աւերակ պարիսպ մը կերեւի՝ որ նոյնչափ բարձրութիւն ունի:

«Ալուպկայի բերդին տեսարանացուցին մէջ (որ քաշուած է ըստ հրամանի Մ. Ս. Վորոնցով կոմսին) հին շինուածոց մնացորդներ կան գծած, ուր այժմ բացի ասդիս անդին ընկած հողակոյտերէն ու մեծամեծ քարերէն՝ ուրիշ բան չտեսնուիր: — Լեռան հիւսիսային-արեւմտեան կողմը կերեւի Հիսար-Գայա կամ Հասպրա-Գայա ապառաժին շրջապատը. նոյն տեղէն դէպի հարաւային արեւելք՝ մէկ կողմէն Այ Թոդորեան (Ս. Թէոդորոսի) նեղուցը կերեւի, իսկ միւս կողմէն՝ Լիմէնայի [53] բարձրադիր ամրոցը: — Ալուպկայի բերդին ետեւի ամպերուն մէջ բարձրացած է Այ Պետրի (Ս. Պետրոսի) եկեղեցին, որ ըստ Շաթիլեօնի՝ ծովու մակերեւութէն 578 սաժէն կամ 1734 կանգուն բարձրութիւն ունի»:

Բարձրութեամբ նշանաւոր են Ա, Չադըրդաղ (Ալուշթայէն 12 փարսախ հեռաւորութեամբ). Բ, Դեմիրջի (Չադըրդաղի հիւսիսային-արեւելեան կողմէն 6 փարսախ). Գ, Մաղարաչ (Բիւչիւկ-Լամպաէն 6 փարսախ),

ԼԵՕԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

եւ Դ, Բաքուգան (Մաղարաչի հիւսիսային-արեւելեան կողմէն 5 փարսախ հեռաւորութեամբ) լեռները։

Դէմիրճան Եայլայէն 44 փարսախ տարածութեամբ տեղ դէպի հիւսիսային-արեւելք՝ լերանց գագաթներն ըստ մեծի մասին ապառաժուտ են, ինչպէս որ գօտեաց արեւմտեան կողմը. եւ Սուդաղէն տակաւին 10 փարսախի չափ ճանապարհ պակաս, հետ զհետէ կսկսին ցածնալ, եւ երկու փարսախ լայնութեամբ լեռնահովիտներ կձեւացընեն։

Եայլայի լերանց գօտիներուն լայնութիւնը կփոխուի այս տեղ 4-էն մինչեւ 10 փարսախ. եւ գագաթներուն վերայ աւելի գուբեր ու բրգաձեւ կոյտեր կտեսնուին, որք տեղ տեղ ժայռոտ են։

Այս լերանց գօտիները, որ մինչեւ Թէոդոսիա կձգուին, շատ տեղ կբաժանուին Եայլայէն։ Նոցա գլխաւոր կէտերն են Այակրկա (Սուդաղէն դէպի հիւսիս 12 փարսախ) եւ Գարադաղ (համանուն գիւղի Նեղուցին մօտ), որք ըստ մեծի մասին դէպի ծովը կխոնարհին, եւ որոց զառիվայրերուն մէջ ճեղքուած գուբեր, սեպացեալ բուրգեր, անընդհատ ծոցեր եւ ծուռ ու երկայն ջրանցքներ կգտնուին, եւ կվերջանան ծովու մօտ հողոտ ու քարոտ հատուածներով։

Լերանց բարձրութենէն հոսող անհամար աղբիւրները՝ որ միմեանց հետ խառնուելով գետակներ ու գետեր կձեւացընեն, ահագին շառաչիւններով կուգան եւ այն զառիվայրերուն մէջէն խոխոջալով

կանցնին ու ծովը կթափին: — Հարաւային ծովեզերաց վերայ եղած լերանց մէջ, Նշանաւոր է Այուդաղ կամ Bicojiuf-Bausky[54] անունով լեռը, որոյ գագաթան վերայ՝ Գենուացւոց 1475-ին շինած գեղեցիկ ամրոցին աւերակները կերեւին:

Այուդաղին ուրիշ լեռ մի կհարաւարեւմ է ... Այուդաղին ուրիշ լեռ մի կհաղորդուի Խօզենրաց գիւղին մերձակայքը, եւ դէպի արեւմուտք՝ այսինքն դէպի Զօրզուն գիւղը կուղղուի: Այս երկու լերանց գօտիներն ընդարձակ դաշտ մը կձեւացընեն, որ Բայդարեան հովիտ կասուի:

Այս գօտիներուն հարաւային մասունքները ծուռումուռ եւ նեղ զառիվայր գծեր ունին: Սոցա մէջէն տասը հատը, որ միմեանց ետեւէ կբարձրանան, եւ յորում Խարայիմ ասուած Հրեաներու Չուֆութ-գալէ քաղաքը շինուած է, գեղեցիկ ամփիթէատրոն մը կձեւացնեն: Այս տեղէն մինչեւ Սեւաստապօլ եղած լեռները գրեթէ ամէնքն եւս մէկմէկէ փոքր են:

Թերակղզւոյն արեւմտեան մասը Օրքազարէն մինչեւ Եւպատորիա՝ ըստ ծովեզերաց բաւական բարձր է: Այս տարածութեան կէսը չհասած՝ Եւպատորիայէն դէպի Սեւաստապօլ դարձեալ լեռներ կսկսին եւ կհասնին մինչեւ ծովախոնքը, կամ որ նոյն է՝ Կաչա ասուած գետին մերձակայքը, ուր եւ կվերջանան:

Վերոգրեալ լեռներուն մէջ Նշանաւորն է Չադըրդաղը թէ մեծութեանը կողմանէ եւ թէ ձեւոյն: Տարածութեամբը՝ հարաւէն 10 փարսախ երկայնութիւն,

եւ արեւելքէն 5 փարսախ լայնութիւն ունի։ Բարձրագոյն կէտը իւր հարաւային-արեւմտեան կողմը կընկնի, եւ ըստ երկրաչափական զննութեանց՝ ծովու մակերեւութէն 4,530 ոտք բարձրութիւն ունի։ Զագըրդաղը հին ժամանակներէ հետէ Թերակղզւոյն ամենէն բարձր լեռը համարուած է, բայց ըստ նոր եռանկիւնաչափութեան, Եայլայի լերանց մէկուն գագաթը (Եալթայէն դէպի հիւսիսային-արեւելք), այսինքն Քիմէկ-Այրէս ասուած լեռը բարձրութեամբ կանցնի անոր։ — Սորա ստուգութեանը վերայ տակաւին կերկբային ուսումնականք։

Զագըրդաղի զառիվայրերուն վերայ տեղ տեղ ծառախիտ անտառներ կան բուսած, յորում շատ մը գայլեր ու թռչուններ կգտնուին։ Իւր երկու կողմը մինչեւ ցայժմ շինութեանց մնացորդներ կերեւին, որ ինչպէս կաւանդեն՝ Յուստինիանոս Ա. կայսրը շինել տուեր է, պատերազմի ժամանակ մերձակայ բնակչաց վիճակը՝ այն ժամանակի թափառական ազգերէն ապահովցընելու նպատակաւ։

Զագըրդաղը միշտ իրեն այցելուներ ունեցեր է, թէ ուսումնական եւ թէ զուարճասէր մարդիկ։ Այն տեղ երթողները լաւ օդի կսպասեն, եւ Թաթարաց ձի հեծնելով՝ իրենց ուղեցոյց կառնուն մերձակայ բնակիչներէն, որք քիչ մի փող առնելու նպատակաւ՝ ամենայն կերպով կծառայեն ճանապարհորդին։ Լաւ ուղեցոյցը չըձանձրացըներ այցելուին զուր տեղն այս տեղ այն տեղ պտըտցընելով, եւ կարճ ճանա-

պարհով մը շուտով տեղ կհասցընէ: Իրենց անդա-կազմ ձիաներն եւս հաստատուն ու ծանր քայլափո-խութեամբ այն ահագին լեռան վերայ կհանեն զին-քը, որ մարդուս ոտքն անգամ չէ կարող առանց սահելու ելանել: Ճանապարհին այնպիսի զառիվայ-րեր կհանդիպին, որոց միւս կողմի խոր անդունդնե-րուն վերայ նայելը՝ սարսափ կձգէ այցելուին վերայ: Մարդուս ականջը ուրիշ բան չէ կարող լսել, բացի անդադար վերէն վար գլորուող քարերուն ձայնէն, որ բոլոր ճանապարհը սփռուած են:

Զագըրդագը իւր շրջակայ բնակչաց համար օդա-ցուցի տեղ կծառայէ, եւ երբ նորա գագաթը ամպե-րով ծածկուի՝ իսկոյն կիմանան որ եղանակը պիտի փոխուի:

Զննելով այն խորտուբորտ տեղերուն վրայ, Խրի-մու հարաւային ծովեզերքը (մանաւանդ նորա արեւ-մտեան մասը) պտղաւէտ ծառերով ու արդիւնաւոր այգիներով լցուած են: Լերանց անընդհատ գօտի-ները, որ հիւսիսային քամիներէն կպահպանեն եւ պէտք եղածին չափ ջուր կմատակարարեն այգինե-րուն, Թերակղզւոյն այս մասը անհամեմատ կերպով կգերազանցեն ըստ ամենայնի հիւսիսային կողմի մա-սերէն: Բաց յայսմանէ՝ հին ժամանակի պատմիչ-ներուն զարմանալի աւանդութիւնները, եւ մա-նաւանդ լերանց շրջակայքն եղած մեծ ու փոքր ամ-րոցաց աւերակները, որ տակաւին շատ տեղ կերե-ւին՝ մեծ հետաքրքրութեան տեղիք կուտան այցե-

լուաց։ Այս երկրին ամէն մէկ անկիւնը, ամէն մէկ ելքը, իւր անուանովն ու իւր յայտնի նշաններովը Յունաց մեծագործութիւնը, Գենուացւոց տիրապետութիւնն ու վերջերս Ռուսաց ձեռքն ընկնիլը կը յայտնեն։

Ուրեմն ով այցելու, թէ որ կուզես Խրիմ երթալու, գիտցիր որ այսպիսի շատ մը յիշատակարաններ պիտի պատահին քեզ. եւ եթէ հնասէր ես, տարակոյս չկայ որ սիրով յանձն պիտի առնուս ամենայն դժուարութեանց յաղթելով՝ երթալ, հարցանել, տեսնել եւ տեղեկանալ զարմանալով այն հնութիւններուն։ —

Լեռներէն յետոյ՝ Խրիմու գեղեցիկ տեսարաններէն մէկն ալ իւր հիւսիսային ծովեզերքէն եղած ընդարձակ հովիտներն են. այսինքն, արեւելքի վրայ՝ Սուդաղի, Խոզի, եւ Օթուզի։ Արեւմուտքի վրայ, Բայդարի, Բէլբէկի, Ալուշթայի, Այ Վասիլի, Պարթենիթի եւ Գուրզուֆի։ Բաց ասոցմէ՝ անուանի են իւրեանց մեծութեամբը Եալթայի, Ալմայի, Սիմէյիզի, եւ ուրիշ հովիտները։

Այս հովիտներուն վրայ մանրամասնաբար խօսիլը ծանր համարելով այս տեղ մեր ընթերցողաց համար, համառօտ գաղափար մի տալու աղագաւ՝ ի նոցանէ քանի մի հատը միայն կյիշեմք։

Եւ նախ՝ Սուդաղի ընդարձակ հովիտը, որ Տաւրիկեան լեռները դէպի արեւելք 54 փարսախ տեղ երկարելէն յետոյ՝ հիանալի տեսարանի մը պէս ճա-

ճանապարհորդի դիմացը կբացուի: — Սա գրեթէ իւր բոլոր տարածութեամբը զարդարուած է գեղեցիկ այգիներով ու մրգեղինաց ծառերով. եւ որով իրաւամբ Խրիմու շահաւէտ հովիտներէն առաջինը համարուած է: — Իւր մէջէն քանի մի հեղեղատներ կանցնին՝ որ թէ զովութիւն եւ թէ աւելի առատութիւն կպատճառեն բուսոց: — Հովտին բոլոր տարածութեանը վերայ շատ մը ամարանոցներ կան շինուած, յորում եւ հնձաններ գինեհանութեան համար: Այգիներուն տէրերէն ոմանք բոլոր ամառը՝ եւ ոմանք նաեւ ձմեռը յիշեալ ամարանոցներուն մէջ կբնակին. ուստի եւ բուն Սուդաղի մէջ, — որ հովտին հիւսիսային կողմը, կամ Խրիմու հարաւային-արեւելեան ծովեզերաց վերայ շինուած գիւղաքաղաք մի է, — քանի մի տուն բնակիչք, մէկ եկեղեցի եւ մէկ հիւրանոց միայն մնացել է, ուր այգեկութի (քաղըօզումի) ժամանակ՝ ուրիշ քաղաքներէ գինի գնելու համար եկած վաճառականները կիջեւանին:

ԺԶ դարու անուանի ճանապարհորդներէն մէկը՝ Մ. Բրօնեվսկին (Marsin Broniewski, *որ Լեհաց Սիգիսմոնտ Օգոստոս թագաւորին ատենադպիրն էր), իւր Սուդաղի վերայ տուած տեղեկութեանցը մէջ այսպէս կխօսի. «Իմ ժամանակներս* (1578-*ին*) *Սուդաղի հովտին այգիներն ու մրգեղինաց ծառերը երկու մղոնէն աւելի* (*որ* 7 *հազար սաժէն կամ* 21 *հազար կանգուն է*) *տարածութիւն ունէին, եւ Խրիմու գովական գինին այն տեղէն կելնէր* [55]»: — *Վերջերս այս հովտին մէջ Ռու-*

սայ եկեղեցի մի շինուեցաւ՝ Պաշտպան Ս. Աստուածածնի անուամբ։

Նոր ճանապարհորդաց խօսքերուն նայելով՝ Սուդաղի հովտին մէջ եղած տնկարկութեանց երկայնութիւնը այժմ մէկ փարսախ է. իսկ երկիրն ընդ ամենայն 800 դեսեատին (*)։

Երկրորդ, Բայդարեան հովիտը, որոյ գեղեցկութեան վերայ ճանապարհորդաց շատերը հիանալով՝ Տաւրիկեան Արկադիա անուանել են։ Սա Ալուպկայի եւ Բալըքլաւայի ճանապարհին մէջ տեղը կընկնի, եւ 20 փարսախի չափ տեղ կբռնէ, որով ըսել է թէ Խրիմու ամէն հովիտներէն ընդարձակն է։ Իւր մէկ կողմէն լերանց գեղեցիկ դիրքը, եւ միւս կողմէն հովտին զուարճալի տեսարանը, բազմաթիւ հեղեղատներու անցքերը, օդոյ մաքրութիւնը, կլիմայի քաղցրութիւնը, մարգագետիններու եւ գեղատեսիլ արտօրայքներու շարքերը՝ որ զատուած են մրգեղինաց ծառատունկներէն ու այգիներէն կենդանի որմերով (ցանկերով). այլ եւ ասդին անդին եղած գիւղօրայքը, եւ իւրեանց մէջի սպիտակ եւ անպաճոյճ տնակները այնպիսի տեսարան մի կձեւացընեն՝ որ եթէ տեսնողը ծանօթ լինի Սամուէլ Ջօնսօնի Ռասսելաս վերնագրով վիպասանութեանը, անշուշտ այն գրքին մէջը յիշատակուած Աբիսսինեան հովտին կնմա-

---

(*) Մէկ դեսեատինն 2,400 սաժէն քառակուսի, կամ 7,200 կանգուն տեղ։

նեցընէ: — Մարդկային ճարտարութիւնն այստեղ գրեթէ ոչինչ չէ արած. ամէնայն տեղ միայն բնութեան հիանալի առատութիւնը կերեւի՝ որ պարապորդ մարդկանց կարօտութիւնը կլցուցանէ, եւ որք կզուարճանան այն բարութիւններովը՝ առանց նոցա յարգը ճանաչելու:

Այս հովտէն մօտիկ եղած հարուստ անտառին ծառերը նաւաշինութեան համար շատ յարգի են թերակղզւոյն մէջ: — Լերան ստորոտը Թաթարաց փոքրիկ գիւղ մի կայ, եւ հովտին ելքին վերայ քարէ դարպաս մը շինուած է:

Ըստ նոր աշխարհագրութեան այս հովիտը երկայնութեամբ 12, եւ լայնութեամբ 7 փարսախ է: Սահմանը՝ հիւսիսէն Կոկուշաս եւ Այ Թոդոր լեռներն են, հարաւէն՝ հիւսիսային ծովեզերաց լեռները, արեւմուտքէն՝ Վօռնուրկա, եւ արեւելքէն՝ Եայլայի լեռները:

Երրորդ, Բէյբէկեան հովիտը՝ որ Սեւաստոպօլէն Բաղչէսարայ տանող ճանապարհին վերայ կընկնի, լցուած է գեղեցիկ այգիներով ու ծառերով, որոց պտուղները շատ գովական են Ռուսաստանի մէջ:

Չորրորդ, Ալուշթայի հովիտը՝ որ Չադըրդաղ, Բաբուղան եւ Դէմիրճի լեռները կգիմադրեն հիւսիսային կողմէն: Այս տեղ թէեւ երբեմն հիւսիսային քամիները սաստիկ ցուրտեր կանեն, այնպէս որ մինչեւ 12 աստիճան կբարձրանայ ջերմաչափը, սակայն խաղողի որթոյն արմատը այնքան խորը չեն թափեր

գետնի մէջ, ինչպէս Խրիմու միւս տեղերը, որ ընդհանրապէս $1\frac{1}{4}$ կանգուն կփորեն։

Ալուշթայի հովտին վերայ խօսելով՝ պակասութիւն կհամարիմք զանց առնել այս տեղ նորա ամրաշէն բերդին վերայ եւս քանի մի տեղեկութիւններ չգրելը, որ անտարակոյս իւր հնութեամբն ու պատուականութեամբը հետաքրքրական պէտք է լինի հնախոյզ ընթերցողաց։

Մեք արդէն տեսանք (էջ 25) որ Յուստինիանոս Ա. կայսրը Գոթացւոց կեանքն ապահովցընելու համար Դօրիոյ քանի մի երկիւղալի տեղերը քարէ պարիսպներ քաշել տուաւ. այժմ այս եւս պիտի առեմք, որ Բիւզանդացւոց Պրոկոպիոս անուանով մատենագիրը Յուստինիանոս Ա. կայսեր ժամանակակից լինելով՝ իւր վեցհատորեայ գրուածոց մէջ՝ [56] «Կայսրն Յուստինիանոս, — կասէ, — Վոսփորի [57] եւ Քերսոնի չորս կողմերէն պարիսպներ քաշել տուաւ եւ Ալուշթայի ու Գուրզուֆի ամրոցները շինեց»։ Եւ որովհետեւ այս անուանի մատենագրին վերայիշեալ քաղաքաց պարիսպներուն ու ամրոցաց վերայ տուած համառօտ տեղեկութեանցը մէջ ուշադրութեան արժանի խօսքեր կգտնուին, նորա հայերէն թարգմանութիւնը կդնեմք այս տեղ, որպէս զի թէ մեր պատմութիւնը աւելի առաւել եւս ճշդութիւն առնու, եւ թէ ընթերցողք ճաշակ մի ունենան նորա ոճոյն վերայ (*)։

(*) Յունարէն բնագիրը տես ի Ծանօթութեան 64։

«Երբ Յուստինիանոս իմացաւ, կասէ, որ Մէոտիդեան լճէն[58] անդին Կոսփոր եւ Քերսոն[59] ծովեզերեայ քաղաքաց պարիսպները, — որ Տաւրիկեցիներէն ու Տաւրոսկիւթացիներէն բարձր՝ Հռովմայեցւոց (Բիւզանդացւոց) կայսերութեան[60] սահմանին վերայ էր, — կործանուելու վերայ են, նա գեղեցիկ եւ հաստատուն կերպով վերանորոգել տուաւ: Այն տեղ շինեց նաեւ Ալուստոն[61] եւ Գորզուբիտեան[62] ամրոցները: Մասնաւոր խնամք տարաւ Կոսփորն ամրացնելու համար, որ անկէց յառաջ բարբարոս ազգաց ձեռքն էր, եւ վերջը հոնաց իշխանութեան տակն ընկաւ քաղաքը, եւ զոր միացուց նա Հռովմայեցւոց կայսերութեան հետ: Անդ է նաեւ ծովեզերեայ Դորի գաւառը, ուր հին ժամանակներէ հետէ Գոթացիք կթագաւորեն, եւ որք Իտալիայ մէջ չկամեցան հնազանդիլ Թէոդորիկոսին[63]: Նոքա այնտեղ մնացին իւրեանց կամքովը, եւ մինչեւ ցայսօր (562 Թ.) դաշնակից են Հռովմայեցւոց, որոց օգնութիւն կանեն պատերազմի ժամանակ երբ կայսրը կամենայ: Երեք հազար հոգի կհաշուին նոքա, որք ընտիր պատերազմականներ եւ այնքան ալ ճարտար երկրագործներ են. օտարներուն նոքա ուրիշ ամէն մարդկանցմէ աւելի կպատուեն: Իւրեանց երկիրը՝ Դորի այնքան վայրենի ու խոպան չէ. այլ ախորժելի է ու գեղեցիկ պտուղներ կուտայ: Թագաւորը անոր մէջ երբէք ամրոցներ ու քաղաքներ չշինեց, այն պատճառաւ որ բնակիչները չեն սիրեր պատերու մէջ փակուած մնալը,

այլ միայն գիւղական լինել կցանկան: Այն տեղերէն որ Թշնամիք առանց աշխատութեան կարող էին նոցա բնակած երկիրը մանել, նա (Յուստինիանոս) մեծ (կամ երկայն) պարիսպներով փակեց, եւ Գոթացիներն ապահովցուց Թշնամեաց յարձակմունքներէն»[64]:

Ալուշթայի ամրոցը բարձրահայեաց տեղի մի վերայ երկու գետակաց բերանի մէջտեղը շինուած է առանձին: Սորա արեւելեան կողմը երեք աշտարակ կայ. առաջինը վեցանկիւնի է, որոյ անունը Չաթալ գուլէ կասուի, եւ որոյ մնացեալ կէսը 1830-ին՝ ժամանակի հնութենէն քանդուեցաւ: Երկրորդը՝ քառակուսի, որ Օրթա գուլէ կասուի, եւ որ 1833-ին Մ. Ս. Վորոնցով կոմսին հրամանաւը քանի մի տեղերէն վերանորոգեցաւ: Եւ երրորդը՝ բոլորշի, որ Աշաղա գուլէ կանուանեն: — Այս աշտարակաց պարիսպները մէկ սաժէն կամ 3 կանգուն հաստութիւն ունին:

Տաճկաց հարաւային ծովեզերներուն տիրած ժամանակը՝ Ալուշթան Սուդաղեան Գադըլըգի[65] արեւմտեան գիւղերէն մէկը կհամարուէր, եւ անկէց անդին եղած հողերը Մանգուփեան Գադըլըգին[66] կըպատկանէր:

Ընդհանրապէս խօսելով՝ Խրիմու հովիտները գեղեցիկ այգիներով ու պտղաբեր ծառերով զարդարուած են. բաց ի Բալըքլաւայի ու Սեւաստոպօլի հովիտներուն այգիներէն, որ ձմեռուան սառնաշունչ քամիներէն մեծապէս կվնասուին: Պտղատու ծառերն

եւս, ինչպէս խնձորի, տանձի, բալի (վիշնա), կեռասի եւ այլն, անուանի են իւրեանց համեղաճաշակ պըտուղներովը:

Խրիմու Թերակղզւոյն բոլոր գետերը գրեթէ Եայլա եւ Չադըրդաղ լեռներէն կըլլին: Տարւոյն անձրեւային ժամանակներն այնքան կառատանան ջրերը՝ որ բոլոր հովիտները կծածկեն, եւ ճանապարհները հողով ու աւազով կլցուին:

Սոցա մէջ նշանաւորներն են Սալղըր, Խարասու, Ալմա, Կաչա, Բէլբէկ եւ Չոռնա ասուած գետերը:

Սալղըրը Չադըրդաղի ղառխվայրէն հոսելով՝ 115 փարսախ տեղ կերթայ եւ Սիվաշի մէջ կթափուի: — Սա թէ եւ Խրիմու նշանաւոր գետերէն առաջինն է, բայց ամառուան տաք ամիսներուն շատ անգամ Խարասու գետաբերանէն մինչեւ Սարաբուզ կցամաքի:

Խարասու գետը իւր համանուն քաղաքէն 7 փարսախ հեռաւորութեամբ երկու աղբիւրներու խառնուածքէն կձեւանայ, եւ 50 փարսախ տեղ անցնելով՝ նոյնպէս կերթայ Սիվաշի մէջ կթափի: Այս գետը տարւոյն ամէն ժամանակն ալ ջուր կունենայ, եւ հազիւ երբեք կպատահի որ բոլոր ամառը անձրեւ չգայ ու ցամաքի, ինչպէս որ անցեալ 1863 թուականին պատահեցաւ: Տեղւոյն բնակիչները այս գետը Սալղըրին խառնուածքէն վար Բիօյիւք Խարասու կանուանեն: Վերջնոյս մէջ կթափուին Թունաս, Չիւրիւք սու եւ Քիւչիւք Խարասու ասուած գետերը:

Ալմա, Կաչա եւ Բէլբէք գետերն եւս Եայլայի սարաւանդներէն կբղխին, եւ մէկը միւսէն բաւական բարձր լեռներով կբաժանուին ։ Ալման Թերակղզւոյն արեւմտեան կողմէն 65 փարսախ երթալով՝ Սեւաստոպօլի ու Կէօզլէվի մէջտեղերը Սեւ ծովուն մէջ կթափուի ։ Այս գետը, ինչպէս նաեւ Կաչան ու Բէլբէկը ամառուան սաստիկ տաքերուն կցամաքին ։ Ալմայի գետեզերաց վերայ գեղեցիկ պարտէզներ ու պտղաւէտ ծառերու այգիներ կան, որոց պտուղները, մանաւանդ խնձորը այնքան գովական է որ մինչեւ Պետերբուրգ կտանին վաճառականք ։ Սորա մէջ շատ մը առուակներ կխառնուին, որոց գլխաւորներն են Բէօյ սու, Սալղըր սու, Ջիւրիւք սու եւ Խաչի սու առուածները ։

Ալմա գետին մօտ էր որ 1854-ին սոսկալի կերպով պատերազմեցան Ռուսաց հետ երեք դաշնակից տէրութիւնք, այսինքն Գաղղիացիք, Անգղիացիք եւ Տաճիկք ։

Բէլբէկն եւս, ինչպէս ասացինք՝ Եայլայի բարձրերէն, եւ յանուանէ Եօզէնբաշ լեռան ապառաժէն բղխելով՝ 50 փարսախ տեղ կերթայ եւ Սեւաստոպօլի կողմերը Սեւ ծովուն մէջ կանհետանայ ։ — Այս գետը նաեւ Կաբարդա կկոչուի իւր մերձակայ համանուն գիւղին անունովը, որոյ բնակիչքը, — ինչպէս կասեն ոմանք, — Կաբարդայէն գաղթական եկած Չէրքէզներն եղած են. եւ սորա ճշդութեանը ապացոյց կբերեն Կաբարդայի մերձակայքն եղած Չերքէզ քիրման բերդաքաղաքը, որոյ աւերակաց մնացորդները տակաւին կերեւին ։

Չէրքէզ քիրման բառը, Պ. Սիմէոն Պալլաս գերմանացի ուսումնականը՝ Չէրքէզաց բերդ կԹարգմանէ, յաւելցընելով՝ Թէ մերձակայ համանուն գիւղը Յունաց ձեռքն էր առաջ։ Կլարկ՝ Կէմբրիջի ուսուցչապետն ևս «Չէրքէզ քիրմանը, կասէ, ժամանակով Գենուացւոց ձեռքն էր, եւ նորա բնակիչները Չէրքէզներ եղած են, ինչպէս որ տեղւոյն կոչումէն ևս յայտնի է»։ Բայց որովհետեւ ես հին պատմութիւններում մէջ եւ ոչ բառ մի տեսի այն բերդաքաղաքին նախնի բնակչաց Չէրքէզ եղածներուն վերայ գրուած, առանց վերագրեալ ուսումնականաց կարծիքները հերքելու, այսքանս միայն կասեմ իմ կողմանէ, որ Չէրքէզ քիրման որպէս եւ Աք քիրման, Ին քիրման, Բէյ քիրման 68, Գըզ քիրման 69, Թէփէ քիրման 70, Սարը քիրման 71, Սարաքաշ քիրման 72, Սարխափ քիրման 73 բառերը ուրիշ բան չեն, բայց եԹէ յատուկ անուններ այլ եւ այլ բերդաքաղաքաց։

Բաց յայսմանէ՝ իմ կարծեաց ստուգուԹեան մէկ ապացոյցն ևս այս կարելի է համարիլ, որ Խրիմու մէջ Չէրքէզ քիրմանի պէս անուններ ունեցող տեղեր շատ կգտնուին, որոց եւ ոչ մէկուն մէջ Չէրքէզներ բնակած են կամ կբնակին. օրինակի աղագաւ,

Չէրքէզ, որ Եւպատորիոյ նահանգին մէկ գիւղն է։

Չէրքէզ էլի, որ Ալմա գետին եզերաց վերայ փոքրիկ գիւղ մի է։

Չէրքէզ Թօղայ, որ Թէոդոսիա քաղաքին գիւղերէն մէկն է։

Չ ե ր ք ե զ փ ի ր, Գուրու Էօզէնի աւանին մէջ։

Չ ե ր ք ե զ չ ո ք ր ա ք, որ Դէմիրճի գիւղէն դէպի Անգար գետը հանող ճանապարհի վերայ աղբիւր մի է։

Չ ե ր ք ե զ խ օ շ, որ Բէօյիւք-Լամպատին մօտիկ անտառին մէջ եղած ձորաւանդին անունն է։

Չ ե ր ք ե զ դ ե ր ե, Գուրզուֆի աւանին մէջ գուբ մի է։

Չ ե ր ք ե զ դ ա ղ ը, որ Պալէքաստրայի [74] արեւմըտեան կողմն եղած լեռան եւ անտառին անունն է, եւ այլն։ — Այս անուններուն նայելով՝ պէտք է ասել ուրեմն թէ սոցա մէջ Չէրքէզներ կ'ընակէին, կամ թէ ժամանակով Կաբարդայի Չէրքէզները տիրած եղել են բոլոր Խրիմու, որ ամենեւին եղած բան չէ։

«Չէրքէզ քիրմանը, — կասէ Պ. Բրօնեվսկին՝ իւր 1578 թուականին արած Խրիմու ճանապարհորդութեանը մէջ, — Նոր ամրոց մի է, եւ Տաճկաց ձեռքըն եղած ժամանակները շինուած է. իսկ Հին Չէրքէզ քիրմանը, որոյ քաղաքին ու բերդին աւերակները (Նոր ամրոցէն քիչ մի անդին) տակաւին կերեւին, այնքան հին է որ ո՛չ Տաճիկները, ոչ Թաթարները եւ ոչ իսկ Յոյները գիտեն նորա բուն անունին աղբիւրը»։ — Ես համաձայն եմ Պ. Բրօնեվսկւոյ խօսքերուն։

Իսկ թէ Չէրքէզ քիրմանը իսկզբան ինչպէս քաղաք եղած է, կարելի է երեւակայել իւր մէջն եղած եկեղեցւոյ աւերակներէն ու նկարած մարմարինէ կիսաւեր սիւներէն, որ ժամանակով Խրիմու գեղեցիկ ու փառաւոր տեղերէն մէկն եղած է անշուշտ։

Ջոնա կամ Բեօյիւք Էօզէնի գետը 35 փարսախ տեղ անցնելով Սեւաստապօլի պարանոցը կմտնէ։ Սորա ջուրը շատ քաղցրահամ լինելով՝ մեծ ծախքերով քաղաքին (Սեւաստապօլի) մէջ հանել են։

Սեւաստապօլէն մինչեւ Բալըքլաւա եւ ոչ մէկ գետակ մը կայ, եւ միայն վերջնոյս մէջ $1^3/_4$ փարսախ երկայնութեամբ գետակ մը կգտնուի. իսկ անկէց անդին մինչեւ Այ Թոդօրի հրուանդանը անջրդի տաբածութիւն մի է։ — Բայց թէ ինչ բան է Այ Թոդօր կամ Այ Թոդօրի հրուանդան ասուածը եւ Խրիմու ո՞ր կողմը կգտնուի, հարկաւոր կհամարիմ այն եւս համառօտապէս բացատրել։

Այ Թոդօրը Խրիմու լեռներէն մէկն է, եւ Բէօյիւք-Լամպատ գիւղին մօտ կգտնուի։ Սորա վերայ Յունաց վանք մի եղած է, — կասեն, — հին ժամանակները Այ Թոդօր (Ս. Թէոդորոս) անունով, յորմէ եւ լեռնալ այն կոչումն ստացել է։

Ես այս լեռան վերայ եկեղեցի լինելուն հաւանական պատմութիւն մի չտեսնելով՝ չեմ կարող հաստատուն կերպով վկայել. բայց այս եւս չեմ զլանար ասելու՝ որ լեռան սարաւանդին վերայ հին շինուածոյ մը հետքեր կերեւին, երկայնութեամբ 13 եւ լայնութեամբ 9 քայլ. այն հետքերուն չորս կողմէն եւս հաստ պարիսպներու տեղեր կնշմարուին, որ տեսնողը թէ փոքրիկ բերդի եւ թէ միանգամայն վանքի աւերակաց կարող է նմանեցնել։ Բայց որով-

հետեւ «Այ Թոդոր լեռան ստորոտը հին եկեղեցւոյ մի աւերակներ տեսի, — կասէ Պ. Կեպպեն, — որ դասէն առդին 9 քայլ երկայնութիւն եւ 6 քայլ լայնութիւն ունէր», կարելի է կարծել որ Այ Թոդոր վանքը այն եղած լինի։

Իսկ Այ Թոդորի հրուանդանը՝ Օրիանդա[75] գիւղակին մօտ է։ Սորա հարաւային-արեւմտեան ծայրը ուրիշ երեք հրուանդաններով կվերջանայ, որոց առաջինը Մանաստըր բուղնու կասուի, երկրորդը՝ Լիմէն-բուղնու կամ Օրքաֆի բուղուն, եւ երրորդը՝ Այ Թոդոր բուղնու։

Այ Թոդորէն մինչեւ Գարադաղի հրուանդանը 20-ի չափ գետակներ կանցնին ու Սեւ ծովը կթափին։ Սոցա մէջ երկու հատը միայն են որ 15 փարսախ տեղ կերկարին, իսկ մնացեալները 2-էն մինչեւ վեց փարսախ երկայնութիւն միայն ունին։

Բաց յայսցանէ՝ Խրիմու արեւելեան մասին վերայէն, այսինքն Կերչէն քանի մը փոքրիկ գետակներ կանցնին եւ Ազով ու Սեւ ծովերուն մէջ կթափին։

ԳԼՈՒԽ Ե.

Խրիմու երկրին հարստութիւնները ։

Խրիմու բերքը ․ — Անտառները ․ — Վայրենի եւ ընտանի անասունները ․ — Գետերուն ձկները ․ — Թռչունները ․ — Հողին որպիսութիւնը ․ — Լերանց վերայի անտառները ․ — Երկրագործութիւնը ․ — Ծխախոտի տնկարկութիւնը ․ — Այգեպանութիւնը ․ — Մրգեղինաց պատուականութիւնն ու բազմապտղութիւնը ․ — Գինեհանութիւնը ․ — Պէյսօնէլ գաղղիացին ․ — Վ. Պ. Կոչուբեյ ոստիկանը ․ — Խրիմու Գինեհանութեան ուսումնարանի բացուիլը ․ — Ուսումնարանին պատկանեալ այգիները ․ — Նիկիտայի արքունական պարտէզն ու անտառը ․ — Մ. Ս. Վորոնցով կոմսն ու իւր շինութիւնները ․ — Խրիմու այգիներէն ելած գինիներուն քանակութիւնը ․ — Շերամադարմանութիւն ․ — Պ. Կ. Շահվերդեանի ձեռնարկութիւնը ․ — Խաշնարածութիւն ․ — Խրիմու հանքերը ․ — Աղի լճերուն գլխաւորները ․ — 1858-էն մինչեւ 1862 թուականը ելած աղերուն հաշիւը ․ — Մարմարիոններն ու պորփիւրները ․ — Զուիցերացի Մոնթանդոն ճանապարհորդը ․ — Գուբեվ եւ Սամոյլով ճարտարագործները ․ — Պ. Կ. Սիբերիոյ գլխաւոր հանքապետը ․ — Բէշույեան կարմիր մարմարիոնէ կոթողը ․ — Դոլգորուկով-Կռիմսկիյ իշխանին արձանը ․ — Ալուպկայի եւ Օրիանդայի պալատները ․ — Ձկնորսութիւն ․ — 1860-ին Թէոդոսիոյ ծովեզերքէն ելած փայլունկները ․ — Սեւ ծովու ուրիշ ձկները ․ — Խրիմու գործարանները ․ — Երկաթուղի ․ — Խրիմու Թաթարաց Տաճկաստան փոխադրուիլը ․ — Մոլդաւիոյ Բուլղարաց գաղթականութիւնը ․ — Խրիմեցւոց առուտուրի պակասութեան կողմանէ կրած նեղութիւնները ։

Խրիմու բերքերուն հարստութիւնները տեսնելով՝ պէտք է ըսել որ բնութիւնը պակսեցուցած չէ իւր խնամքը այս երկրին վրայէն. վասն զի բոլոր թերակղզին այլ եւ այլ բուսոց լիութեամբ զարդարուած է ։ Նոյն իսկ հովիտներուն ու հարաւային զառիվայրերուն վրայ տաք երկիրներու բոյսեր կգտնուին. եւ որքան կերթայ դէպ ի լերանց գագաթնե-

րը, այնքան ալ բոյսերը հիւսիսային կողման կնմանին: Այս տեղ կգտնուի հասարակ կաղնի եւ հիւսիսային եղեւին (сосна). այլ եւ հարաւային թեղօշ (букъ), լաստենի (ольха), կաղամախ (осина), բարտի (грабина), կակղի (липа), գիհի (можжевельникъ), եւ շատ տեսակ ուռիներ, վայրենի արմաւենիներ, գեղձեր (тисъ), յասպիկներ, կապարներ, վարդենիներ. քըրքում, վայրենի կանեփ, վարսակ, խաղող. դարձեալ, զանազան պտուղներ, մանաւանդ ելակ (клубника) եւ խմորուկ (земляника) եւ ուրիշ վայրենի պըտղաւէտ ծառեր, այսինքն խնձորի, տանձի, սալորի, հունի, զլեարի (մուշմուշա), ընկուզի, կաղնի եւ այլն, որք առանց մարդկային խնամքի բնութեան առատութեամբը ամենայն տարի կուռճանան:

Այս ամէնը չէ: — Խրիմը հարուստ է ոչ միայն ծառերով ու մրգերով, այլ նաեւ վայրենի ու ընտանի բազմատեսակ կենդանիներով: Առաջնոց մէջ բազմաթիւ են գայլեր, աղուէսներ, նապաստակներ, վայրենի այծեր ու խոզեր. իսկ վերջնոց մէջ, բացի բարեկազմ եւ գիմացկուն ձիաներէն ու եզներէն՝ գեղեցիկ կովեր, ուժով գոմէշներ, ուղտեր, այծեր, երամակներով խոզեր, եւ մանաւանդ գիրուկ ու պարարտ ոչխարաց հօտեր (սիւրիներ) կգտնուին, որոց նմանը Խրիմէն զատ Ռուսաստանի ուրիշ քաղաքներուն մէջ չկայ:

— Գետերուն մէջէն կարմրախայտ կամ Հայաստանի մէջ գտնուած գեղարքունիի նման ձուկ մը կե-

նէ . իսկ ծովերէն հարիւրաւոր տեսակ համեղաճաշակ ձկներ, որք միշտ Թերակղզւոյն բնակչաց այս կողմանէ ունեցած կարօտութիւնները կլցուցանեն : Կերչի փայլունները (сельдь) շատ գովական են, եւ նորա եզերաց մօտ, մանաւանդ Ազովի կրճին մէջ շատ անգամ ծովու հորթ կըռնեն :

— Թռչունները՝ բաց ի դաշտերուն մէջ գտնուած անհամար սարեկներէն ու ճնճղուկներէն, գարնան եւ աշնան միջոցին խումբերով կուգան կլցուին այս տեղ վայրենի սագեր, կարապներ, բադեր, կտցառներ, լօրեր, եւ այլն :

— Հողը Թերակղզւոյն հիւսիսային մասին մէջ ընդհանրապէս կրային ու կաւային է, եւ ըստ մեծի մասին խառնուած է սեւ հողի փշրանքներով. լեռնոտ տեղերուն վերայ ալ բազմատեսակ քարեր կգտնուին, յորոց աւելի գործածականն է կիր այրելու համար եղած քարերը : Արեւմտեան մասի հողը՝ կրային ու աւազոտ է : Արեւելեանը՝ սեւ ու աւազոյ հետ խառնուած . եւ այս հողին պատճառաւն է որ Սալըըր գետին եզերաց վերայէն մինչեւ Խարասուբազար քաղաքը գեղեցիկ այգիներ ձգուած են, եւ որոց շրջակայ բաց դաշտերուն վերայ եզանց ու արջառոց ջոկեր, կովերու եւ երնջոց ջոկերներ, ոչխարաց հօտեր եւ ձիոց ասպաստաններ (табунъ) կարածեցընեն տարւոյ գրեթէ բոլոր ժամանակները :

Այն լերանց գօտիները որ Սեւաստոպոլէն կսկսին եւ մինչեւ Թէոդոսիա կհասնին, լի են կաւային մա-

սանց հետ խառնուած բազմերանգ մարմարիոններով, աւազային քարերով, կանաչ հատաքարերով (гранитъ) *եւ պորփիւրներով: Այս վերջին երկու քարերու տեսակներէն գեղեցիկ սիւներ, ծաղկանց անօթներ, եւ ուրիշ ճարտարապետական զարդեր կըշինուին Թերակղզւոյն մէջ:*

— Խրիմու լերանց գագաթներն ընդհանրապէս ծածկուած են խիտ անտառներով. եւ այն լեռներն որ ծովուն մօտ են, նոցա ծառերը այնքան բարձր ու հաստ չեն, ինչպէս ծովէն հեռի տեղերունը: Ամենահաստ անտառները Բալըքլաւայի ու Եալթայի հիւսիսային կողմերը Չադըրդաղ լերան ստորոտը, Ալուշթայի շրջակայքն ու քանի մի հիւսիսային հովիտներու մէջ կըգտնուին:

Ընդհանրապէս լայն տերեւներով մեծ կաղնիները Բալըքլաւայի եւ Ալուշթայի մէջտեղուանքը կըգտնուին. իսկ նեղ տերեւներովը՝ Բաղչէսարայի եւ Ինքերմանի մերձակայքը, որք շատ գերազանց են ծովափանց վերայի բուսածներէն: — Թերակղզւոյն կաղնիի անտառները 4 *հազար դեսեատինէն աւելի կհաշուին:*

— Խրիմու հողին սեւութեանն ու փափկութեանը չնայելով՝ շատ տեղեր կան որ անմշակ մնացած են, որոց գլխաւոր պատճառը Թաթարաց ծուլութիւնն ու 1861*-ին* 230 *հազար հոգիէն աւելի Տաճկաստան փոխադրուիլն է:*

Թերակղզւոյն մէջ այնքան ցորեն կցանեն, որ հազիւ թէ իւրեանց կըբաւականանայ. չնայելով բնու-

թեան առատութեանը որ մէկ հունտին տեղը տասն-եւեօթէն մինչեւ 20 հատ կուտայ։

Հին ժամանակները հարուստ արմտեաց շտեմարան եղած է Խրիմը, այնպէս որ մինչեւ ուրիշ թագաւորութիւններ յուղարկել են տեղացիք իրեանմէ յաւելցած հացը։ Այժմ միայն ցորեն, կորեկ, գարի, վարսակ եւ եգիպտացորեն կցանեն՝ շատ քիչ քանակութեամբ. իսկ կանեփ ցանելու համար եւ ոչ կմտածեն։

— Ռուսաստանի ուրիշ քաղաքներուն նայելով՝ Խրիմու ծխախոտի տնկարկութիւնը ամենէն արդիւնաւորը կհամարուի. սորա գլխաւոր ապացոյցն այն է որ ամէն տարի 5 հարիւր հազար (500,000) րուբլի արծաթէն աւելի կվաճառուի։ Տաճկաց եւ Ամերիկացւոց ծխախոտի տեսակներէն ու Խրիմու տաքակ ասուածէն նոյնպէս մեծ քանակութեամբ կցանեն, որ բաւական նմանութիւն ունին Տաճկաց ծխախոտերուն։

— Խրիմու մէջ այգեպանութիւնը տարիէ տարի կկատարելագործուի, մանաւանդ Թերակղզւոյն հարաւային մասին մէջ, որոյ հողէն շատ մը աղբերակներ կելնեն։

Ամենէն աւելի արդիւնաւոր է այն տեղ մրգեղինաց ծառեր տնկելը. ուստի եւ շատ կգտնուին խնձորի, ընկուզի, սալորի, ծիրանի, տանձի, կեռասի, բալի, դեղձի, Թզենւոյ, նուշի, շագանակի, սերկեւլի եւ ուրիշ պտղատու ծառեր։

Գարնան սկիզբները զարմանալի արագութեամբ ծաղկելու կսկսին ծառերը ։ Ամենէն առաջ նուշը կըծաղկի, յետոյ դեղձը, ծիրանը. քիչ մը անդին՝ կեռասը, բալը, սալորը. յետոյ դարձեալ՝ տանձը, խնձորը եւ վերջապէս սերկեւիլը, որ իսկզբան կարմիր բողբոջներ կհանէ եւ յետոյ սպիտակ ծաղիկներով կըծածկուի ։ Մէկ խօսքով՝ ապրիլի սկիզբներն արդէն ամէն բան ծաղկած կլինի ։ — Խրիմու ամէն տեսակ պտուղներէն ալ ուրիշ քաղաքներ կտանին վաճառելու. իսկ նորա դիմացկուն խնձորները գնելու համար, հեռաւոր քաղաքներէ վաճառականներ կուգան, եւ շատ անգամ իւրեանք չեկած՝ ձմեռուանէ նամակատան ձեռօք առհաւատչեայ (задатокъ) կյուղարկեն որ ուրիշի չծախուի ։

Այս տեղի կլիման զարմանալի զօրութիւն ունի. եւ այս պատճառաւ է որ դեղձի կամ ծիրանի ծառերը իւրեանց տնկուելէն տակաւին չորս տարի չանցած՝ հողին երեսէն 2 կանգնոյ չափ կբարձրանան եւ կըսկըսին պտուղ տալու ։ — Այնպիսի հին ծիրանի ծառեր կան որ ամէն մէկը 25 պուդ (*) պտուղ կուտան ։ Նոյնպէս եւ հինաւուրց խնձորենիներ, որոց իւրաքանչիւրէն 20 պուդի մօտ խնձորներ կքաղեն ։ Ընկուզի ծառերը, եւ մանաւանդ Օթուզի մէջ եղածները 70 հազարէն մինչեւ 80 հազար հատ ընկոյզ կուտան ։ — Թերակլզլույն մէջ ամենէն լաւ այգեպա-

(*) Ռուսաց մէկ պուդն է 40 ֆունտ ծանրութիւն ։

նութեան հմուտ համարուողներն են Բաղչէսարայի Խարայիմներն ու Թէոդոսիոյ Թաթարները։

— Թէպէտեւ Խրիմու գինեվաճառութեան վերայ պատմութեանց մէջ գրեթէ եւ ոչ մէկ տեղ փոքր իշատէ գրուածք մի կտեսնուի, որով եւ անկարելի կլինի Թերակղզւոյն մէջ խաղողի այգիներ տնկուելուն ճիշդ ժամանակն որոշել. սակայն Մինիխ կոմսին Թաթար խաներուն հետ ունեցած պատերազմին ժամանակները (էջ 46), իւր հետ եղած Եունկեր անունով ուսուցչապետին (профессоръ) թողած համառօտ գրուածքէն (1739—1737) կարելի է գիտնալ որ անկէց 150 տարի յառաջ Խրիմու մէջ գինեվաճառութեան առուտուրներ եղած են։ Պէյսօնէլ գաղղիացին՝ որ ԺԸ դարուն, այսինքն 1753-ին Գաղղիոյ տէրութենէն դեսպանական պաշտօնով Խրիմ յուղարկուած էր «Իմ պատահած տարին, կասէ, Ուկրանիոյ եւ Զապորօժի խազախները 100 հազար кожа գինի տարին Խրիմէն» (որ գրեթէ 10 հազար վէդրօ կանէ)։ — Խրիմըն Ռուսաց տէրութեան հետ միանալուն պէս՝ Պոտեմկին իշխանը ամենայն կերպով աշխատեցաւ գինեհանութեան արհեստը ծաղկեցընելու, որով եւ տեղացւոց շատերը քաջալերուելով այս կողմանէ՝ գինեհանութեան արհեստին պարապողներն սկսան հետզհետէ բազմանալ։ Պոտեմկինի նպատակը հաստատուն կերպով յառաջ տանելու եւ միանգամայն իրագործելու համար՝ Ներքին Գործոց Ոստիկան Վ. Պ. Կոչուբէյը ամենայն եռանդեամբ սկսաւ աշխատել.

որով 1802 դեկտ. 16-ին Խրիմու մէջ Գինեհանութեան ուսումնարանին բացման համար Կայսերական հաստատութեան հրովարտակն ընդունեցաւ, որ 1804-ին Սուդաղի ընդարձակ հովտին մէջ բացաւ, եւ յորում վերատեսուչ դրուեցան՝ նախ Կաքաուրով եւ ապա մեծանուն ուսումնականը Պ. Սիմոն Պալլաս, որ այն ժամանակները Զինաստանի ճանապարհորդութենէն հարաւային Ռուսիոյ կողմերը վերադառնալով՝ Խրիմու կլիմային պատճառաւ 15 տարի Սիմֆերոպօլ քաղաքին մէջ բնակեցաւ։

1804-ին մայիսի 21-ին տրուած Կայսերական հրովարտակէն կերեւի որ Խրիմու արքունական այգիներուն թիւը մինչեւ 61-ի կհասնէր, որոց 27 հատը երեք գաղղիացի պարտիզպանաց յանձնուած էր. իսկ մնացեալ 34-ը Սուդաղի Գինեհանութեան ուսումնարանի վերատեսչին։ Վերոյիշեալ հրովարտակին մէջ՝ այս հաշուէն 7, այսինքն 4 խաղողի եւ 3 մրգեղինաց այգիներ ընծայուած էին ուսումնարանին, որոց

	Դեսեատին.		Քառ. սաժէն
Ա. Սուդաղի հովտին մէջ.	19	—	1983.
Բ Խողի հովտին մէջ	10	—	805.
Գ Օթուզի	15	—	1220.
Դ Կուտլացկայի	3	—	1033.
Ե Վորոնկայի.	3	—	2004.
Զ Սէմէխի հովտին մէջ.	2	—	1425.
Ընդ ամենայն . .	52	—	8470.

Եւ այսպէս՝ Գինեհանութեան ուսումնարանի յառաջ երթալովն ու յետոյ Նիկիտայի արքունական պարտիզին ու անտառին շինուելովը՝ տեղւոյն այգեգործներն եւս հետզհետէ բազմացան. բայց 1811-ին եկած երկարատեւ անձրեւը, որ գրեթէ բոլոր յունիս ամիսը տեւեց, Ալմա, Կաչա եւ Բէլբէկ գետեզերաց վերայի այգիներուն ու տներուն 150 հազար րուբլի արժաթէն աւելի վնասներ հասուցանելով՝ այգեշինութեան սէրը բնակչաց սրտերուն մէջ վերստին պաղեցուց, մինչեւ Մ. Ս. Վորոնցով կոմսին Նոր Ռուսիոյ եւ Բեսսարաբիոյ վերայ գլխաւոր կուսակալ դրուիլը, այսինքն մինչեւ 1823 թուականը, որ գինեհանութեան կողմանէ իւր նախորդներէն շատ աւելի գործնական եռանդեամբ սկսաւ Գուրզուֆի, Այ Դանիլի եւ Ալուպկայի մէջ նոր ու մեծամեծ այգիներ շինելով՝ Խրիմեցւոց պաղած սրտերը վերստին այգեպանութեան վերայ տաքցընել: Նորա հետեւեցան Ա. Ս. Գօլիցին իշխանուհին, Բառոն Բերկհէյմը, Փոփլէն, Նարիշկինը, Դեմիդովը, Արենդս բժիշկը, եւ այլք, որոց ժամանակէն Խրիմու գինեհանութիւնը, մանաւանդ նորա հարաւային մասին մէջ, սկսաւ մեծապէս յառաջ երթալ եւ կատարելագործուիլ:

Խրիմու այգիներէն ամէն տարի 500 հազարէն մինչեւ 550 հազար վէդրօ (*) գինի կելնէ, եւ նոյն թերակղզւոյն մէջ վաճառելէն զատ՝ Խարկով, Կիեվ,

(*) Ռուսաց մէկ վէդրօն է 30 ֆունտ հեղանիւթ:

Մոսկուա, եւ մինչեւ Պետերբուրգ քաղաքները կը-տարուի։

1852-ին Խրիմէն ելած գինիներուն քանակութիւնը 607 հազար 800 վեդրօ եղած է, 1853-ին 429 հազար եւ 700 վեդրօ, իսկ 1860-ին մինչեւ 525 հազար վեդրօ։

— Թէ որ նայելու լինիմք աէրութեան Խրիմու շե-րամադարմանութեան վերայ ունեցած խնամքին, պիտի տեսնեմք որ շատ յետ մնացած է Խրիմեցւոց կողմանէ այս բազմարդիւն աշխատութեան ձեռնար-կութիւնը։ Բայց որպէս զի Խրիմեցւոց ալ բոլորովին մեղադրած չլինիմք՝ այս եւս կաւելցընեմք, թէ այս բանիս մեծապէս արգելք են տեղւոյն թթենիներուն պակասութիւնը։

1860-ին Պ. Կ. Շահվերդեանը (որ եւ Լուսանկար) Շամախեցի լինելով՝ արդէն ծանօթ էին իւրեան այն արդիւնաւոր ձեռնարկութեան օգուտները. ուստի եւ մեծ գումար ծախելով ամենայն եռանդեամբ աշ-խատեցաւ Խարասուբազարի մէջ շերամադարմանու-թիւն անել։ — Կցաւիմք որ նորա եւս փորձը ցու-ցուց թէ անկարելի է Խրիմու մէջ առանց բաւակա-նի չափ թթենիներ եւ որդապահութեան յարմար խրճիթներ ունենալու՝ շերամադարմանութիւն ա-նել։ Բայց թէ ինչու համար չեն շատցըներ կամ չածիր թթենիները, սորա մի միայն պատճառ կը-տեսնեմք ջրոյ սակաւութիւնը։

— Խրիմու արդիւնաւոր գործերէն մէկն ալ հասա-րակ եւ բարակ բուրդ ունեցող ոչխարաց պահելն է.

այս քանիս մեծապէս յարմար են տեղւոյն օդը, անտառները, մշտաբոյս խոտերը, առատ ողն ու երկրին աժանութիւնը։ Բոլոր տարուան մէջ երկու ամիս միայն հարկ կլինի պատրաստական խոտով կերակրել զնոսա, իսկ մնացեալ ժամանակները իւրեանք իւրեանց հոգը կքաշեն։

Խրիմու եզները շատ գովական են թէ իւրեանց գեղեցիկ կազմուածքովը եւ թէ ուժովը։ Եւպատորիայի եւ Պերեկոպի գաւառներուն մէջ եզան տեղ ուղտեր կլծեն, ամէն մէկ սայլին՝ մէկ զոյգ։ — Խիստ շատ ալ ձիաներ կան, հին ժամանակներէն անուանի թաթար ձիերուն տեսակէն. որոց հասակները թէեւ այնքան բարձր չեն, բայց բաւական գեղեցիկ կազմուածք ունին եւ դիմացկուն են։

— Խրիմու թերակղզին հարուստ է նաեւ հանքային բերքերով, այսինքն աղահանքերով եւ լեռնային բազմատեսակ քարերով, որպէս նաեւ մարմարիոններով։

Ամենէն գեղեցիկ պորփիւրները կանաչ-մոխրագոյն եւ գորշ-դեղին գոյներով՝ Եալթայի շրջակայքը կգտնուին. իսկ մարմարիոնները Բալըքլաւայի, Եալթայի եւ Սիմֆերոպոլի կողմերը։

Գլխաւոր աղահանքերը Պերեկոպի գաւառին մէջ 17 հատ, Կերչի մօտ 4, Թէոդոսիոյ մօտ 3 եւ Եւպատորիոյ մօտ 10 հատ կհամարուին։ Բաց յայսցանէ՝ մասնաւոր անձանց աղահանքեր եւս կան, որոց գլխաւորները Թէոդոսիոյ ու Եւպատորիոյ գաւառաց մէջ կգտնուին։ Աղի տէրերը մասնաւոր հրաման ունին տէրութե-

նէն իւրեանց սեպհական աղը Թերակղզւոյն մէջ առանց մաքսի վաճառելու ։ 1804-ին Ռուսաց տէրութիւնը առանձին կառավարութիւն մը հաստատեց Խրիմու աղի լճերուն վերայ , որով ստուգապէս իմացաւ թէ ամենայն տարի 5 միլիոն պուդ աղ կելնէ , ու Խրիմու քաղաքներուն մէջ վաճառելէն զատ՝ մինչեւ Հիւսիսային Ռուսաստան կտանին վաճառականք ։

Խրիմու մասնաւորաց աղահանքերուն վերայ իմ ձեռք բերած տեղեկութիւններէն հետեւեալ քանակութիւնը մէջ կբերեմ.

	Փութ.
1858-ին ելած աղի քանակութիւնն էր . .	2,800,000.
1859 եւ 1860 Թուականներուն	14,800,000.
1861-ին շատ չելնելուն պատճառաւ	4,500,000.
1862-ին մինչեւ	10,000,000.
Ընդ ամենայն 5 տարուան մէջ.	32,100,000.

Զննելով տէրութեան հանքերէն նշանաւոր քանակութեամբ ելած աղերուն , ամէն տարի մասնաւորաց հանքերէն մեծ զումարներու աղ կվաճառուի. օրինակի աղագաւ , 1861-ին Թերակղզւոյն բոլոր աղահանքերէն վաճառուած 7 միլիոն 938 հազար 288 պուդ աղերէն՝ միայն 2,992,114 պուդը տէրութեանն էր , իսկ մնացեալ 4,946,174 պուդը՝ մասնաւոր աղահանքերու տէրերունը ։ — Տարակոյս չկայ որ այս փոքրիկ տեղեկութիւնները ուշադրութեամբ կարդացողը՝ Խրիմու աղահանքերն եւս Թերակղզւոյն անսպառ հարստութիւններէն մէկը կհամարի անշուշտ ։

Խրիմու Թերակղզւոյն Հարաւային մասը՝ Մանաւանդ Սալղըր գետէն մինչեւ ծովը՝ այնպիսի լեռնահանքերով զարդարուած է, որ ոչ միայն բնագիտաց ուշադրութեանն արժանի է, այլ եւ գործնական արուեստագիտաց։ Այն տեղը գտնուած մարմարիոններն ու պորփիւրները՝ վարպետի մի ձեռքէ անցնելէն վերջը առաջնակարգ լեռնահանքաց շարքը կարող են դասուիլ։ Զարմանալի բան է որ 1831-էն յառաջ Խրիմ ճանապարհորդող այնքան պատմագիրներէն ու բնագէտներէն եւ ոչ մէկը մտադրութիւն դարձուցել է նոցա վերայ. բայց ինչո՞ւ այն հեռաւոր երկիրներէ եկող ճանապարհորդաց միայն կասեմք. անոնցմէ ալ աւելի զարմանալին այս է որ նոյն իսկ Թերակղզւոյն բնակիչները՝ դարուս սկիզբներն անգամ տակաւին ոչ նոցա ինչ եղածը գիտէին եւ ոչ իսկ իւրեանց շինութիւններուն մէջ կգործածէին։ Արդարեւ Կաֆայի, Բաղչէսարայի, Խարասուբազարի ու Եւպատորիոյ մէջ բաւական մարմարիոնէ յիշատակարաններ, այսինքն աղբերաց աւազաններ, հին եկեղեցեաց սիւներ, գերեզմանաքարեր, պալատի սանդուխներ շատ կգտնուին. բայց պատմութիւնը սոցա համար՝ «Յունաստանի ու Տաճկաստանի կողմերէն բերուած են» կասէ։

1831-ին Զուիցերիայէն եկած ճանապարհորդին մէկը՝ Պ. Մոնթանդոն առաջինն եղաւ որ երեք տարի Խրիմու Թերակղզւոյն մէջ շրջելով ու նորա այլ եւ այլ հնութիւնները քննելով, Տաւրիկեան լերանց հա-

րաւային զառիվայրերուն վերայ՝ հեփեստեան կտորներու մէջ յապաւած բոլորակ քարեր նշմարեց, այն մարմարիոնին ու պորփիւրին նման որ տեսեր էր ինքը Իտալիոյ եւ Յունաստանի կողմերը։ Նա առանց մէկու մը իմացնելու՝ երկար ժամանակ այն լեռներուն այլ եւ այլ հանքերը զննեց, եւ տեսաւ որ հարաւային ծովեզերաց հեղեղատներուն մօտիկ եղած ժայռերուն, ինչպէս նաեւ լերանց հիւսիսային զառիվայրերուն վերայ բազմաթիւ ու բազմատեսակ գոյներով կարծր մարմարիոններ կգտնուին, որոց վերայ կարելի է նաեւ ամենանուրբ գծեր քանդակել։

Գ. Մոնթանդոն իւր կարծիքին ճշգութիւնը փորձով տեսնելով՝ աճապարեց այն մարմարիոններէն քանի մի կտոր Օդեսսա յուղարկել, որ հմուտ արուեստագիտաց քննելէն ու գիւտին պարծանքը նորա անուանը վերայ հաստատելէն վերջը, իսկոյն երկու լեռնահանքաց ճարտարագործներ, այսինքն Գուրեվն ու Սամոյլովն Խրիմ յուղարկեցին, որ նոքա եւս այն լեռնահանքերը մանրամասնաբար քննելէն յետոյ՝ ըստ բաւականին տեղեկութիւններ գրեցին նոցա վերայ, յաւելցնելով իվերջոյ եւ զայս՝ թէ «Խրիմու լեռներէն եղած հանքերը իւրեանց պատուականութենէն զատ՝ ուշադրութեան արժանի են նաեւ այս կողմանէ որ իւրեանց գտնուած տեղերէն ոչ թէ փոքրիկ կըտորտանքներով կելնեն, այլ ապառաժի կամ առանձին ժայռի նման մեծ մեծ հատուածներով»։

Վորոնցով կոմսը՝ որ այն տարիները Նոր Ռուսիոյ

եւ Բեսսարաբիոյ կուսակալ էր, իւր ուրիշ կենցաղօգուտ գործոց հետ մեծ խնամք ունենալով նաեւ Խրիմու լեռներէն ելած գեղեցիկ հանքերուն կատարելապէս գործադրութեանը վերայ, Պաւել Կրիւկով անուամբ գլխաւոր հանքապետին (оберъ-бергмейстеръ) Խրիմ հրաւիրեց, որ այն ժամանակները Սիբերիոյ մէջ թէ արծաթի հանքերուն վերայ կնայէր, թէ արտէսեան ջրհորներու շինութեանց կաշխատէր եւ թէ Պետերբուրգի համար Ռուսաց մարմարիոններ կշինէր։

Կրիւկով Խրիմ գալով 1833-ին սկիզբները եւ Սիմֆերապօլի մէջ լասարան կամ յղկարան (шлифовальня) բանալով, ինքն եւս բնականապէս այն քաղաքին մէջ բնակեցաւ։ Նոյն տարւոյն օգոստոս ամսոյն մէջ՝ Կրիւկով Սիմֆերապօլի Բէշուի գիւղին մերձակայքը Սալա գետին եզերաց լեռներուն վերայ առաջինէն առաւել գեղեցիկ մարմարիոններ ու պորփիւրներ գտաւ. ուստի եւ նոցա պատուականութիւնը ցուցանելու համար՝ փոքրիկ կոթող մի շինեց Բէշուեան կարմիր մարմարիոնէ, եւ 1834 փետրուարի 19-ին Օդեսսա յուղարկեց Վորոնցով կոմսին, իբրեւ երախայրիք իւր նորակերտ գործարանին։ Կրիւկով իւր քրտանց այս նախապտղոյն համար Վորոնցովի մասնաւոր շնորհակալութիւնն ընդունեցաւ, որով առաւել եւս խրախուսելով՝ սկսաւ գոյնզգոյն մարմարիոններէ ու պորփիւրներէ սնակներ, ծաղկանց անօթներ, սենեկաց զարդեր եւ ուրիշ պիտուական բաներ շինելու

*

աշխատիլ, որոց համար դրամական պարգևներ ընդունեցաւ նաև Նիկողայոս Ա. կայսերէն։

Կրիւկովի նշանաւոր գործերէն մէկն ալ 1847-ին Սիմֆերոպոլի հրապարակին մէջ կանգնած Վ. Մ. Դոլգորուկով-Կրիմսկիյ (էջ 47) ասուած Ռուսաց իշխանին բրգաձեւ կոթողն է, որոյ վերայ կեցած է մեծանուն զօրավարին արձանը։ — Կրիւկով երբ անձնական տըկարութեանը պատճառաւ մեկնեցաւ Սիմֆերոպոլէն, իւր գործատունն ալ փակուեցաւ. բայց նորա ձեռքին տակն եղած գործաւորներէն շատերը քիչ շատ արհեստին տեղեակ լինելով, մինչեւ ցայսօր այլ եւ այլ զարդեր կշինեն այն լեռնահանքերէն։

Ալուպկայի մէջ շինուած Վօրոնցով կոմսին դղեակն ու Օրիանդայի մէջ կառուցած արքունական պալատը՝ որ մեծահատոր մարմարիններէ ու պորփիւրներէ շինուած են, մեծ ապացոյց կհամարուին Խրիմու լեռնահանքաց հարստութիւններուն։

— Ձկնորսութեան մասին Սեւ եւ Ազով ծովերը՝ Խրիմեցւոց ձկնեղինաց կողմանէ ունեցած կարօտութիւնները լցուցանելու համար մէկ մէկ անսպառ աղբիւրներ են. վասն զի նոքա, այսինքն Խրիմեցիք այն բազմատեսակ ձկները Թերակղզւոյն այլ եւ այլ քաղաքաց մէջ թարմ վաճառելէն յետոյ՝ մնացածներն եւս կապխտեն ու մինչեւ հեռաւոր քաղաքներ կյուղարկեն վաճառականաց ձեռօք։ Գամըշ-Բուռունի մէջ ամենայն տարի 2 միլիոնէն աւելի փայլուճկ (сельдь)

ասուած ձուկէն կըանուի, որոց ոմանց ծանրութիւ-նը մինչեւ 1½ փունտի կհասնի։ Սեպ. 15-էն մինչեւ մարտի 15-ը Թերակղզւոյն բոլոր ծովափունքներէն կելնէ այս ձուկը. սակայն Գամըշ-Բուռունի ընդար-ձակ ծովածոցը, թէ ջրոյն ծանծաղ լինելովը եւ թէ տեղւոյն աւազոտութեամբը ամենէն գերազանց է։

Թէոդոսիոյ մէջ եւս փայլունկը շատ առատ կելնէ։

1860-ին նոյեմբերի սկիզբները՝ երբ հիւսիսային-արեւելեան քամիներն սկսան Ազովէն դէպի Սեւ ծովը փչելու, նորա ծովեզերքէն այնքան շատ փայլունկներ բռնուեցան, որ տեղւոյն բնակիչներուն միտքը չի գար այնպիսի առատ տարի։

Այս քաղաքին մէջ ձկնորսութեան ուռկաններ ու-նեցող անձանց թիւը 12-ի կհասնի, իսկ սոցա եւս ձեռքի տակն եղած ձկնորսաց թիւը մինչեւ 300 հոգւոյ։ — Այն հաւաստի տեղեկութիւններէն որ նոյն իսկ ուռկանատէր պարոններէն լսեցի, նոյեմբերի սկիզբներէն մինչեւ դեկտեմբերի վերջերը 25 հա-զար արծաթ րուբլիի փայլունկներ բռնել ու վաճա-ռել են, հազարը 3 րուբլի հաշուելով մէկմէկու վե-րայ. որ կնշանակէ թէ մինչեւ 1861 տարւոյն յու-նուարի սկիզբները միայն Թէոդոսիոյ ծովածոցէն ե-լած փայլունկներուն թիւը 8 միլիոնի հասել է։

Այն օրերը Թէոդոսիոյ ծովեզերաց վերայ պտտող մարդկանց, մանաւանդ օտար քաղաքներէ եկող ան-ձանց համար զարմանալի տեսարան մի էր նաւա-

Հանդստին ցամաք կողմերուն վերայի փայլուններէ ձեւացուցած արծաթագոյն բլրակները, որ աղդխ անդ լին կոյտ կոյտ դիզել էին ձկնորսները: — Այս ձկներէն եւս Խրիմեցիք տակառներով կաղեն, եւ յետոյ ուրիշ կողմերէն եկող վաճառականաց կծախեն:

— Ուրիշ ձկներն ալ, այսինքն անձրուկ (խամսի), գլխան (քեֆալ), վահանաձուկն (գալգան), կարմրախայտ (բարբունեա). այլ եւ ոստրէ (ոսդրիդիա), միդիա եւ այլըն, միշտ կենեն Թէոդոսիոյ, Կերչի, Եւպատորիոյ, Սեւաստապօլի, Բալըքլաւայի, եւ Եալթայի մէջ:

— Խրիմու Հարստութեանց մէկն ալ իւր մէջի գըտնուած զանազան գործարաններն են, որ թէպէտ Ռուսաստանի ուրիշ երեւելի քաղաքաց գործարաններուն հետ համեմատելով՝ շատ վար կմնան, սակայն նշանաւոր են դարձեալ, օճառի (սապոնի), օսլայի (նիշաստայի), մոմի, կաշիի, աղիւսի (թուղլայի), կիրի (քիրէչի), կղմինտրի (քիրեմիթի) եւ ուրիշ գործարանները: — Բաղչէսարայի Թաթարներն ըստ մեծի մասին կաշեգործութեամբ կպարապին, եւ շատ հմտութիւն ունին զանազան գոյներով սեկ (սախթիյան) եւ կաշի (մեշին) շինելու: — Խրիմու մէջ շաքարի գործարան չկայ, եւ Խարասուբազարի մօտ քանի մի տարի յառաջ նոր գործարան մի բացուեցաւ, որ ճակնդեղի (свекловица) պակասութեանը պատճառաւ շատ ժամանակ չանցած՝ փակուեցաւ:

Այս գործարանները 1859-ին, այսինքն Թէոդոսիայէն մինչեւ Մոսկուա երկաթուղի սկսուելու տարին

առաւել եւս ճոխացան, թէ իւրեանց մէջի պէտք եղած եւրոպական գործիքներուն կողմանէ եւ թէ հմուտ արհեստաւորաց:

— 1859 թուականի յուլիսի 1-էն մինչեւ 1860 սեպտեմբերի սկիզբները Կարդիֆէն, Նիւպորտէն, Անտուերպենէն եւ ուրիշ եւրոպական նաւահանգիստներէն 54 նաւեր եկան մէկմէկու ետեւէ Թէոդոսիոյ նաւահանգիստը, որոց իւրաքանչիւրին ունեցած բեռն ալ տեղւոյս երկաթուղւոյն համար պէտք եղած պարագայքն էին:

Խրիմեցիք՝ որ արեւելեան պատերազմէն յետոյ եղած թանկութեանց եւ առուտուրի սակաւութեանը պատճառաւ սրտերնին կոտրած էր, երկաթուղւոյն սկսուելովը նոր յոյս մի առին, որով դարձեալ նոր կենդանութիւն, նոր շարժումն, նոր առեւտուր ու իրարանցում սկսաւ քաղաքին մէջ:

Թերակղզւոյն այլ եւ այլ տեղերու անխնամ մնացած հողերը՝ ամէնն ալ գնուեցան, ամենուն ալ սահմաններ դրուեցան, եւ ոմանց չորս կողմէն մեծամեծ պարիսպներ անգամ քաշուեցան: Գենուացւոց ու Տաճկաց ժամանակներէն մնացած զանազան շինութեանց աւերակները, որ հարիւրաւոր տարիներով առանց ուշադրութեան մնացեր էին, միմեանց ձեռքէ գնելու աշխատեցան, այնպէս որ 1860 թուականի վերջին ամիսները, այսինքն հոկտեմբերէն յետոյ, որ արդէն 150 գործաւորներով երկաթուղւոյն շինութիւնն սկսել էին, Խրիմու հողերը՝ եւ գլխաւորա-

պէս Թէոդոսիա քաղաքին մէջ՝ շինութեանց յարմար իւրաքանչիւր քայլ գետնի համար ոսկիներ կթափէին. եւ այս ոչ միայն տեղւոյն բնիկ ժողովուրդները կանէին, այլ եւ հեռաւոր քաղաքներէ եկած այլ եւ այլ աստիճանի անձինք:

Մինչդեռ Խրիմու բնակիչները երկաթուղւոյն յուսովը քաջալերուած՝ կենցաղօգուտ գործերու կպարապէին, Թաթարաց մոլլաները գաղտնի քարոզութեամբ հետագայ խօսքերը կասէին իւրեանց ժողովրդոց. «Դուք կարող էք հարուստ լինել ձեր աշ-
«խատութեամբը նաեւ ձեր հաւատակցաց՝ ձեր տէ-
«րութեան մէջ. այն տեղ ոչ մէկ բանի կողմանէ կա-
«ռոտութիւն չէք ունենար: Դուք եթէ կուզէք ձեր
«հոգին յաւիտենական գերութենէ ազատելու, պէտք
«է ամենայն ջանք անէք որ հեռանաք այդ անհաւատ-
«ներէն: Այս խօսքերը չկատարողը անիծեալ կլինի,
«անհաւատներուն կարգը կդասուի եւ արքայութեան
«դռները յաւիտեան փակ կմնան նորա դիմացը»:
Թաթարները, որ ինչպէս յայտնի է ամենուն, կրօնական կապերով միայն կապրին աշխարհիս երեսը, պատգամի պէս, կամ աւելի պարզ ասեմ՝ հալած իւղի տեղ ընդունեցին մոլլաներու խօսքերը. ուստի եւ շատ ժամանակ չանցած՝ իւրեանց մտքերը յայտնեցին Ռուսաց տէրութեան, յորմէ առանց արգելքի հրաման տրուեցաւ ցանկացողաց իւրեանց ուզած տեղերն երթալու:

Այնուհետեւ Թաթարները ճանապարհորդութեան

պատրաստուելով՝ մինչեւ իւրեանց Խրիմէն ելնելու օրը ամենայն առաւօտ գերեզմաննոց կերթային, եւ ամենայն գերդաստան իւր մեռելոց շիրմին վերայ կընկնէր ու բիւրաւոր համբոյրներ կուտար՝ Աղղահ, Աղղահ կանչելով։ Այս խօսքին աղետալուռ արտաբերութիւնը շատ մարդկանց բերաններ խմխալին ու անդադար հնչելով՝ խղճալի տեսարան մը կներկայացընէր, որ նայողին աչքները կդալարէին։ — Աղօթքներէն վերջը տեղւոյն հողը կհամբուրէին, որ նորա մէջ ծնել, նորա վերայ այնքան դար բնակել ու կերակրուել էին անկից։ Իւրեանց նախնեաց գերեզմաններն արտասուօք թրջելէն յետոյ, մէկ մէկ բուռ հող կլեցնէին իւրեանց թաշկինակների մէջ, եւ իրբեւ սուրբ աւանդ սրտերնուն վերայ սեղմելով՝ ծոցերը կդնէին որ Տաճկաստան փոխադրեն։

Ես՝ որ այս խեղճութեանց ականատես էի, չկարողացայ արտասուքս բռնել, մանաւանդ այն ժամանակ՝ երբ նոցա թաշկինակներով հող առնուլը տեսնելով՝ յիշեցի Անեցի Հայոց 1239 թուականին արած գաղթականութիւնը, որ խոցանէ շատ աւելի խեղճութեամբ իւրեանց բնիկ հայրենեաց վերջին համբոյր տալու եւ խնամնէ առ հարկի բաժանուելու ժամանակ՝ նորա եկեղեցիներուն մէջի սրբոց մասունքները իւրեանց քահանաներու ձեռօք հետերնին առնելով՝ մինչեւ Ախսարայ կամ Ագ սարայ քաղաքը (որ Աժտերխանի եւ Խազանու մէջտեղերը կընկնի) տարին, ու յետոյ այն տեղէն եւս Գենուացւոց ժամա-

նակները գուցէ Խրիմ բերին, որոց վերայ մինչեւ ցայժմ ընդարձակ գրուածք մի չտեսնելով դժբաղդաբար, խօսքս կվերջացնեմ ցաւելով։ —

Այն օրերը Թէոդոսիոյ փողոցներուն ու ծովեզերաց վերայ ուրիշ բան չէր տեսնուեր, բացի չուող Թաթարաց աղխս անդին եղած խումբերէն, որ արք միմեանց մնաս բարեւներ անելէն ու տղայք եւ երիտասարդք ծերոց ձեռքերը համբուրելէն վերջը՝ արտասուքը աչքերուն վերայ նաւահանգիստ կվազէին. իսկ ստնդեայց ու մանկանց բարձրացուցած ճիչն ու աղաղակը բոլոր քաղաքը բռնել էր։ — Երեք ամսուան մէջ 230 հազար հոգի Տաճկաստան փոխադրեցան։

Զնայելով նոցա այնպիսի ահագին բազմութեամբ չուելուն՝ Խրիմցիք «Ամէն բան երկաթուղին կշըտկէ ... նոցա տեղը քրիստոնեայք պիտի գան Տաճկաստանէն ... երկաթուղին է բանը. այն շինուելէն յետոյ բնակիչներն ալ կբազմանան» կասէին. բայց աւա՜ղ, այս յոյսերնին եւս ոչինչ ելաւ։

Թաթարները գնացին, եւ քանի մի ամիս չանցած՝ երկաթուղւոյն շինութիւնն ալ դադրեցաւ։ Բայց միթէ Թարարնե՞րն էին երկաթուղւոյն շինողը կամ թէ նոցա՞ համար միայն սկսել էին շինելու։ — Ոչ. նորա շինութեան խափանուելուն պատճառները՝ երկաթուղւոյն գլխաւոր ընկերութեան՝ Ռուսաց տէրութեան հետ ունեցած դաշնագրութեանց քանի մի յօդուածներն էին, որոց վերայ մանրամասնաբար խօսիլը իմ նպատակէն դուրս լինելով, բանասէր ընթեր-

ցոյց՝ Թէոդոսիոյ մէջ տպագրած ռուսերէն РАДУГА օրագրոյն 1861 Թ. 3-րդ եւ 1862-ի 8-րդ ամսաթերթերը կհրաւիրեմ կարդալու, յորում զանազան խորհրդածութեամբ ու ապացոյցներով գրուած է թէ երկաթուղւոյն սկսուելուն՝ եւ թէ նորա շինութեանը խափանուելուն գլխաւոր պատճառները։

— Երկաթուղւոյն գաղղիացի ճարտարագործները դեռ Թէոդոսիայէն չելած՝ նոր գաղթականներ եկին Թաթարաց տեղը բռնելու։ Սոքա Տաճկաստանի Սոֆիա, Նիշ, Շումլա, Վիդին ու Սիլիստրէ քաղաքաց[76], եւ ըստ մասին Մոլդաւիոյ Բուլղար բնակիչներէն էին, որ 1862-ին յուլիսի 6-էն մինչեւ նոյեմբերի 8-ը Ռուսաց տէրութեան շոգենաւերով 8 հազար 100 հոգի միայն Թէոդոսիոյ նաւահանգիստը բերուեցան, եւ այս տեղէն Պերեկոպի (Օրգափու), Թէոդոսիոյ, Սիմֆերոպօլի ու Տաւրիկեան կուսակալութեան հիւսիսային գաւառները գնացին բնակելու։ Նոյն ժամանակները 3000 հոգի ալ Եւպատորիոյ նաւահանգիստն ելնելով՝ նորա այլ եւ այլ գիւղօրէից մէջ բաժանուել էին։

Այս նոր գաղթականները՝ Վոլգա գետին եզերաց վերայ հին ժամանակները բնակող սլաւեաններուն ցեղէն են, որ ԺԴ դարու սկիզբներն այն կողմերը երթալով՝ Օսմանեան պետութեանը հպատակեցան։ Կրօնիւք յունադաւան են, եւ իւրեանց ազգի թիւը 3 միլիոնէն աւելի կհաշուի։ — Սոքա ընդհանրապէս երկու կողմի վերայ բաժանուած են, այսինքն արեւելեան եւ արեւմտեան։ Արեւելեան Բուլղարները եր-

կրագործութեամբ ու արհեստով կպարապին, եւ քիչ յարմարութիւն ունին զինուորականութեան. իսկ արեւմտեաններըʼ վրանաբնակ ու թափառական լինելովʼ ձիագարմանութեամբ ու խաշնարածութեամբ կպարապին, եւ շատ յարմարութիւն ունին պատերազմականութեան:

Ամենքեան առհասարակ աղքատ ենʼ մանաւանդ Խրիմ եկողները, թէ հագուստի կողմանէ եւ թէ փողի, այնպէս որ 8,100 հոգւոյ մէջ, կասեն, 300 րուբլի արծաթ հազիւ կարելի է գտնել: Սոցա մէջ երեք Բուլղար քահանայք միայն կան, որոց հագուստը նոյնպէս պատառուած է, ինչպէս որ իւրեանցը. բայց բաւական քաղաքավար են:

Եսʼ որ ընդհանրապէս հասարակ ժողովուրդներէն աւելի կպատուեմ եկեղեցականները, այս քահանաներէն մէկունʼ որոյ անունը Անաստաս *էր, մեր պարտէզը հրաւիրեցի, եւ իւրեանց ճանապարհորդութեանը վերաբերեալ քանի մի նիւթերու վրայ խօսելէն յետոյʼ հետագայ տեղեկութիւնները լսեցի ինմանէ, որ իւր գնալուն պէսʼ ինչպէս որ հարցուցի ու իմացայ, իսկոյն գրի անցուցի:*

Իմ հարցմունքը այսպէս սկսայ.

«Ասացէք խնդրեմ, Հայր Անաստաս, շատ ժամանակ է որ ձեր ազգը Տաճկաց կհպատակի.

— Այո, բաւական ժամանակ է, պատասխանեց. եւ կարծեմ 500 տարուան մօտ է որ այն քրիստոնէից թշնամիʼ բարբարոս ազգի ձեռքին տակը կը-

չարչարուին մեր խեղճ Բուլղարները։ Մեր նախնեաց աւանդութեանցը նայելով՝ գրեթէ երբէք բարորութիւն չեմք տեսած... Հարկապահանջները, որ խարաջջի կասուին, մէկ մէկ հաշուեփայտ ձեռքերնին առած՝ տարւոյն ամէն ժամանակներն ալ հարկ ժողովելու կպտըտին քաղաքներուն ու գիւղերուն մէջ, եւ այն այնպիսի տմարդի կերպով՝ որ մարդկային խղճմըտանք առած բանէն՝ կարծես թէ նոցա բաժին չէ տուել Աստուած։ Տէրութեան արած....

— Հայր Անաստաս, ներեցէք խօսքերդ կտրածիս, ինչ բան է հաշուեփայտը եւ ինչ կերպով կգործածեն զայն.

— Հի՛մ, դուք գիտէք որ մէկ երեւելի բան է. ո՛չ, հասարակ փայտի կտոր է, որ խարաջջիները ձեռքերնին բռնած՝ սորա նորա տունը կմտնեն, եւ մէկը բաշ փարայի, միւսը՝ միւշֆ փարայի եւ այլ միւսը՝ ալ-կեր փարայի ասելով՝ խեղճ ժողովրդոց նիւթական ոյժը կքամեն, եւ այն՝ ոչ գրքի մէջ կգրեն եւ ոչ որ եւ իցէ ապահովագիր մը կուտան որ մէկ ուրիշը եկած ժամանակին՝ կարողանայ գէթ այնու ազատուիլ, այլ կողքէն կախուած դանակովը *չօբօշ* (*), կամ X խաչ մի կկտրէ հաշուեփայտին վերայ ու կենէ կերթայ։

— Բայց միթէ Բուլղարաց մէջ այնպիսի մարդիկ չկա՞ն որ դոցա անիրաւութեանցը հակառակին.

— Ի՞նչպէս չկան. բայց ո՞վ կհամարձակի ասել խա-

(*) Իւրաքանչիւր *չօբօշը* կամ X 10 դահեկան կնշանակէ։

բաշխելին դիմացը՝ թէ այս կամ այն հարկը ես արդէն հատուցել եմ։ — Մինթէ իրաւունք կայ նոցա մէջը... Մէկն որ ենէ ու յանկարծ այդպիսի խօսք մի հանէ բերանէն, նախ պիտի գիտնայ որ իւր անձը մեծ փորձանքի մէջ դրաւ. վասն զի խարաջջին բարկացած կերթայ, եւ քանի մի վայրկեան չանցած՝ երկու երեք զաբիթով (բարեկարգարանի պահանորդներով) յանկարծ դիմացը կենէ, որ ցուցնելուն պէս՝ իսկոյն կըռնեն խեղճ քրիստոնէին, եւ իբրեւ խռովարար՝ հայհոյանքներով կոտնին ու առանց քննութեան վիզն ու ձեռքերը շղթայ անցնելով բանտի մէջ կփակեն։ Բաւական չէ այս. իւր խեղճ ընտանիքն ալ, այսինքն ծերունի հայրը, մայրը, կինն ու որդիքը նոյն միջոցին դրեթէ գերի կդառնան եւ շատ անգամ զոհ կլլին նոցա չարութիւններուն։ Մէկ խօսքով՝ ոչ յԱստուծոյ կվախնան եւ ոչ ի մարդկանէ կամաչեն. մարդ ծեծելն ու կողոպտելը հանապազօրեայ զուարճութիւն մի դարձած է իւրեանց համար. ամէն մէկ խարաջջի, ամէն մէկ զաբիթ ինքզինքը առանձին իշխանի մը տեղ դրած՝ պարծանք կհամարի թէ որ իւր կենացը մէջ քանի մի քրիստոնեայ ծեծէ, կողոպտէ եւ վերջապէս սպանանէ։ — Ո՛հ, ո՛ր մէկն ասեմ, նոցա արած անիրաւութեանցը չափ չկայ. եւ այս պատճառաւ էր որ յուսահատութեան ծայրը հասնելով՝ հարկադրեցանք թողուլ մեր հայրենիքն ու մեր փոքր իշատէ ունեցած կալուածները, եւ ծով ու ցամաք անցնելով՝ գալ Ռուսաց պաշտպանութիւնը խնդրել»... եւ այլն։ —

Ժամանակ անցնելով՝ ձմեռը վերայ հասաւ սաստիկ ցրտերով, յորոց դաշտերուն մէջ մի միայն պահպանողը, ինչպէս յայտնի է, տաք մուշտակն ու խրճիթի մէջ վառելու փայտն է: — Բայց բանն այս է որ սոցա եւ ոչ մէկն ալ չունին խեղճ Բուլղարները... Մէկ կողմէն տղայոց կանչն ու ճիչը, միւս կողմէն պառաւանց անէծքները. այս տեղ ծաղիկ հանող հիւանդաց տքոցն ու խղճալի ձայները, այն տեղ ծերոց տխուր մտածմունքներն ու խոր հառաչանքները՝ վերջին յուսահատութեան հասուցին Բուլղար երիտասարդներուն, որոց ձեռքը չէր երթար որ եւ իցէ բան սկսելու. եւ ահա այս խղճալի վիճակին պատճառաւն էր որ նոյն իսկ սաստիկ ձմռան միջոցին՝ ինոցանէ շատերը չնայելով տէրութեան այլ եւ այլ խնամքներուն (*) ու տուած առանձնաշնորհութիւններուն, դարձեալ իւրեանց տեղերը վերադարձան: Այժմ Խրիմը իւր հարուստ այգիներովը, աղի լճերովը, յարմարաւոր նաւահանգիստներովն ու գեղեցիկ քաղաքներովը գրեթէ նոյնպէս դատարկ է, ինչպէս որ Բուլղարաց գաղթականութենէն յառաջ. իսկ դաշտերուն ընդարձակ տարածութեանը վերայ, միայն

(*) Այս գաղթականաց իւրաքանչիւր գերդաստանին երկրագործութեան համար՝ հրամայուած էր Տէրութենէն 9-էն մինչեւ 12 դեսեատին հող տալ, եւ իւրեանց սկզբնական չքաւորութեանը համար 125 րուբլի արծ. առանց երբ եւ իցէ յետ դարձնելու: Արտօնութիւն ունէին նաեւ ութ տարի առանց հարկատուութեան Խրիմու մէջ բնակելու. այլ եւ ազատ էին զինուորութենէ:

ատդէս անդէն եղած Թաթարաց գիւղերուն խղճալի աւերակները կտեսնուէին . . .

Եւ այսպէս արեւելեան պատերազմէն յետոյ, որ շուտով ինը տարին կլրանայ, Խրիմու վաճառականութիւնը բաղդի խաղալիք դառնալով՝ երբեմն բարձրացաւ եւ երբեմն վար իջաւ. բայց բանն այս է որ թէ բարձրացած եւ թէ վար իջած ժամանակները՝ Խրիմեցիք երկու կողմէն ալ վնասուեցան:

— Ի՞նչպէս.

— Սորա պատճառները շատ են. բայց ես չերկնցընելու համար այս մէկը միայն ասեմ՝ որ բարձրացած ժամանակին Խրիմեցւոց շատերը «Հարստանամք» ասելով՝ իւրեանց կարողութենէն վեր գնով կալուածներ գնեցին, ու Տէրութեան գանձէն պարտք առնելով՝ ձեռք զարկին այլ եւ այլ շինութեանց, որ յետոյ դժբաղդաբար երկաթուղւոյն շինութիւնը դադրեցաւ, եւ պարտքի տակ մնացին ոմանք նաեւ մինչեւ ցայժմ. իսկ վար իջած ժամանակը, բնականապէս առուտուր չլինելով՝ նոյնպէս նեղութիւններ ու շատ անգամ ալ վնասներ կրեցին:

ԳԼՈՒԽ Չ.

ԽՐԻՄՈՒ ՀԱՅԵՐԸ.

Ա.

Խրիմու Հայոց ծագումը, Թիւը եւ լեզուն:

Խրիմու Հայոց ծագումը. — Անեցիք Խրիմ կուգան Ախսարայէն. — Սեստրենցեւից լատին մետրապօլտին Խրիմու Հայոց վերայ տուած տեղեկութիւնները. — Այն տեղեկութեանց հերքումը. — Անեցւոյ մի չիշատակարանին խօսքերը. — Խրիմու Հայոց թիւը Գենուացւոց ժամանակ. — Տաճկաց պատերազմէն յետոյ նոցա ցրուիլը. — Մարկոսեան Պօղոս Վարդապետ. — Խրիմու Հայերը Ազովի կողմերը կփոխադրուին. Դոն գետի մօտ Նախիջեւան քաղաքին հիմնարկութիւնը. — Յովսէփ Արքեպիսկոպոս Երկայնաբազուկ Արղութեանց. — 1779-էն վերջը Խրիմ մնացող Հայոց թիւը. — 85 տարուան միջոցին 4 հազար Հայ կյաւելնան Խրիմու եւ Նախիջեւանի մէջ. — Խրիմեցւոց հնչմունքը. — Քանի մի աղաւաղեալ բառերը. — Տաճկաստանցւոյ եւ Հայաստանցւոյ մէկ խօսակցութիւնը հայկական տառադարձութեան եւ գրերու հնչման վերայ. — Մեր կարծիքը. — Գաղղիացւոց Paris բառին հայերէն թարգմանութիւնները. — Խրիմեցւոց լեզուաւ շարադրութիւն մի. — Բացատրութիւն:

Խրիմեցի Հայերը այն Անեցի գաղթականաց սերունդներէն են, որ Մողոլաց Չարմաղան խանի Բագրատունեաց մայրաքաղաքին վերայ բռնացած ժամանակը, այսինքն 1239-ին 40 հազար հոգի Անիէն Թաթարստան չուեցին եւ Աժտէրխանու Ախսարայ քաղաքը բնակեցան: Թաթարները թէպէտեւ սկզբան շատ սիրով ընդունեցին զՀայս եւ քանի մի տարի խա-

ղաղութեամբ թողին զնոսա, բայց յետոյ իւրեանց ներքին ատելութիւնը հետ զհետէ արտաքուստ ալ ցուցանելով՝ այնպէս սկսան նեղել մեր համազգեաց՝ որ իւրեանց գաղթականութեան վաթսուներորդ տարին, այսինքն 1299-ին պատգամաւոր յուղարկեցին Գենուացւոց իշխանին՝ Խրիմու մէջ բնակելու համար, որոյ հաւանութիւնն առնելէն ու բաւական ժամանակ անցնելէն յետոյ, յարմարաւոր միջոց մի Թաթարներէն ապստամբեցան եւ նոցա դէմ պատերազմելով ելին Թաթարստանէն եւ Խրիմ եկին, որով եւ 1330 թուականին Թէոդոսիոյ ու նորա մերձակայ քանի մի քաղաքաց մէջ բնակութիւն հաստատեցին:

Այս Խրիմաբնակ Անեցի գաղթական Հայոց համար, Ստանիսլաւ Սեստրենցեւիչ Բողուշ անունով Ռուսաստանի Հռովմէական եկեղեցեաց մետրապօլիտը՝ իւր Տաւրիոյ վերայ գրուածոցը մէջ այսպէս կխօսի. «Երբ Թաթարները 1262 թուակ. (*) Հայաստանի տիրեցին,

(*) Սեստրենցեվիչ կերեւի թէ այս տեղ սխալուած է. վասն զի Աժտերխան գնացող Հայերը ոչ թէ 1262-ին ելին Անիէն, այլ Չարմաղան խանին աշխարհաւեր պատերազմին ժամանակը 1239-ին, որոյ երկարատեւ պատերազմէն յետոյ Անի քաղաքին բնակչաց մնացորդները 40 հազար հոգւոյ չափ ելին գնացին Աժտերխանի կողմերը, եւ այն տեղի Թաթարաց խանին հաւանութեամբը Սխսարայի մէջ բնակեցան: Ահա նոյն իսկ Թաթարստանէն Խրիմ գաղթող Հայու թողած ձեռագիր յիշատակարանին վկայութիւնները [77], որ Անեցի Հայկազանց եւ Բագրատունեաց մայրաքաղաքին վերայ խօսելէն յետոյ, կյաւելցընէ եւ զայս՝ թէ „Որք յՍխսարայ եկին, հրաման առեալ ի Թաթար խանէն՝

*«շատ մի Հայեր գնացին Աժտէրխանու եւ Խազանու
«միջավայրերը բնակեցան, որ յետոյ իւրեանց բազ-
«մաժամանակեայ նեղութիւններէն ստիպուած՝ Կա-
«ֆայի բնակիչներէն խնդրեցին որ հրաման տայ
«իւրեանց՝ Թէոդոսիոյ մերձակայքը բնակելու։ Այս
«Հայոց մէկ մասը (կերեւի թէ երկրագործութեամբ
«պարապողները) Խարասուբազարի եւ Սուդաղի մէջ-
«տեղերը բնակեցան. իսկ վաճառականներն ու ար-
«հեստաւորները Հին Խրիմու եւ Կաֆայի մէջ, ուր
«ամուր պարիսպներ քաշեցին իւրեանց բնակած մա-
«սին շրջակայքը՝ Թաթարաց յարձակմունքէն պա-
«տըսպարուելու աղագաւ»*[82]։

Խրիմ բնակող Հայերը պապենական աւանդութեամբ կպատմեն եւ հաստատ կերպով գիտեն որ իւրեանց բուն հայրենիքը Հայաստանի Շիրակ գաւառին մէջ շինուած՝ Բագրատունեաց թագաւորութեան ժամանակներէն անուանի ԱՆԻ քաղաքն է, որ

,,բնակեցան անդ ոչ բազում ժամանակս, որ էր զայս ՉԽԸ (1299)
,,թուին. վասն զի մինչ նեղեալ եղեն իԹաթարացն՝ դեսպան յղեն ի
,,Ղռիմ առ իշխանն Ջինիւիզաց, որ բնակէր իմէջ ֆրանկհիսարին[78]
,,Թէոդոսիու. ուխտ դնեն ընդ իշխանին Թէոդոսիու, ելեալ իյԱխսա-
,,րայէ իշխանք եւ ազնիւք եւ հասարակ ժողովուրդք վառեալք զինու
,,պատերազմելով ընդ Թաթարացն՝ ճեղքեալ զան իՂռիմ եւ բնակին ի
,,Թէոդոսիա, իԿազարաթ[79], եւ իՍուրղաթ (Հին Խրիմ) եւ իկողմանս
,,նոցա. այս եղեւ ՉՀԹ (1330) թուին“: — Սեստրենցեվիչ կերեւի թէ ուզել է պատմել 1064-ին Պարսից Ալփասլան թագաւորի պատերազմին ժամանակն եղած Անեցի Հայոց գաղթականութիւնը. բայց դարձեալ

մինչեւ ցայժմ իւր նուիրական հնութեամբքը Հայաստանի սիրելի եւ տխրալի աւերակներէն մէկը կըհամարուի ։ Այս աներկբայելի աւանդութեանը յայտնի ապացոյց են նաեւ մեր ազգային պատմչաց թողած ստորագրութիւնները ։ Բայց ինչո՞ւ հեռաւոր պատմիչները կյիշեմք այս տեղ, ահա դարձեալ նոյն Խրիմաքնակ Անեցւոյն խօսքերը. «Արդ ասա-
«ցուք թէ ո՞ւր եւ յորո՞ւմ գաւառի էր զնեպուհ բնա-
«կութիւնն մեր. զի մեք եմք սերունդք Պալհաւու-
«նեաց, ի մեծ թագաւորանիստ քաղաքէն յԱնւոյ, որ
«է գաւառին Շիրակվանու, տանն Շարայեան, գահոյն
«Բագրատունեաց. զի մեծ թագաւորանիստ քաղաքն
«մեր Անի իշխանաց եւ ազնուականաց էր բնակու-
«թիւն. եւ զի ոչ կարեմք ներ սահմանի արկանելով
«պատմել զանսահման եւ զանհուն հարստութենէ
«յիշխանացն ազնուականացն մինչեւ ցգռեհիկս....
«Եւ յետ սակաւուց ժամանակաց՝ (1239) *Զարմաղան*

ճիշդ չէ ասելը՝ թէ *Աժտէրխանու կողմերը գնացին բնակելու*. վասն զի Ալփասլանի աւերից ձեռքէն փախած Հայերը 50 հազար հոգի մէկէն ելին Անիէն, եւ ոչ թէ Աժտէրխան, այլ *Լեհաստան* չուեցին, եւ իբրեւ քրիստոնեայ տէրութեան մէջ բնակութիւն հաստատեցին, որոց յարեցան վերջերը դարձեալ 50 հազար հոգի՝ այլ տեղերու Անեցիներէն, ինչպէս որ յայտնի է հին եւ նոր պատմութիւններէն ։ — Նոքա իսկզբան Գալիցիա, Իլվով (Լէմբերգ կամ Լէոպօլիս), Սնեատին, Տիսմենից, Կուտի եւ Հոռոդենկա քաղաքները առանձին արուարձաններու մէջ բնակութիւն հաստատեցին, եւ շատ թէ քիչ յարաբերութիւն ունեցան Լեհաց հետ, մանաւանդ այս պատճառաւ որ չէին հասկանար

«խանն Թաթարի՝ առաքեալ դեսպանս իքաղաքն
«յԱնի, զի զբնակիչս նորին հնազանդիցէին ինքեան.
«զի գլխաւորքն ոչ ինչ պատասխանի ետուն նոցա,
«իսկ ամբոխ քաղաքին եւ ռամիկքն սպանին զդես-
«պանս. եւ զայն տեսեալ զօրքն այլազգեաց ի բար-
«կութիւն դրդեցան, եւ զքաղաքն շուրջ պաշա-
«րեալ՝ անթիւ զօրօք առին, եւ սուր ածեալ առ-
«հասարակ անողորմաբար կոտորեցին, զակաւ կա-
«նայս եւ զմանկունս թողեալ: Կողոպտեցին զինչս
«եւ զստացուածս, աւերեցին զբոլոր եկեղեցիսն,
«քանդեցին զքաղաքն, եղծին եւ ապականեցին ըզ-
«փառս վայելչութեան նորա: Անդ էր տեսանել տե-
«սիլ ողորմագին, որ ծնողք եւ ծնունդք խմխասին
«կոտորեցեալք եւ դիզացեալք իվերայ միմեանց իբ-
«րեւ զդերբուկս քարանց կուտակեալք. քահանայք
«եւ պաշտօնեայք ցիրեւցան անկեալ ընդ երեսս դաշ-
«տացն. արբեալ երկիր յարենէ եւ ի ճարպոյ վիրա-

նոցա լեզուն: Բայց որովհետեւ իւրեանց առուտուրներն ըստ մեծի մասին Լեհաց հետ էր, նոցա լեզուն սովորելով՝ սկսան հետ զհետէ քաղաքին մօտիկնալ ու այնպէս բազմանալ Իլվովի մէջ՝ որ 1363 թուականին քարաշէն եկեղեցիներ [80] եւ փառաւոր եպիսկոպոսարան մի շինեցին: Իսկ թէ այս անուանի Հայերը՝ ինչպէս եղաւ որ ԺԶ եւ ԺԷ դարերուն իւրեանց ազգային լեզուն գրեթէ բոլորովին մոռացան եւ սկսան լեհերէն ու ըստ առաջնոյն թաթարերէն խօսելու. ինչպէս լեզուն մոռանալով շուտով մոռացան նաեւ իւրեանց ազգային արարողութիւնները, եւ վերջապէս որպիսի եկեղեցականաց ձեռքով կաթոլիկ ու պապադաւան եղան, — այն արդէն պատմած եմք ընդարձակօրէն ի Ծան. [81]:

«ւորայն . . . ապա բազումք թողլով զոսկեզօծ պա-
«լատս եւ զծաղկաւէտ դաշտս, զվանորայս եւ զեկե-
«ղեցիս աւեր, չունեալ ելին որպէս փախստական ի
«յԱխսարայ, որ է ի մէջ Հաշտարխանու եւ Ղազանու.
«ոմանք գնացին ի Ջուղայ, ոմանք ի Վան, եւ այլք ի
«Սիս». եւ այլն:

— Անեցի Հայերը Գենուացւոց իշխանութեան ժամանակ հանգստութիւն ու բարօրութիւն գտնելով Խըրիմու մէջ, իւրեանց աչքաբաց վաճառականութեամբը այնպէս սկսան հարստանալ, որ Թէոդոսիա, Հին Խրիմ եւ Խարասուբազար քաղաքները եկեղեցիներով ու վանքերով լցուցին: Սոյա հանգիստ վիճակը ուրիշ տեղերու Անեցի Հայերը լսելով՝ ոմանք եկին յարեցան դարձեալ իւրեանց համազգի հայրենակցացը հետ, մանաւանդ 1602-ին, երբ Պարսկաստանի մէջ Ջալալ անունով այլազգի իշխանին ձեռքովը մեծ աւերմունքներ լինելով՝ վերստին Հայեր գաղթեցին ի Խրիմ, եւ Թէոդոսիա, Խարասուբազար, Բաղչէսարայ ու Եւպատորիա քաղաքներու մէջ բնակեցան:—Վերոյիշեալ Անեցւոյ պատմութեանը նայելով՝ այն ժամանակները Խրիմու մէջ եղած Հայ գերդաստանաց թիւը մինչեւ 100 հազարի հասել է [83], որ Գենուացիներէն յետոյ՝ Թաթարաց եւ մանաւանդ Տաճկաց իշխանութեան ժամանակ եղած սոսկալի բռնութեանց եւ կոտորածի ժամանակ՝ ոմանք գերի տարուեցան ի Տաճկաստան, ոմանք խաբէութեամբ Տաճկաց Կէտիկ Ահմէտ անգութ փաշայի տունը հրաւիրուելով սպանուե-

ցան, եւ ոմանք տուն ու տեղ թողլով մինչեւ Լեհաստան չուեցին, որով այն ահագին բազմութիւնը քիչ ժամանակի մէջ գրեթէ բոլորովին ցրուեցաւ. վասն զի 100 հազարէն 6 հազար գերդաստան հազիւ մնաց Խրիմու մէջ: 1777-ին այն 6 հազար գերդաստանն եւս երկու մաս բաժանուեցան. մէկ մասը՝ 3000 տուն Սուվորով Մարաջախտին ձեռքով Կատարինասլաւի կողմերը փոխադրուեցան, իսկ միւս մասը, որ նոյնպէս 3000 տուն կամ տասը հազար հոգի էին՝ Խրիմ մնացին: Մէկ տարիէն յետոյ, այսինքն 1778-ին յուլիսի 16-ին Բաղչէսարայի եւ Սուդաղի մէջ բնակող Հայերն եւս՝ 1000 գերդաստան իւրեանց Մարկոսեան Պօղոս վարդապետին ձեռքովը խնդրագիր մի տուին Կատարինէ կայսրուհւոյն, յորում խնդրել էին տէրութեան օգնութեամբը Ազովի կողմերը փոխադրուելու: Կայսրուհին ոչ միայն ընդունելով նոցա խնդիրը՝ տէրութեան ծախքովը փոխադրել հրամայեց, այլ եւ իւր յատկական հրովարտակովը զանազան առանձնաշնորհութիւններ եւս բարեհաճեցաւ շնորհել (*): Այս հազար գերդաստանը երբ այն արտօնութիւններն ընդունած՝ Ազովի կողմերը կփոխադրուէր, Կատարինասլաւ գնացող Հայերէն 2 հազար գերդաստան եւս իւրեանց հետ յարեցան, որով 1779 եւ 1780 թուականներուն Դոն գետի մօտ Նոր Նախիջեւան քաղաքը հիմնելով՝ առաջնորդութեամբ Երկայնաբազուկ Ար-

(*) Հրովարտակին հայերէն թարգմանութիւնը տես ի Ծանօթութեան 84:

ղութեանց Յովսէփ Արքեպիսկոպոսին, 3 հազար տուն իմիասին բնակութիւն հաստատեցին։ Իսկ Կատարինասլաւի մէջ մնացած 1000 գերդաստանը գրեթէ ամէնքն ալ 1790-ին կայսերական բարեհաճութեամբ Խրիմ վերադարձան եւ մեծ մասը Խարասուբազարի մէջ բնակեցան։ — Գամք այժմ Խրիմու մէջ մնացող երկու հազար Հայ գերդաստանին։

— Ռուսաց տէրութեան մէջի ուրիշ քաղաքներուն Հայոց նման՝ Խրիմու Հայերն եւս ամենայն հանդըստութեամբ անցնելով իրենց կեանքը, հետ զհետէ յաւելցան ու չպակասեցան, չնայելով Մոսկուա, Պետերբուրգ եւ ուրիշ քաղաքներ գնացող ու մնացողներուն, որպիսիք մինչեւ ցայժմ եւս կգտնուին։

Նախիջեւանի եւ Բեսսարաբիոյ Հայոց Վիճակային Առաջնորդական Ատենէն 1863-ին հրատարակուած Թեմական Տեղեկութեանց մէջ՝ այժմու Խրիմաբնակ Հայոց թիւը հետագայ կերպով կգտնեմք.

Սիմֆերոպոլի մէջ	. . . .	720 հոգի.
Եւպատորիոյ —	. . . .	80 »
Բաղչէսարայի —	. . . .	25 »
Խարասուի —	. . . .	921 »
Թէոդոսիոյ —	. . . .	739 »
Հին Խրիմու —	. . . .	479 »
Օրբազարի —	. . . .	525 »
Նողայսկի —	. . . .	594 »
Կերչի —	. . . .	223 »
	Ընդ ամենայն . . .	4,106 »

Բայց որովհետեւ Նախիջեւանի [84] եւ ըստ մասին Գրիգորուպոլսոյ Հայերն եւս որպէս Անեցի գաղթականք Խրիմէն փոխադրուած են, ուստի նոցա թիւն եւս Խրիմեցւոց հետ մէկտեղ հաշուելու է, որ են դարձեալ ըստ վերոյիշեալ Թեմական Տեղեկութեանց,

Նախիջեւանի մէջ . . . . 10,604 հոգի.

Սորա 5 գիւղօրէից, այսինքն

Ա. Չալթըր գիւղի մէջ . . . . 2,318 »

Բ. Թօպտի — — . . . . 2,352 »

Գ. Մեծ Սալա — — . . . . 1,508 »

Դ. Փոքր Սալա — — . . . . 535 »

Ե. Նեսվիթայ — — . . . . 611 »

Գրիգորուպոլսոյ — . . . . 858 »

Օդեսսայի (*) — . . . . 628 »

Խրիմէն Բեսարաբիա եւ Ռուսաստանի կողմերը, ինչպէս նաեւ Սեւաստոպոլ գնացող ու մնացող Հայոց թիւն եւս միջին թուով հաշուելով, կդնեմք . 680 »

Բոլորը 19,894 »

Սորա հետ միացնեմք Խրիմու վերոյիշեալ Հայոց թիւը, որ է . . . . . . 4,106 »

Ուստի եւ կլինի ընդ ամենայն 24,000 հոգի:

(*) Օդեսսայի Հայերը, որ այժմ 628 հոգի կհաշուին, Գրիգորուպոլսէն փոխադրուած են 1803-էն սկսեալ:

Որով կնշանակէ թէ 1779-էն մինչեւ ներկայ 1864 թուականս, այսինքն 85 տարուան միջոցին 4 հազար հոգի Հայ աւելցեր են Խրիմու եւ Նախիջեւանի մէջ։

— Խրիմու Հայերը թէպէտ եւ բաւական ժամանակէ հետէ իրերաց հեռացած՝ թերակղզւոյն այլ եւ այլ կողմերը կբնակին, սակայն իւրեանց մէկմէկու հետ ունեցած առեւտրական յարաբերութիւններովը մինչեւ ցայժմ, ինչպէս որ սովորութիւնները՝ այնպէս եւս իւրեանց ընդհանրական բարբառը գրեթէ նոյնը պահած են, որ քիչ տարբերութիւն ունի Տաճկաստանի Հայոց բարբառէն. եւ եթէ նոցա գործածական քանի մի օտարազգի եւ խորթ բառերը հանեմք, մնացեալը կարելի է ասել որ հայերէն է, թէեւ այն եւս շատ տեղերու Հայոց բառերուն պէս՝ ըստ մեծի մասին աղաւաղուած։ Բայց զարմանալին այս է որ Խրիմեցիք՝ իբրեւ Հայաստանի հին ժողովրդոց սերունդք, իւրեանց քանի մի բառերուն հնչմունքը շփոթած չեն մինչեւ ցայժմ. այսինքն բ, գ, դ, ձ, ջ տառերը թէպէտեւ Տաճկաստանի Հայոց նման՝ пенъ (փէն), кимъ (քիմ), та (թա), ца (ցա), че (չէ) կկարդան, սակայն շատ բառերու մէջ Արարատեան (*) Հայոց պէս бенъ, гимъ, да, дца, дже կարտասանեն. ուստի եւ ընդհանուր Հայոց գրածին համեմատ՝ որ ըստ իւրեանց եւ Տաճկահայոց ընթերցանութեան՝ պէտք է ասէին,

(*) Արարատեան կհամարիմք ոչ միայն Երեւանի, այլ եւ Աժտէրխանու, Գանձակայ, Շամախւոյ, Ղզլարի եւ Մոզդոկի բարբառները։

				Ըստ իւրեանց տառադարձութեան.
Փարի (пари)	հայերէն *բարի*	բառին,	կասեն	պարի *(бари)*.
Փերել (перел)	—	*բերել*	— —	պերել *(берел)*.
Գլոխ (клох)	—	*գլուխ*	— —	կլոխ *(глох)*.
Թնել (тнел)	—	*դնել*	— —	տնել *(днел)*.
Ցուն (цун)	—	*ձիւն*	— —	ծուն *(дцун)*.
Ջուր (чур)	—	*ջուր*	— —	ճուր *(джур)* եւ այլն,

որք բոլորովին Արարատեան եւ Կովկասեան Հայոց ա-ռոգանութեանը համապատասխան են։

Բառերուն շատը աղաւաղուած է ասացինք, վասն զի շատ կողմերու Հայոց պէս՝ քանի մի խօսքերու մէջ յ տառը չեն հնչեր արտասանութեան ժամա-նակ, եւ երբեմն ա-ը ե-ի տեղ կգործածեն. օրինակի աղագաւ,

		Ըստ իւրեանց տառադարձութեան.
Եղբայր (егбайр)	*առանց փոխանակ,*	ախպար *(ахбар)* կասեն.
Այդ (айд)	— —	ատ *(ад)* —
Այն (айн)	— —	ան *(ан)* —
Գայլ (гайл)	— —	կալ *(гал)* —
Հայր (гайр կամ hайр)	— —	հար *(гар* կամ *hар)* —
Մայր (майр)	— —	մար *(мар)* —
Քայլել (кайлел)	— —	քալել *(калел)*, եւ այլն։

Տեղ տեղ եւս յ գրոյն տեղը ւ տառը կգործածեն. զոր օրինակ,

Բոյն (буйн)	*առանց փոխանակ,*	պուն *(бун)* կասեն.
Գոյն (гуйн)	— —	կուն *(гун)* —
Թոյլ (туйл)	— —	թուլ *(тул)* —
Լոյս (луйс)	— —	լուս *(лус)* —
Քոյր (куйр)	— —	քուր *(кур)*, եւ այլն։

Տարակոյս չկայ որ այս տառադարձութիւնները տեսնող ազգայնոց մէջ երկու իրերաց ներհակ խընդիրներ պիտի յառաջանան, այսինքն՝ Առաջինը — եթէ Հայաստանցի լինի, — պիտի առէ անշուշտ որ Խրիմեցիք թէեւ բ-ին ձայնը փ, գ-ին ձայնը ք, դ-ին ձայնը թ կարտասանեն, սակայն միշտ ճիշդ է նոցա խօսակցութեան մէջ գործածած բառերուն հնչմունքը, վասն զի բան, գիր, դուռ, եւ սոցա նման շատ բառերը՝ հնչելու ժամանակ (իւրեանց տառադարձութեանը համեմատ) միշտ պան (бан), կիր (гир), տուռ (дур) կարտասանեն. եւ Երկրորդը — եթէ Տաճկաստանցի լինի — տարակոյս չկայ որ կհաւանի բան, գիր, դուռն կամ դուռ բառերուն հայերէն գրուածքին, բայց ո՛չ երբէք կհամաձայնի բան, գիր, դուռ բառերը՝ ռուսերէն бан, гир, дур գրուածքիս բուն հնչմամբը արտասանել, այլ աւելի ճիշդ հնչել ուզելով՝ փան, քիր, թուռ կկարդայ, եւ կպնդէ միշտ իւր առոգանութեան ճշդութեանը։

— Ի՞նչ է արդեօք սոցա գլխաւոր պատճառները.

— Մեր տեսածին ու լսածին նայելով՝ լեզուագէտ Տաճկաստանցին «Հայաստանցիք եւրոպական բառերը ճիշդ հնչել չգիտեն, կասէ. վասն զի — օրինակի համար — Գաղղիացւոց Paris քաղաքին անունը, որ բուն Գաղղիացիք Փարի կասեն, Հայաստանցիք գաղղիարէն խօսելու ժամանակ՝ Պարի կհնչեն, որ յայտնի սխալ է. նոյնպէս եւ ռուսաց который բառը, որ ո՛չ թէ ռուսի նման՝ քարóրիյ կասեն, այլ իւրեանց գար-

տուղի տառադարձութեամբը կատօրիյ կարտասանեն, որ բոլորովին սխալ է. դարձեալ յունարէն Πέτρος բառը ոչ թէ Փեթռոս կասեն, այլ Պետրոս (Петросъ), որ շատ սխալ ու տարբեր է հելլենական հնչմունքէն» եւ այլն: Իսկ սորա հակառակ՝ Հայաստանցին ուրիշ ապացոյցները մէկդի թողլով՝ «Հնչմունքն ուրիշ բան է, տառադարձութիւնը ուրիշ, կասէ. վասն զի օտար լեզուի մը որքան հմուտ լինի մէկը, այնքան կոկ ու անսխալ կհնչէ, այսպէս ալ՝ որքան անընդել լինի, այնքան կոպիտ ու սխալ կհնչէ, որով խնդիրը ուսման վերայ կդառնայ. իսկ տառադարձութիւնը այնպիսի բան է որ շփոթուելուն պէս՝ բոլոր գրուածքներն եւս կըշփոթուին. ուստի դէմ այս շփոթութիւններէն հեռանալու համար, անպատճառ պէտք է նախնեաց հետեւիմք. այսինքն՝ ինչպէս որ նախնիք Յունաց β, γ, δ, π, τ տառերը հայերէն բ (бен), գ (гим), դ (да), պ (пэ), տ (тьюн) տառերովը թարգմանել են, այնպէս եւս մեք պիտի թարգմանեմք. ուստի եւ Յունաց Πέτρος բառը ոչ թէ Փետրոս պիտի թարգմանեմք, այլ ըստ նախնեաց՝ Պետրոս, որ է Ռուսաց տառերով Петросъ, եւ ոչ Бедросъ» եւ այլն:

Բայց թէ այս երկու կողմի Հայոց որն աւելի իրաւունք ունի, — այն թողումք. վասն զի այսպիսի ծանր խնդրոյ վերայ երկարօրէն չխօսելէս յետոյ՝ աւելի լաւ է լռութիւնը խոհեմութեան տեղ դնելով՝ ընթերցողաց դատաստանին յանձնել, երեւակայելով այլոց փորձերէն որ իմ խօսքերն եւս միայն գրքիս մէջը

պիտի մնան ։ Բայց այսու եւս չեմք ազատուիլ. վասն զի ամենայն մարդ մեզի պէս չըմտածեր. այսինքն՝ մեք լաւութիւնը խոհեմութեան տեղ դրինք, մարդիկ կան որ լաւութիւնը՝ յիմարութիւն կհամարին. ուստի եւ այսպիսի դատողաց անդուռն բերաններուն նիւթ չդառնալու համար, առ ժամս այսքանը միայն կասեմք թէ մեր կարծիքն այս է որ տառադարձութիւնը որ եւ իցէ գրուածոց մէջ պէտք է նախնեաց ձեւովը պահել, թէ նոցա ժամանակէն թարգմանուած յատուկ անուանց մէջ եւ թէ նոցանէ յետոյ թարգմանուելիքներուն, որպէս զի գոնէ միութիւն լինի գրուածոց մէջ. բայց Տաճկաստանցիք դ-ին ձայնը թ կարտասանեն, իսկ Հայաստանցիք՝ նոցա հակառակ. — այն առ այժմ մեծ վնաս չէ, եւ կարօտ է ժամանակի ։ — Ի՞նչպէս, եւ մի՞թէ այժմ ժամանակ չէ ։ — Ոչ. վասն զի նախ՝ Տաճկաստանցին տակաւին միջոց չէ ունեցած որ իւր լսելիքը քանի մի վայրկեան ամենայն ուշադրութեամբ լարելով՝ տեսնէ հետադայ բառերուս հնչման մէջ իւր ունեցած միակերպ արտասանութիւնը, որ այլ եւ այլ տառերով գրուած ու այլ եւ այլ նշանակութիւններ ունեցող բառերը, այսինքն բառ, փառ. գաղ, կաղ. գայլ, քայլ. գոյր, քոյր. դաս, թաս. դեր, թեր. դեւ, թեւ. դեմ, թեմ. դի, թի. դուք, թուք. եդ, եթ. ձիր, ցիր. ձող, ցող. ձոր, ցոր. աչ, աջ բառերը այնպէս միակերպ կհնչէ, որ լսողին անկարելի է մէկը միւսէն զանազանել։ Եւ երկրորդ՝ Հայաստանցին դեռ չէ դադարած այս առածը կրկնելէն,

որ կ՚ասէ. «Ո՞ւր է այն աջը, որ բռնէ այն խաչը». եւ արդարեւ ո՞ւր են այն ազգային ընդհանրական եւ ուսումնական ժողովները, յորում միմեանց խօսքը հասկանալով՝ այս կամ այն պակասութեանց պէտք եղած դարմանները հոգացուէր....

Ուրեմն երբոր չունիմք դժբաղդաբար այնպիսի բարեկարգութեանց վերայ հոգացող մէկը, պէտք է աշխատիմք նախնեաց հետեւելով՝ գէթ մեր գրուածքը անշփոթ պահպանել. եւ հնչման տարբերութեանը համար միմեանց ծուռ աչքով չնայիլ. վասն զի Հայաստանցին տեսնելով իւր եղբարց դարերով օտար ազգաց եւ երկիրներու մէջ դեգերիլը, նոցա այս կողմանէ ունեցած պակասութեանը վերայ պէտք չէ ծիծաղի. իսկ Տաճկաստանցի հայը՝ եւս առաւել. վասն զի ինքը երկար ժամանակներով իւր բնիկ հայրենիքէն զրկուելով ու օտարաց մէջ բնակելով՝ լաւ պիտի գիտնայ որ եթէ հնչման մէջ սխալմունք մը կայ, — բնականապէս դատելով, — աւելի ինքը պիտի լինի սխալուած՝ քան թէ Հայաստանի մէջ՝ իւրեանց նախնեաց ոսկեդարէն իվեր մնացող Հայերը։

Եւ որովհետեւ Աստուծոյ նախասահմանութիւնը այնպէս տնօրինել է որ մէկ բուռ հողէ զանազան ծաղիկներ ու բոյսեր ելանեն եւ մէկ ծառէ իրարմէ տարբեր պտուղներ յառաջանան, ինչ զարմանք է որ երկու հայ ժողովուրդք, մինչդեռ զանազան երկիրներու մէջ, զանազան կլիմայից տակ եւ զանազան կենցաղավարութեանց մէջ գտնուին, միմեանց պէս չմտա-

ծեն՝ չդատեն, միմեանց բնաւորութեանը չյարմարին, եւ այնքան երկար ժամանակ ու այնչափ զանազան ազգաց մէջ բնակելներէն յետոյ մէկ հնչմամբ չարտասանեն...

Բայց ցաւալին այս է, որ նոյն իսկ լուսաւորեալ կարծուած մասը, այսինքն Տաճկաստանի Հայերը առանց ուշադրութեան թողել են այս տառադարձութեան հարկաւոր խնդիրը. եւ այն պատճառաւ է որ նոյն իսկ Եւրոպայի մէջ Գաղղիացւոց Paris քաղաքին Հայերէն թարգմանութիւնը՝ մէկը Փարիզ կգրէ, միւսը Պարիս, եւ այլ միւսը Բարիզ, որ յիրաւի թէեւ ըստ ինքեան այնչափ մեծ վնաս չունին այս տարբերութիւնները, սակայն մեր դեռակիրթ համբակաց համար Բաբիլոնեան խառնակութեան չափ շփոթութիւններ կպատճառեն. թո՛ղ կիսատ թերատ կարդացողներուն՝ որ ոչ միայն խօսակցութեան, այլ եւ գրուածոց մէջ այնպիսի այլանդակ տառասխալութիւններ անել կուտայ, որ կարդացողին հաւատալիքը չի գար թէ հայերէն է, կամ թէ հայ է գրողը [85]: — Այսքանս բաւական է. այժմ մեր պատմութեանը դառնամք:

— Խրիմեցւոց լեզուին մէջ այնքան աղաւաղեալ բառերը տեսնելով հանդերձ՝ կարելի չէ մեղադրել զնոսա, նայելով Հայաստանի, Պարսկաստանի եւ Վըրաստանի Հայոց լեզուին յատկութեանցն ու օտար ազգաց բառերուն խառնաշփոթութեանցը: Խրիմու Հայերը 625 տարիէ հետէ իւրեանց բնիկ հայրենիքէն

գրկուելով ու օտար իշխանութեանց հպատակելով, ընականապէս անկարելի էր որ իրենց լեզուին յատկութիւնն ու յստակութիւնը անխառն եւ անշփոթ պահպանէին. մանաւանդ այնպիսի ժամանակ եղած է Թաթար խաներուն օրերը, որ հայերէն խօսողին լեզուն անգամ սպառնացել են կտրելու, եւ ահա այս պատճառաւ է որ նախ շատ տաճկերէն ու Թաթարերէն բառեր խառնուել են իրենց խօսակցութեանը մէջ, եւ ապա 1783-էն յետոյ՝ ռուսերէն:

Խօսակցութեան ոճն ու բառերուն դասաւորութիւնը գլխաւորապէս Տաճկահայոց ձեւովն է, այսինքն նոցա խօսակցութեան եւ գրուածոց ոճը՝ ոչ թէ հայերէն է, այլ տաճկերէն խօսակցութեան բառացի թարգմանութիւն: Այս խօսքը աւելի ճշդութեամբ եւ կենդանի կերպով ցուցանելու համար, ասկից 18 տարի յառաջ, այսինքն 1844 թուականին Բազմավէպ օրագրոյն մէջ հրատարակուած մէկ ազգային յօդուածին այն կտորը կդնեմք, որ բուն Խրիմեցի մը շարադրել է՝ իւր հայրենակցաց լեզուին յատկութեանցն ու ոճոյն ճաշակ մը տալու աղագաւ.

«Մէկ օր մը խուռպաղները կօլին քէնարը սավէթ (1) կանին. աս ինչ է մեր հալը կասին. աս քանի մէկ առանց թագաւորի՝ առանց փռավլէնիյէի (2) քաշ պլոխ գանք. էղաւ արթըխ. արիցէք Դիոսէն մեզի մէկ թագաւոր մը ուզենանք: Կըլայ աճապ կասին.

---

(1) Ռուսերէն *խորհուրդ*: (2) Ռս. *տէրութիւն*:

— Հէլպէթ կըլայ, ինչու չըլայ: Խուռպաղաներն ին ճանըմ սէն սին՝ մէկ շամաթա մը կձգին որ փըլթըւն խուշերուն ու խազերուն ծաները պաթըմիշ կանին: Դըտան ալ տացա աղաչանքին մտիկ անող կըլայ, կելլէ իրենց մէկ թագաւոր մը կըրկէ: Թագաւորն է՝ անգուման (3) փաթըռ քըւթըւռ վերէն կընջնի ու ճըմփ տէյին անպէս ուժով կօլին էրեսը կիյնի որ փըւթըւն խուռպաղաները գըվշու (4) կըլան, վոտքով կուլխով հայտը ճուրին տակը, վորը աս ծակը, վորը ան ծակը կպահվտին, ու ամէն մէկը իրենց ծակերուն մէջ կուկուզ արած՝ ամմա զօռլու թագաւոր ունեցանք հա տէյին՝ կսքլին: Խորդ (5) որ թագաւորին պօյին պօսին՝ խըլխըն խըյաֆէթին խօսք չըլկար կասին. ծանտրութիւնն ալ անոր կօրա. խուռպաղաներն ալ ան կալաճին (6) կիտին եղիլ է որ «Հարկս Հարկաւորաց, պատիւս արժանաւորաց» կասին. առջի պերանը իրենց թագաւորին էրեսը պիլէ նայելու սիրտ չին անիլ. սալթ անխատար որ վորը հեռուէն՝ վորը կաղտուկ, վորն ալ ճուրին տակէն գունչը անգուման տնկած՝ մէմը ճըլթ կանէ կնայի, հայտը կենէ տակը: Վէլաքին աշխարքիս էրեսը պան կայ որ մարդուս աչքը ալըշմիշ չըլայ. խուռպաղաներուն վախն ալ մէկ երկու սահաթէն կանցնի. մէմալ նայիս՝ մէկ քանի հատը մէկ կըլան, հայտեցէք հածէներ, թագաւորին սէյիր անելու երթանք կասին. եաւաշ եաւաւ

(3) Պարսկերէն յանկարծ: (4) Թաթարերէն խրար կանցնին: (5) Ըղորդ, իրաւ: (6) Թաթարերէն խօսք, առակ:

եալտանմիշ կըլան [7], թափ թագաւորին քովը կելլին: Մէմալ ի՜նչ կնայիս, ալղի [8] թագաւոր օլաճախը պալապան քիւթիւկ մըն է եղեր: Խուռպաղաներուն վախը վըրտեխ կմնայ. զաւալը թագաւորին օմուզը կելլին, կլոխը կնստին, վրայէն աթլամիշ կանին. արթըխ չարածները չի մնալ: Էնկ եաքը՝ ասպէս չիլալ ախպարներ, արիցէք մէկ անպէս թագաւոր մը ուզենանք վոր պարէմ շէնքով շնորհքով պան մը ըլայ կասին. Հայտը նորէն մէկ եայղառա մը՝ մէկ կոռում կոչում մը կվերցունին վոր Դիտան ալ նացա մէկ թուռնա մը կխրկէ թագաւոր տէյին: Է՛հ, ինչխատար ըլայ նէ՝ քիւթիւկ ասածդ պաշխա, թուռնան պաշխա. ախըռ [9], մէկը անժաժ [10] փատ, մէկալը պճլապան խուշ: Ամա արի պանը նայէ որ թուռնան խուռպաղաներուն էրես տալէն վաղ եկմնք եա էնտէ. ինչխատար խուռպաղա տեսնէ նէ, ան սահաթը կտուցքովը զարկածին պէս էրկու լօխմա կանէ կուտէ. զաքուսքին [11] խուռպաղա, հօրսուկուան կերակուրը խուռպաղա, իրկուանը խուռպաղա: Ի՞նչ էրկընցունիմ. ան ծունը կպերէ զաւալը խուռպաղաներուն վոր արթըխ փըչախ քէմիկէ տայանոր կասին. Ի՜նչխատար ծան ունին նէ՝ կձգին, կկցին [12] ամա՜ն կանչելու: Ասլը ի՜նչ է ասիս նէ, պաշխա թագաւոր կուզին. աս ի՜նչ է մեր քաշածը կասին. աս թագաւորը (խօսքս նարա) մեզի վիրա կուլ տալու հետ է.

---

(7) Թուրքերէն շողալ: (8) Թաք. վերոյիշեալ: (9) Թաք. իհարկէ, ի՞նչ ըսել է: (10) Անշարժ: (11) Ռուս. նախաճաշիկ: (12) Կսկսին:

մրթըլս հալ չմնաց վրաներս տահմ. խատիր չինք վոր Թէկարան [13] *դունչերս ճուրէն տուս հանինք, նախուտ քիչ մը ճռճռանք. չորնար կօլերս՝ խալսէինք պարիմ: Ան առենը վերէն ծան կուգայ տացա վոր, «Հայա առաջ խելքերդ վըրանէն էր կասէ, պիրէ անխելքներ. տուք չէիք վոր մեզի Թագաւոր տուր տէյին կանչելէն կլուխս ցաւցուցիք: Ես ծեր խաթրը խօշ անիմ տէյին՝ աթքաղ չարի* [14]*, ծեզի մէկ Թագաւոր մը տուի. ան ախըլտա* [15] *Թագաւորին խըյմէթը չիկիտցաք ու վայ վա՛յ՝ եուվաշ* [16] *է ասիք. շընտը մէկ ուրիշ մ՝ալ տուի, վայ վա՛յ սէրթ է կասիք. էյ ես ծեր էկլէնճէն իմ: Կնացէք տարա համբերեցէք ու ծաներդ ծեզի քաշեցէք. չէ նէ կիտցէք որ տահա գէշին կհանդըպիք»:*

Յայտնի բան է որ քիչ շատ ուսման տեղեակ եղող մարդիկը այժմ այս գրուածքէն շատ աւելի մաքուր կխօսին, մանաւանդ 1858-էն իվեր Խալիպեան Ուսումնարանին բացուելովը, Մասեաց Աղաւնի օրագրոյն հրատարակուելովն ու ժողովրդական Դպրոցաց բազմանալովը ուսման սէրը յաւելնալով հետ զհետէ բնակչաց մէջ, քանի կերթայ կուղլուի:

---

(13) Թաթարերէն *քիչ մը*: (14) Ռս. *չէ չըսի*: (15) Թուրք. *այնպիսի, այն աստիճանի*: (16) Թուրքերէն *հեզ*:

ԳԼՈՒԽ Է.

ԽՐԻՄՈՒ ՀԱՅԵՐԸ.

Բ.

կերպարանք, վաճառականութիւն եւ սովորութիւնք:

Խրիմու Հայոց կերպարանքը. — Կազմուածքը. — Բնաւորութիւնը. — Թերակղզւոյն այլ եւ այլ կողմերը բնակող Հայոց վաճառականութիւնը. — Սոցա Ռուսաստանի տօնավաճառներուն մէջ ունեցած հաւատարմութիւնը. — Խարկովի տօնավաճառները. — Խրիմու Հայոց ծովով արած առուտուրները. — Տաճկաստանի վաճառաբեր եւ Խրիմու վաճառահան նաւերու ապրանքները. — Արեւելեան պատերազմին եւ Թէոդոսիոյ երկարուղւոյն ժամանակ՝ Խրիմու վաճառականաց ունեցած օգուտներն ու կրած վնասները. — Խրիմու հին եւ նոր Հայոց սովորութիւնները. — Տներուն ներքին կազմութիւնքն ու կարասիքը. — Մուսանդարա. — Դարակ. — Զատկի, Ծննդեան եւ իւրեանց անուան տօնի օրերուն պատրաստութիւնները. — Հասարակաց եւ մասնաւորաց երեկոյեան խնջոյքներ. — Երիտասարդաց եւ աղջկանց պատկառանքը. — Կանանց ներքին կառավարութիւնը. — Արանց չափաւորութիւնը. — Նորասիրութիւն. — Աւանդութիւնք:

Թէպէտեւ մեր ազգայինք այլ եւ այլ երկիրներու մէջ ցրուած՝ հագուստով տարբեր են իրարմէ, բայց իւրեանց բնական կերպարանքը, — թէ որ կլիմային մասնաւոր ազդեցութիւնը թողումք, — կարելի է ասել որ ընդհանրապէս անփոփոխ մնացած են մինչեւ ցայժմ. ուստի ինչպէս Վրաստանի Հայերը շատ մը Վրաց մէջ, նոյնպէս եւ Խրիմեցի Հայերը Տաւրիաբնակ Յունաց, Ռուսաց եւ ուրիշ եւրոպացի

ազգաց մէջ եղած ժամանակին՝ իսկոյն կճանաչուին իւրեանց կերպարանքէն, թէեւ ամենուն Հագուստն եւս մի եւ նոյն ձեւովն է։

Նոցա Հասակը միջակ, երեսներուն գոյնը թուխ ու կարմիր, քթերը չափաւոր, աչքերն ու մազերը սեւ, նայուածքը Հանդարտ եւ քայլուածքն ու խօսակցութիւնը ծանր ու վայելուչ է։

— Բնաւորութեամբ այնքան աշխոյժ չեն՝ որքան որ ուրիշ արեւմտային ազգերը, բայց այս կերեւի թէ նոցա Հարիւրաւոր տարիներէ Հետէ Թաթարի բռնակալութեանը տակ մնալէն յառաջացած է. վասն զի Հայերը, ընդՀանրապէս խօսելով՝ եւ մանաւանդ եւրոպացի ճանապարՀորդաց վկայութեանցը նայելով, միշտ կրակոտ բնաւորութեան տէր ժողովուրդ ճանաչուած են աշխարՀիս վերայ։ Բայց զարմանալին այս է որ Խրիմեցիք արդէն գրեթէ ամբողջ դար մի Ռուսաց ազատական կառավարութեան տակը լինելով՝ տակաւին ինչպէս պէտք է իւրեանց արտօնութեան աստիճանը չեն ճանաչած, որով եւ չափազանց ըզգուշաւոր ու վախկոտ են ոչ եւ իցէ ծանրկեկ խընդիրներու մէջ։

— Ինչպէս որ ամենայն տեղերու Հայերը, նոյնպէս եւ Խրիմեցիք Թերակղզւոյն ամէն քաղաքներուն մէջ ըստ մեծի մասին վաճառականութեան կպարապին, եւ բաւական աչքաբաց ու Հմուտ են իւրեանց գործողութեանց մէջ։ Ռուսաստանի մեծ ու փոքր տօնավաճառներուն մէջ՝ իւրեանց բազմաժամանակեայ

Հաւատարմութեամբը նախանձելի անուն ժառանգած են, այնպէս որ Խրիմեցի Հայ մը, (յայտնի բան է քիչ շատ ծանօթ անձն) եթէ ապրանք գնելու ժամանակ՝ չորս կամ հինգ մասին մէկը պատրաստ դրամագլխով հատուցանէ, մնացեալ երեք կամ չորս մասը առանց դժուարութեան կհաւատան՝ որոշմամբ ժամանակի։

Տարուայն այլ եւ այլ ամսոց տօնավաճառներուն [86] մէջ գտնուելէն զատ՝ չորս անգամ ալ Խարկով քաղաքի տօնավաճառներէն ապրանք կբերեն. որոց առաջինը յունուարի 6-ին կլինի, որ Խրիմեցիք Խաչհանի (Крещенский) կասեն. երկրորդը՝ օգոստոսի 15-ին, Աստուածածնի Վերափոխման տօնին (Успенский). երրորդը՝ Հոկտեմբերի 1-ին, Պաշտպան սուրբ Աստուածածնի տօնին (Покровский), եւ չորրորդը՝ Հոգեգալստեան (Троицкий), ուսկից մեծամեծ գումարներու ապրանք կբերեն Խրիմ։

Բաց ի վերոյիշեալ Ռուսաստանի տօնավաճառներէն՝ անպակաս է իւրեանց առուտուրը նաեւ Տաճկաստանցւոց հետ, որ միշտ ապրանք բերող ու ապրանք տանող վաճառականաց նաւերով կլինի։

Տաճկաստանէն բերուած ապրանքներն են, սուրճ (կահուէ), նարինջ, լեմոն, կաղին, ձիթապտուղ, բըրինձ, ձէթ, մեղր, մեղրամոմ, ձիւթ, շաքար, սասինձ, փայտէ ամաններ, սպակիներ, եւ զանազան ձեռակերտներ. իսկ Խրիմէն Տաճկաստան յուղարկածները՝ ոչխարի բուրդ, եզին կաշի, կօշիկի համար պատրաստուած կաշիներ, ալիւր, գարի, վարսակ,

կորեկ, աղած ձկներ, աղիւս, կղմինտր, ծխախոտ, եւ այլն: — 1859-ին միայն Թէոդոսիոյ նաւահանգիստը 175 վաճառաբեր նաւեր եկել են, եւ 303 հազար 43 ռուբլի արծաթի վաճառք բերել են. իսկ Թէոդոսիայէն Տաճկաստան 230 վաճառահան նաւեր գնացել են, եւ 262 հազար 706 ռուբլի արծաթի ապրանք տարել են:

— Վերջին տարիներս եղած երկու մեծամեծ գործողութեանց պատճառներէն թէպէտեւ Խրիմու Հայ վաճառականաց շատերը վնասուեցան, բայց ոմանք եւս հարստացան. այսինքն առաջինը՝ Արեւելեան պատերազմի ժամանակ (1851 — 55) որ Սեւաստոպօլի պատերազմականաց պիտոյքը հոգալը ըստ մեծի մասին իւրեանց վերայ առած էին. եւ երկրորդը՝ երկաթուղւոյն սկսած ժամանակ, որ նշանաւոր վաճառաշահութիւն ունեցան 1859-էն մինչեւ 1862-ին վերջերը: Իսկ յետոյ թէեւ երկաթուղւոյն դադարելովը, եւ մանաւանդ Թաթարաց Տաճկաստան փոխադրուելովը ընդհանրապէս Խրիմու առուտուրը պակասեցաւ, բայց Հայք դարձեալ իւրեանց բնական խոհեմութեամբը ըստ հանգամանաց ժամանակին ամենայն չափաւորութեամբ ապրելով՝ իւրեանց շահը կվաստակին:

— Խրիմեցիք շատ սովորութիւններ եւս ունին, որ ըստ մասին Հայաստանցւոց եւ Խրիմաւ Թաթարաց սովորութիւններուն նման են, եւ ըստ մասին՝ Եւրոպացւոց: Մեք այս երկու տեսակներն եւս պարզ

կերպով ստորագրելու համար, հարկաւոր համարեցինք երկու կարգ բաժանել զնոսա. այսինքն՝ առաջին կարգ անուանել այն բնակչները, որ իւրեանց ընտանեկան եւ քաղաքական սովորութիւնները գլխաւորապէս ըստ առաջնոյն, այսինքն արեւելեան ոճով պահած են. եւ երկրորդ կարգ կոչել զնոսա, որք յայսմ մասին գրեթէ բոլորովին Եւրոպացւոց կհետեւին:

Առաջին կարգի կամ արեւելեան ոճով վարուող Խրիմեցւոց տներուն ներքին կազմութիւնքն ու կարասիքը այսպէս է: Իւրեանց բնակած տունին մէկ կողմը մութ պատուհան կամ խորշ մը շինուած է, որ մուսանդարա *կասեն, եւ որոց մէջ մեծ ու փոքր արկղներ կդնեն (*). սոյա մէկ կողմը, եւ շատ անգամ ալ նոյն իսկ արկղի վրան անկողիններ կդիզեն, ու զանազան հագուստներու կտորներէ բանուած վարագուրով մը կծածկեն, որ ըստ Հայաստանցւոց՝* ծալք *կանուանեն:* Մուսանդարային *աջ ու ձախ կողմի պատերուն վրայ, ըստ յարմարութեան տեղւոյն կարճ ու երկայն տախտակներ կամ բեւեռներով ամրացուցած, որոց վրան արծաթէ անօթներ, սեղանոյ սպասի համար պղնձէ ու յախճապակէ ամաններ եւ հասարակ կաւեղէն պնակներ շարուած են, որ* դարակ *կասեն: Տանը միւս անկիւններուն մէկուն վրայ բարակ չուան կա-*

(*) Այն արկղներն առհասարակ Տրապիզոնէն կբերուին եւ երկու տեսակ կլինին, մէկը (փոքրը) դրսէն տեղ տեղ սատափ անցուցած, միւսը (մեծը) փայտին երեսէն կանաչ ներկ քսած եւ ոսկեզօծ բեւեռներով զարդարած:

պած է եւ վերայէն երեսորբիչներ ու այլ եւ այլ զարդարուն հագուստներ կախած։ Մէջտեղը պատի կողմէն երկայն բազմոց (թախտ) մը ձգուած է, եւ դիմացը, այսինքն յատակին վերայ կապերտ կամ Թաղիք (fkčk) փռուած։ Սոցա կանանց հագուստը յիսուն տարի յառաջ Պարսկահայոց ձեւովն եղած է. իսկ այժմ ընդհանրապէս եւրոպական ոճով է, եւ ոմանք միայն գլուխներն ըստ առաջնոյն եւ կամ ըստ ձեւոյ Խրիմեցի Թաթարուհեաց՝ պարզ Թաշկինակով կկապեն, եւ տունէն դուրս ելած ժամանակը՝ վերայէն լայն ծածկոց կամ շալ մի կձգեն։ Կերակուրները հասարակ է եւ խմորեղէնի տեսակները շատ. ուստի եւ վերջինս մսեղէն ու կաթնեղէն կերակուրներէն աւելի կգործածեն։

Իսկ երկրորդ կարգի Խրիմեցւոց տներուն ներքին կազմուածքն ընդհանրապէս եւրոպական ոճով է, յորում բազմոցներ, աթոռներ, զարդարուն սեղաններ դրուած ու պատերուն վերայ հայելիներ կախուած են։ — Թէ առաջինքն եւ թէ սոքա իւրեանց համար գնալու գալու մասնաւոր բարեկամաց տներ ունին։ Զատկի, Ծննդեան մեծահանդէս տօնի օրերը՝ Ռուսաց նման սեղան կպատրաստեն տներուն մէջ, եւ միմեանց շնորհաւորելու կերթան փոխադարձաբար։ Այս երկու տօներէն զատ՝ նոյնպէս սեղան մի կպատրաստեն իւրեանց տօնի օրը, որ քահանայէն երթալէն յետոյ՝ մեծ օրը շնորհաւորելու կերթան իւր բարեկամներն ու մօտիկ ծանօթները։ Տարւոյն ուրիշ

ժամանակներն եւս, մանաւանդ ձմեռը հասարակաց եւ մասնաւորաց երեկոյեան խնճոյքներ կլինին, այլ եւ միմեանց տները կերթան ժամանակ անցնելու, ուր բաւական սիրով կընդունին եւ ամենայն առատութեամբ կհարկեն:

— Երիտասարդները մեծ պատկառանք ունին ծերերէն, եւ նոցա խրատը հնազանդութեամբ կլսեն. սոյնպէս եւ աղջկունքը, թէպէտեւ հագուստի ու սովորութեանց կողմանէ որքան կարելի է եւրոպացւոց կհետեւին, սակայն անպակաս է միշտ իւրեանց հայկական ամօթխածութիւնն ու պարկեշտութիւնը թէ արանց եւ թէ կանանց առաջեւ: Կանայք հնազանդ են իւրեանց արանցը, եւ տանի ներքին կառավարութիւնը՝ իւրեանց հայուհի անուանը համաձայն ամենայն ժրագլխութեամբ կկատարեն: Արք եւս արտաքին կառավարութիւնը կանեն հեռատեսութեամբ, եւ իւրեանց կարողութենէն աւելի վար՝ քան թէ վեր կերպով իրենք զիրենք կցուցանեն: Սոքա եւս մասնաւոր հագուստ ունեցած են Երեւանի Հայոց նման, որ 50 կամ 60 տարիէ ի վեր հետ զհետէ փոխուելով՝ բոլորովին եւրոպական ոճով արել են: — Արեւելեան պատերազմէն յետոյ այս տեղ եւս մտաւ եւրոպական տնաւեր նորասիրութիւնը (մօդան), որ իւրեանց չափը չգիտցողներուն մեծամեծ ծախքեր անել տալով՝ յետին թշուառութեան կհասուցանէ:

— Խրիմեցիք նաեւ շատ աւանդութիւններ ունին, որոց վերայ ճաշակ մը տալու համար աւելորդ չեմք

համարիր նոցա քանի մի հատը այս տեղս դնել։ Զոր օրինակ, կասեն.

*** Թէ որ մէկը նոր հագուստ մը կարէ կամ կարել տայ, եւ առաջին անգամը հագնի բաղնիք երթայ, հագուստը շատ կդիմանայ, եւ անկէց ետքն ալ ուրիշ նոր նոր հանդերձներ շատ կհագնի։ — Այս աւանդութիւնը կերեւի թէ Թաթարներէն մտած է. վասն զի Խրիմաբնակ Թաթարաց կանայքը՝ գլխաւորապէս բաղնիք երթալու ժամանակը կհագնին իւրեանց ո՛ր եւ իցէ նոր հանդերձը։

*** Գլուխդ սանտրած ժամանակ՝ թափուած մազերը դուրս պիտի չձգես, գէշ է. վասն զի ջադուկ կանայք վհկութիւն կանեն։ Նոյնպէս մազդ պէտք չէ կրակը ձգես, գլուխդ կցաւի, կասեն. հապա քարի մը տակ կամ պատի մը խորշի մէջ պիտի պահես։ — Յայտնի բան է որ այրուած մազի հոտը ոչ միայն գլուխ կցաւցընէ, հապա նաեւ սիրտ կխառնէ։

*** Կիրակի կամ տօն օրերը ուուրբա (հագուստ) ձեւելը գէշ է, կասեն. վասն զի կրակի կուտաս։ — Այս աւանդութիւնը նաեւ Արցախու, Գանձակայ եւ Աժտերխանի Հայոց մէջ կայ. եւ շատ գեղեցիկ բարոյական ունի, տօն օրերը եկեղեցի երթալու եւ սուրբ պահելու համար։

*** Եթէ տունին դրան ետեւէն երկու ձեռքդ տարածած բռնես, գէշ է. այն տունէն մէկը կմեռնի։ — Կերեւի թէ ա՛յն պատճառաւ ասուած է որ տղայք զգուշանան դռներուն հետ խաղալու, որպէս զի մէկը

դուրսէն ներս մտնելու ժամանակ, յանկարծ դուռը բանալով՝ զողայն վար չձգէ ու գլուխը կամ ձեռքը չցուցընէ։

⁂ Կերակուրի ժամանակ եթէ ճաշողաց թուէն աւելի դգալ բերես սեղանը, այն տունէն մարդ կըպակսի, կասեն։ — Սպասաւորաց կամ իւրեանց աղջըկանց զգուշութեան համար ասուած աւանդութիւն։

⁂ Դանակը թէ որ իզուր տեղը ձեռքդ առնուս ու հետը խաղաս, գէշ է. այն տունին մէջ կռիւ կլլնի։ — Յայտնի բան է, երբ տղայն ձեռքը կտրէ, մայրը կբարկանայ։

⁂ Խըտրէլէզին երկրորդ օրը պէտք չէ բան բանիլ. վասն զի ձեռքդ կքաշուի, քաշուցք է։ — Թաթարաց աւանդութիւններէն մնած, ծուլութեան պատճառ։

⁂ Զատիկէն վերջը երեք հինգշաբթի պէտք չէ բանիլ, կայծակի տօն է. բանողը կայծակէ կզարնուի։ — Ժամանակը պարապորդութեամբ անցնելու առիթ։

⁂ Հոգեգալստեան երկուշաբթի օրը բայըլմայի տօն է, ով որ բանի, բայըլմիշ (ուշաթափ) կլլնի։ — Պատահած է երբեք. — խիստ շատ անգամ, կպատասխանեն։ Ո՛վ կուզէ, թող հաւատայ։

⁂ Զատկէն վերջը յինանց 20-րդ օրը, մուկի տօն է, կասեն. ով որ այն օրը բան բանի, մուկը կուգայ գիշերը եւ մազերն ու հագուստները կկտըրտէ։ — Ծուլութեան առիթ։

⁂ Արեւը մարը մտնելու ատենները պէտք է շուտով ձեռքերդ բանը ձգես. վասն զի արեւը կուշանայ, կասեն, եւ երթալուն պէս՝ մարը կնեղանայ ու կասէ՝ թէ այսօր ինչու այնպէս ուշացար, արեւն ալ կպատասխանէ թէ ինչ անեմ, կրօղն անցնին, բաները կձգեն որ շուտով տեղս դառնամ: — Աշխատանքէ ազատուելու սուտ եւ ողորմելի առիթ:

⁂ Մէկ բան մը թէ որ ունենաս, եւ դրացիդ ուզենայ, չկայ ասելը դէշ է կասեն. վասն չիքը սատանան է: — Քրիստոնէական աւանդութիւն, որ դըրացին դրացւոյն բան չխնայէ:

⁂ Հիւրի (միւսաֆիրի) ետեւէն աւելուք (չօր չօփ) ձգելը դէշ է, կասեն. վասն զի ուրիշ անգամ չի գալ: — Տարակոյս չկայ:

⁂ Բան կոտրելը աղէկ է, կասեն. վասն զի մարդուս գլխուն գալիքը՝ բարի (իւր ունեցածի) գլուխը կուգայ: — Ակամայ մխիթարանք:

⁂ Եթէ մանուկ տղայ մը շատ լայ, դէշ է կասեն, ծնողացը համար. ուստի եւ գլխուն կզարնեն, «Լացըդ գլխուդ կատարի» ասելով: — Կերեւի թէ չափազանց լալուն դէշութիւնը տղայոց հասկացընելու համար ասուած է:

⁂ Գիշեր ատեն խմորոց տալը դէշ է, կասեն. Հացին բէրէքէթը կկորի: — Եթէ ուրիշ ժամանակ չէ, գէթ նոյն միջոցին խմորոցին պակսելովը հարկաւ ալիւրը կքիչնայ:

_ Ամպը չգոռացած՝ երեք անգամ կանաչեղէն ուռերը աղէկ է, կասեն. վասն զի կայծակը չի զարնիլ քեզ: — Կերեւի թէ որոտմունքէ եւ տղայոց կայծակէ չվախենալու համար ասուած է այս աւանդութիւնը:

_ Կիրակի օրը տուն աւլելը գէշ է. սիրական որդուդ հետը կաւլես: — Կերեւի թէ այն պատճառաւ ասուած է որ շաբաթ օրուանէն սկսին ժողվելու իւրեանց բնակարանը, եւ կիրակի առաւօտ տանց ուշանալու եկեղեցի երթան աղօթքի:

_ Շունը թէ որ վեր, այսինքն դէպի երկինքը նայելով ոռնայ, աղէկ է, առատութիւն կլինի. իսկ եթէ գետնին նայելով ոռնայ, թանկութիւն կլինի եւ տնին տիրոջը անյաջողութիւն: Ուստի յայտնի է. — այնպէս կասեն:

_ Ծննդական կնոջ մինչեւ տղային կնքելը պէտք չէ մինակ թողուլ. վասն զի մեզմէ աղէկները (*) խարէզ կլինին, կասեն. եւ եթէ այնպէս պատահի որ ծննդականին քովը կին մարդ չլինի, պէտք է շամփուր (շիշ) եւ աւել մը դնեն քովը որ չվախնայ: — Պատահած է արդեօք որ եւ իցէ ծննդականի որ մեզմէն աղէկներէն վնասուի այն միջոցին. — Հապա, առաջները շատ եղած է, կպատասխանեն:

(*) Խրիմեցիք եւ Նախիջեւանցիք *մեզմէն աղէկ* ասելով՝ յաւերժահարսունք կհասկընան: Այն իրր թէ աներեւոյթ էակաց գոյութեանը կհաւատան, եւ մեծ երկիւղ ունին որ իւրեանց առողջութեանը չվնասեն:

*** Երբոր սաստիկ քամի լինի եւ ուզենաս որ դադրի, Ծաղկազարդի ուռ մը ձգէ կրակը, կասեն. քանի մի ժամէն կդադրի: — Այս աւանդութիւնը Գանձակեցիք եւս կգործածեն, բայց այս մտքով չէ. այլ նոքա կասեն որ անձրեւ չեղած ժամանակը՝ եթէ Ծաղկազարդի ուռը ձգես կրակի մէջ, իսկոյն անձրեւ կուգայ: — Երկոցունց միտքն ալ հաստատուն հաւատոյ նշաններ են:

Բաց յայսցանէ՝ հետաքրքրական է նաեւ Խրիմեցի Հայոց 25 կամ 30 տարի յառաջ հարսանեաց մէջ արած սովորութիւններն ու աւանդութիւնները, որ այժմ ըստ ամենայնի եւրոպական ոճով լինելով՝ ծանր համարեցաք աստ մի առ մի յիշելը:

ԳԼՈՒԽ Ը.

ԽՐԻՄՈՒ ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼ ԱԶԳԵՐԸ

Ա.

ԹԱԹԱՐՔ.

Խրիմու Թաթարները. — Դերվիշները եւ իւրեանց պարտականութիւնը. — Թաթարաց քանի մի ազգային հանդէսները, սովորութիւններն ու արհեստները. — Ռամազան. — Միւֆթի. — Գադըր գէջէսի. — Գուրբան բայրամ. — Ռեվան. — Ռեվանի կանոններուն հակառակող արհեստաւորին պատիժը. — Դէստուր. — Փիր. — Ադամ նախահայրը. — Թաթարաց կաշեգործութեան վերայ ունեցած աւանդութիւնը. — Մէհէմմէտ, Ալի եւ Շէյխ Մահմուտ. — Էրվան. — Մէհէմմէտի 32 զօրականաց ընծաները. — Ալիի Ռուհիէ դուստրը եւ իւր հարսանեաց հանդէսը. — Շէյխ Մահմուտի հնարագիտութիւնը. — Մէկ քանի տեղերու Հայոց Ռեվանը. — Եղիա եւ Եղիսէ մարգարէք. — Բաղչէսարայի եւ Խարասուբազարի Թաթար արհեստաւորաց ճարտարութիւնները. — Թաթարաց եւ բաքարուհեաց սովորութիւններն ու հարսանեաց արարողութիւնը։

Թաթարներն ինչպէս որ շատ տեղ, նոյնպէս եւ Խրիմու մէջ իւրեանց ազգային սովորութիւններն ու բնաւորութիւններն ունին։ Կարելի է ասել որ նոքա ըստ իւրեանց կրօնին՝ ընդհանրապէս բարեպաշտ են. եւ սորա ապացոյցն այն է որ ամենայն գերդաստան մէկ ղուրան կպահէ իւր տանը մէջ։

— Կարդացողաց մէջ մօլլաներէն նախապատիւ կը-համարուին դէրվիշ (ճգնաւոր) կոչուածները։ Սոքա իւրեանց ընչացքներն ածիլելով՝ մօրուք կթողցընեն,

եւ գլխուն ետքի կողմէն երկայն մազ կունենան՝ կանանց պէս ծամ հիւսած։ Վերարկուի վրայէն երկայն կապայ կհագնին, եւ ձեռքը հինգհարիւրնոց համարիչ (թեսբիհ) կբռնեն. իսկ գօտւոյն ետքի կողմէն փայտէ փորուած մեղեխ կկախեն։ Սոցա գլխաւոր կհամարուին շէյխ աստուածները, որ իւրեանց մօտ առնլով դէրվիշութեան ցանկացողները, պէտք եղած օրէնքները կսովորեցընեն նոցա։

Դէրվիշներու պարտքն է սովորեցընել ժողովրդեան զԱստուած փառաբանելը. ամենայն գիշեր եւ գլխաւորապէս հինգշաբթի գիշեր մէկտեղ ժողովուելով՝ իւրեանց ջերմեռանդութիւնները կկատարեն անսովոր մարմնաշարժութիւններով, այնպէս՝ որ վերջին աստիճանի թուլութեան մէջ կընկնին։ Իւրեանց եկամուտը ժողովրդոց կամաւոր տուրքն է։

Թաթարները մի եւ նոյն տօներն ու պահքերը եւ ուրիշ կրօնական հանդէսներն ունին՝ ինչ որ ամենայն մահմէտականք, եւ որք արդէն ծանօթ են մեր ազգին յարեւելս եւ յարեւմուտս՝ այնքան դարերէ իվեր Տաճկաց մէջ գտնուելուն պատճառաւը։ Մեք այստեղ դնեմք Թաթարաց միայն քանի մի քաղաքական կամ ընիկ ազգային հանդէսները, սովորութիւններն ու արհեստները։

— Թաթարաց ազգային հանդէսներէն մէկն է Ռամազանը, այսինքն այն պահքը որ հնարեց Մէհէմմէտ իւր ծննդեան յիսուն եւ չորս տարին՝ Մեդինէ քաղաքը փախչելէն վերջը։ 100 տարի յառաջ՝ Ռամա-

ղանին օրը երեւցած լուսինը՝ մեծ ազդեցութիւն կունէր ժողովրդեան վերայ, եւ առաջին անգամ տեսնողն ու իւրեանց խանին միժդէ (աւետիք) տանողը տարւոյն Թագաւորական հարկատուութենէն կազատուէր: Այժմ, որովհետեւ մասնաւոր խան չունին Խրիմու Թաթարները, լուսինը երեւցածին պէս՝ շուտով իմաց կուտան իւրեանց Սիմֆերապօլ բնակող Միւֆթիին (դենպետին), որ սա եւս հեռագրով կիմացընէ ուրիշ քաղաքաց բնակիչներուն:

— Ռամազանի 27-րդ գիշերը Գատըր գէջէսի, այսինքն փրկութեան գիշեր կանուանեն Թաթարները, եւ նոցա մեծ ու խորհրդաւոր տօներէն մէկը կհամարուի. վասն զի մտքերնին դրած են թէ Աստուած ամենայն մարդու ճակատագիրը այն գիշերը կորոշէ բոլոր տարին լաւ կամ գէշ անցնելու համար. ուստի եւ այն օրը նոքա աւելի բարեպաշտութեամբ կանցնեն, եւ ամենայն ջերմեռանդութեամբ առ Աստուած կաղօթեն. մզկիթները կլուսաւորեն եւ իւրեանց աղօթքը գիշերային հսկմամբ կվերջացընեն:

— Ռամազանէն յետոյ կուգայ Գուրպան բայրամը՝ որ Թաթարներն Աբրահամ նահապետի Իսմայէլ որդւոյն յիշատակին ու պատւոյն համար կկատարեն, եւ 4 օր կտեւէ: Այս չորս օրերուն միջոցին ծխատէր իմամները (ժողովրդապետները) առաւօտեան աղօթքէն յետոյ սովորաբար հարուստ ժողովրդոց տները կերթան, եւ նոցա ընտրած կենդանիները կզոհեն՝ ղուրպանէն քանի մի տուն կարդալով: Այն զոհերուն

միսը աղքատաց կբաժանուի, եւ մորթը խմամներուն աշխատանաց փոխարէն՝ նուէր կտրուի։

— Այս ազգային հանդէսներէն զատ՝ Բաղչէսարայի եւ Խարասուբազարի Թաթար արհեստաւորները հին ժամանակներէ հետէ Ռեվան (ժողով համարուեստից) կոչուած տօնախմբութիւնը կկատարեն։

Երբ յիշեալ քաղաքներուն եւ նոյա շրջակայ գիւղօրէից մէջ վարպետցու արհեստաւորներուն թիւն այնքան բազմանայ որ նոցա սահմանեալ տուրքէն կարելի լինի պէտք եղածին. չափ գումար ժողովել Ռեվանի տօնախմբութեան համար, իսկոյն ուստաբաշիներն ու ճայիքները հրաման կուտան հանդիսին պատրաստութիւնները հոգալու։

Ռեվանին կանոններուն համաձայն արհեստով պարապողը, պարտական է հազար ու մէկ օր առանց վարձուց ծառայութիւն անել հմուտ արհեստագէտի մը քով, եւ երբոր սահմանեալ ժամանակէն վերջը՝ իւր վարպետը զինքն արժանի գտնէ իւր առաջին պատւոյն, նա կարող է ուստաբաշիին հրամանովը ձեռք զարնել աշխատութեան եւ կամ թէ ուրիշ արհեստաւորի մը քով հաֆթալըգութեամբ (շաբաթական վարձով) ծառայել։

Այսպէս կտրուի նաեւ դէստուր (արձակումն) տուած հրամանը, որ նոյնպէս այս տօնախմբութեան ժամանակ կլինի սովորաբար, յորում կկանչեն ուստաները իւրեանց աշակերտներուն, եւ ուստաբաշիին, նայիբին ու բազմութեան առաջեւը փարզըլվալը (տա-

քէն մինչեւ ծունկը երկար ու նեղ կաշի) կուտան աշակերտին, եւ այնուհետեւ իրաւունք կունենայ ո՛ր եւ իցէ վարպետի մօտ շաքաթականով ծառայել: Ուրիշ ժամանակ թէ որ Ռեւանի տօնախմբութիւնն անկարելի լինի կատարելը, եւ արձակուելու աշակերտներ շատ գտնուին, հասարակ ժողով (յօնջա) մը կըկազմեն, յորում կարձակեն զնոսա:

Թաթարաց խօսքին նայելով՝ իւրաքանչիւր արհեստ իւր փիրն ունի: Փիր կասուի ամէն մէկ արհեստին առաջին անգամ հնարող ու գործածող անձը, ինչպէս նաեւ մշտնջենական պաշտպան կընդունուի:

«Առաջին փիրը Ադամ նախահայրն եղաւ, կասեն, որ իւր որդւոցը երկրագործութիւն սովորեցուց: Դրախտէն արտաքսուելէն յետոյ երբ սկսաւ նա երկրագործութեամբ պարապիլ, Գաբրիէլ հրեշտակը հրամանաւն Աստուծոյ երեւեցաւ նմա, եւ առջեւէն փէշտիմալ (ղենջակ) կապեց, որ մինչեւ ցայժմ կգործադրեն ո՛ր եւ իցէ արհեստիւք պարապողները: — Ամենայն արհեստք հնարուած են մինչեւ ջրհեղեղը, եւ այն ժամանակէն սկսեալ՝ իւրաքանչիւր համարուեստաւորք այլ եւ այլ փիրեր ընտրել են իւրեանց: Ադամ մարգարէական հոգւով գուշակելով որ մարդիկ հետ զհետէ բազմանալով զանազան մեղաց մէջ պիտի ընկնին, եւ արդար նոյէն զատ՝ ամենքեան ջրհեղեղով պիտի խղդուին, կամեցաւ պահել ապագայից, այսինքն նոյէն յառաջացող երկրորդ մարդկութեան համար այն ամենայն փիրերուն անուները, որ գտած

ու հնարած էին որ եւ իցէ արհեստ. ուստի եւ շատ կղմինտրներ շինեց Ադամ, գրեց նոցա վերայ թէ ով եւ ինչ անուամբ մարդը գտաւ այս կամ այն արհեստը, եւ թաղեց այն կղմինտրները գետնի տակ: — Նոյ նահապետի սերունդները զանազան դիպուածներով այն կղմինտրները գտնելով, եւ փիրերուն անունները կարդալով, պահեցին ու պատուեցին նոցա յիշատակը, որպէս առաջին հեղինակաց եւ մասնաւոր պաշտպանաց անուններ, որ կկերակրեն միշտ իւրեանց հովանաւորութեանը տակ մտնող եւ պաշտպանութեանն ապաւինող բոլոր արհեստաւորներուն»:

Խրիմու Թաթարաց մէջ կաշեգործութիւնը նախապատիւ կհամարուի ուրիշ բոլոր արհեստներէն, որոյ ճշդութեան համար մասնաւոր աւանդութիւն մի ունին իւրեանց մէջ, որ է այսպէս. «Օր մի Մէհէմմէտ իւր Ալի անունով փեսայն յուղարկել է կասեն, սակաւաթիւ մարդիկներով՝ այսինքն 32 երիտասարդներէ ձեւացած զօրքով, ընդդէմ այն թշնամեաց զօրաւոր բանակին, որ մտքերը դրել էին չճանաչել Աստուծոյ անուանեալ խալիֆին (փոխանորդին): Այն պատերազմին մէջ եղած է նաեւ դրօշակիր Շէյխ Մահմուտը, որ Ալիէն յետոյ՝ առաջին տեղը բռնել է: Փառաւոր յաղթութիւնն այնպէս պսակեց նոցա քաջութիւնը, որ թշնամեաց կողմէն հազիւ թէ կարողացան մէկ քանի հոգի փախչելով ազատուիլ՝ Յաղթականաց բանակը ճոխ աւարաւ դառնալուն պէս՝ Մէհհէմմէտը հարցուցել է Ալիին. «Արդեօք լաւ

պատերազմեցաւ Շէյխ Մահմուտը: — Ո՛վ մարգարէդ Աստուծոյ, կպատասխանէ Ալին, նա ճշմարտապէս եղած (հրեղէն հոգի, հրեշտակ) մի էր մեր գնդին մէջ»: Նոյնը հաստատել են նաեւ զօրքերը: Այն ժամանակ ասել է Մէհէմմէտ. «Երւան... այդ կոչմանն ու փառացը արժանի անձը՝ ես ինձ եղբայր կհամարիմ, ուստի եւ արժանի վարձատրութեանց»: Քիչ մի լռութենէն յետոյ, դարձել է զօրաց Մէհէմմէտ, «Ո՛վ քաջայաղթ զինուորք մարգարէին Աստուծոյ, ասելով, տեսնեմք թէ ուպլիսի պարգեւօք կպատուէք ձեր Նոր Երւանը»: Այս առաջարկութեանը վերայ, իսկոյն բոլոր պատերազմականքն ու հանդիսականքը, Ալիէն զատ՝ չափաւորապէս ընծայ կհանեն իւրեանց աւարէն, այնպէս որ չորս մասին երեքը միայն նորա կտրուի, եւ փոքրիկ լեռ մի կձեւանայ զանազան ընծաներէ:

«Դու ինչո՛վ կպատուես Նոր Երւանը, ասել է Մէհէմմէտ՝ իւր Ալի փեսային, — Ես, պատասխան կուտայ Ալին, կնութեան կուտամ իմ միակ Ռուգիէ դուստրս». եւ կկատարէ իւր խոստումը: Այն ժամանակ կսկսի խնջոյքները, ընդ որոց եւ հարսանեաց հանդէսները, որ երեք օր եւ երեք գիշեր կտեւէ: Զնայելով բոլոր պատրաստած ուտելիքներուն շատութեանը, առաջին օրը 33 ոչխար մորթեցին, կասեն, երկրորդ օրը 33 այծ, իսկ երրորդ օրը՝ 33 եզն:

«Հանդիսէն յետոյ՝ երբ ըստ սովորութեան Շէյխ

Մահմուտ կերթայ Մէհէմմէտին ձեռքը համբուրելու, նա առանձին տուն մի կհրաւիրէ զինքը, յորում անասնոց շատ մը կաշիներ եղած է, եւ ցուցանելով այն ամէնը, կասէ Մէհէմմէտ. «Այդ կաշիները, սիրելիդ իմ Էրվան, ամէնն ալ քեզի կընծայեմ քաջութեանդ փոխարէն»: Շէյխ Մահմուտն ալ սիրով եւ խոնարհութեամբ կընդունի»:

Յետոյ կյաւելցընեն թէ այն կաշիները Շէյխ Մահմուտը երեք, այսինքն սեւ, դեղին եւ կարմիր գոյներով ներկեց ու դարձեալ ներկայացուց Մէհէմմէտին, որ շատ գովասանքներ ընդունեցաւ: Այն ժամանակ Ալին, որ նոյն տեղը ներկայ էր՝ շատ ուրախացաւ, տեսնելով որ իւր փեսայն ոչ միայն էրվան է, այլ եւ գեղեցիկ հնարագէտ. բայց որովհետեւ ցոլք չունէր, Ալին այն կաշիներէն մէկ հատն առնելով՝ իւր ձեռքի գաւազանին վրայ փաթութեց, եւ փայտէ գործիքով մը այնքան տրորեց որ կաշին սկսաւ ցոլալ: Այն որ տեսան Շէյխ Մահմուտն ու քովի զօրականքը, մէկէն գոչեցին. «Ահա կատարելագործուեցաւ արդէն արհեստը». եւ ոմանք յաւելցուցին, «Մարգարէդ Աստուծոյ, միթէ չարժէ որ նա մեր ապագայից համար այս արհեստին մէջ առաջին փիրը համարուի»: Այն խօսքին վերայ Մէհէմմէտ երկու փեշտիմալ առաւ, մէկը կապեց Ալիին առաջեւը եւ միւսը Շէյխ Մահմուտին, հրամայելով միանգամայն որ կապեն այն մեծութեան նշանը նաեւ իւրեանց քովի 32 զօրականաց, յորոց ամէն մէկը տեսակ մը արհեստ

հնարեց իսկոյն նոյն տեղը. եւ այնպէս Ալին, Շէյխ Մահմուտը եւ 32 զօրականները այն օրուանէն փիր եւ պաշտպան անուանեցան այն ամենայն արհեստից, որովք կպարապին մինչեւ ցայսօր մահմէտականները» եւ այլն։

Այս արարողութիւնը հին ժամանակներէն իվեր մտած է նաեւ շատ տեղերու, այսինքն Գանձակայ, Արցախու, Երեւանի, Շամախւոյ, եւ ուրիշ Հայոց մէջ, որք քիչ մի փոփոխութեամբ ամենայն տարի կկատարեն մինչեւ ցայժմ։

— Հայ արհեստաւորաց պատմածին նայելով՝ կօշկակարաց փիրը Եղիա մարգարէն եղած է։ Կասեն թէ օր մը նա իւր սովորական աղօթքէն յետոյ՝ երբ սենեակը նստած մաշկեակ կկարէր, սատանան կնոջ կերպարանք մտնելով՝ ուզեց խաբել, որ Եղիա տեսնելով մտքին մէջ մեղանչեց. բայց շուտ մը իւր յանցանքը ճանաչելով՝ իսկոյն ձեռքի հերունը (բիզը) իւր աչքին մէջ կոխեց, եւ սատանան մէկէն հալածեցաւ։ — Եղիա երկինք վերանալու ժամանակ իւր Եղիսէ աշակերտը խնդրել է որ հրաման տայ իրմէ ետքը կօշկեգործութեան մէջ վարպետութիւն անելու։ Եղիա հեռի լինելով՝ ոտքի մաշկեակը ձգել է իվերուստ, ի նշան Եղիսէի վարպետութեանը։ Բայց որովհետեւ բուն փիրը Եղիա մարգարէն եղած է, ամենայն տարի Հայոց Ռեւանը Եղիական պահոց կիրակի օրը կկատարուի մինչեւ ցայժմ։

— Խրիմու Թաթարները նշանաւոր են նաեւ զանազան սահթիյան եւ մէշին անունով կաշիները շինելու գործին մէջ, որ երեք գունով կլինին, այսինքն կարմիր, դեղին եւ ըստ մասին՝ կանաչ: Սահթիյանները ընդհանրապէս այծու մորթէ կշինուին, իսկ մէշինները ոչխարի եւ գառան մորթերէ: Ձիու թամբը իւր ամենայն պարագայիւքը, սանձովն ու երասանովը (նօխտա) շատ գեղեցիկ կշինեն, եւ այս տեղ «Չէրքէզաց թամբ» կանուանեն: Կկարեն նաեւ արանց եւ կանանց հագնելու համար փափուչ (հողաթափ), թէրլիք (մուճակ), խաթըրնէր (կօշիկ) եւ էթիքնէր (կրկնակօշիկ). նոյնպէս կպատրաստեն կարճ ու կլոր գտակներ, ցըփսիններ, թաղիքներ, մուշտակներ. իսկ նամազի (աղօթքի) համար կշինեն սպիտակ, բայց գոյնզգոյն ներկերով նկարած թաղիքներ, որ նամազլըղ կասուի, այլ եւ պղնձէ ամաններ ու դանակներ: Խրիմու բոլոր կաշի շինողներուն մէջ անուանի են այժմ Խարասուի եւ Հին Խրիմու արհեստաւորները, որոց նշանաւոր մասը տեղացի Հայերէն են: Այն տեղի կաշին, ինչպէս որ կասեն գործածող արհեստաւորները, վար չմնար Խազանու անուանի կաշիներէն: Նշանաւոր են Բաղչէսարայի Թաթարները նաեւ մուշտակագործութեան, պղնձագործութեան եւ դանակաշինութեան արհեստներուն մէջ, թէպէտեւ սոցա դանակները համեմատութեամբ շատ հեռու կմնան Խարասուի մէջ շինուածներէն:

Թաթարներն առհասարակ սրճարաններու մէջ կը-

ժողովին, ուր ծխաքարշները բռնած այնպիսի լռութեամբ կնստին, որ կարծես թէ մարդ չկայ։

Կանայք նոյնպէս կժողովին իւրեանց բաղանիքները՛ եւ ամբողջ ժամերով՛ շատ անգամ եւս բոլոր օրը այնտեղը կանցնեն, միմեանց օշարակ (շէրբէթ) ու տեսակ տեսակ քաղցրեղէններ կհրամցընեն, եւ իրաբու վերայ անուշահոտ ջուրեր կսրսկեն։

— Թաթարաց ուշադրութեան արժանի սովորութիւններէն մէկն եւս Հարսանեաց տօնախմբութիւնն է։ Երբ սահմանեալ շաբաթը հասնի, փեսան սովորաբար երկուշաբթի օրը կերթայ հարսին ծնողաց տունը բազմութեամբ, հետը պարգեւ տանելով կով կամ ձի, բեռնաւորած այն ամենայն բաներովը՛ զոր պիտի ընծայէր հարսին ծնողացը զամուսինը գնելու համար։ Այն ժամանակէն, այսինքն Հարսանեաց շաբաթու առաջին օրէն սկսեալ՛ հարսը կպարտաւորի տան մէջ փակուիլ, այնպէս որ իւր ծնողներէն ու մերձակայ ազգականներէն զատ՛ ոչ ոք կտեսնէ։ Հարսանեաց բոլոր ժամանակը փողհարները չեն պակասիր հարսին ծնողաց տունին առաջեւէն։

Չորեքշաբթի օրը մօլլան կպահանջէ փեսայէն այն պայմանագիրը՛ յորում փեսայն կխոստանայ մինչեւ իմահ չբաժանուիլ ամուսնութենէ. եւ եթէ այնպիսի պատճառ պատահելու լինի որ հարկադրուի արձակել զնա, երդում կանէ որ դաշնագրին մէջի սահմանեալ փողը վճարէ ապրուստի համար։ Վերջը վըկաներուն առաջեւ կհաստատէ նա իւրեանց ամուսնու-

թիւնը՝ Ղուրանի մէջէն քանի մի աղօթք ու նզովք կարդալով։ Վերջապէս հինգշաբթի երեկոյին փեսան հարսին սայլ մը կղրկէ։ Հարսը իր հետը գըտնուած կանանց ու աղջկանց հետ խմբովին կնստի սայլին մէջ, եւ փողհարներով շրջապատած կուգայ կըհամի փեսային տունը։ Այնտեղ նորա մօտիկ ազգականներէն մէկը ձեռքը բռնելով՝ զինքը զատ սենեակ մի կտանի, յորում ժողոված կլինին իր նոր բարեկամները, հարսին ամուսնութիւնը շնորհաւորելու եւ իրեանց սէրն ու յարգանքը ցուցանելու համար։

Միւս օրը, այսինքն հինգշաբթի երեկոյեան աղօթքի ժամանակ մօլլան նոր ամուսինը մզկիթ կկանչէ, որ կլուացուի կերթայ, եւ կարճ աղօթք մի անելէն յետոյ՝ մօլլային օրհնութիւնն առնելով՝ իր ընկերին քովը կդառնայ, եւ այն ժամէն նորա տէրն ու թագաւորը կլինի։

ԳԼՈՒԽ Թ.

Բ.

ՆՈՂԱՅՔ.

Խրիմու Նողայները եւ իւրեանց ազգանունը. — Սիգիսմունդ Հերբերշտեյն մատենագրին տուած քանի մի տեղեկութիւնները. — Նողայներու կերպարանքն ու բնաւորութիւնները. — Խըրղըզ կոչուած Թաթարները. — Նողայներու քանի մի վայրենի գաղափարները. — Կանանց կերպարանքը. — Հագուստը. — Կրօնքը. — Սովորութիւնները. — Սոցա ամենասիրելի կերակուրներն ու ըմպելիները. — Թէյի տեսակը. — Սովորական հացը. — Բլիք. — Իւրեանց ճիւանդութեանը ժամանակ խմամներու դիմելը. — Ծերոց պատիւը. — Ժողովրդոց ճարտարութիւնն ու սրամտութիւնը. — Հիւրասիրութիւնը. — Սատրինջի խաղը. — Ծխախոտի յարգը. — Նողայներու դպրոցները. — Կրօնական բուականը. — Ամուսնութիւնը. — Հարսին ճնազանդութիւնն ու լեզու պահելը:

Այն Թաթարները՝ որ գլխաւորապէս Տաւրիկեան կուսակալութեան հիւսիսային-արեւելեան անապատներուն մէջ կբնակին, Նողայք կասուին: — Իւրեանց ծագումը Մողոլ ասուած Թաթարաց ցեղէն յառաջացած է, եւ ազգանունը՝ վեշտասաներորդ դարու բսկիզբները՝ Բաթու խանի Նողայ անունով քաջ զօրավարէն առած են կասուի:

Սիգիսմունդ Հերբերշթեյն, որ ԺԶ դարու անուանի մատենագիրներէն մէկն է, «Նողայ ըսուած Թաթարաց «ցեղը, կասէ, Կասպից ծովու մերձակայքը թափա«ռելով՝ երեք մասն բաժանուեցաւ, երեք իշխանաց՝ «այսինքն Շիդակ, Կօշում եւ Շէյխ-Մամայ եղբարց մէջ: «Այս իշխաններուն առաջինը՝ Ուրալ գետին վերայ «Սարայչիկ քաղաքին մէջ կընակէր. երկրորդը՝ Կում, «Ուրալ եւ Վոլգա գետերուն միջավայրերն եղած ժո«ղովուրդները կկառավարէր, եւ երրորդը՝ Սիբերիոյ «մէկ մասին կտիրէր»: — Անապատին սահմանը Աստրախանէն մինչեւ Բարդա գետն է, որ Թաթարներն Օզու խըռ կանուանեն:

— Նողայներն իւրեանց հագուստին կողմանէ Խըրգըզներու (*) կնմանին եւ կերպարանքով Խալմուխներու: Նոցա հասակը միջակ, ճակատը կնճռած, երեսը լայն, քիթը տափակ եւ շրթունքներն ուռած է: Ըստ մեծի մասին վրանաբնակ են, եւ սովորաբար երկրագործութեան ու խաշնարածութեան կպարապին: Խրիմու ուրիշ քաղաքներուն մէջ գտնուած երթեւեկ Նողայներն ընդհանրապէս մշակութեամբ ու սայլապա-

---

(*) *Խըրղըզ* կոչուած Թաթարները, Ռուսաստանի արեւելեան հիւսիսային կողմի բազմաթիւ ու նշանաւոր ժողովրդոց մէկն են, *Խըրղըզ* անունով Թաթար խանին ժամանակէն անուանի: Սոքա ըստ հաւանական կարծեաց ազգաւ Հայ եղած են, եւ Դ դարու վերջերը Հայաստանի Եփրատ գետին կողմերէն գաղթական գնացել են իւրեանց այժմու բնակած տեղը:

նութեամբ կապրին, եւ սայլերուն ահագին ուղտեր կլծեն։ Իսկ հաստատուն բնակութիւն ունեցող Նողայներու բնակարանները՝ միայն այսու կզանազանուին լեռնաբնակ Թաթարաց բնակարաններէն որ ժայռերու կից շինուած չեն, այլ բաց տեղերու վերայ։

— Նողայներն առհասարակ բնաւորութեամբ դանդաղ, վրէժխնդիր ու ծանրաբարոյ են։ Ռուսաց չիկաճեր կասեն Չինաց նման, եւ սովորութիւն չունին նոցա հետ բարեկամանալու, թերեւս ռուսերէն չըգիտցածներուն պատճառաւ։ Լեռնաբնակ Թաթարներու հետ եւս Նողայք շատ բարեկամ չեն, վասն զի նոցա հետ ամենեւին ընկերական կամ առեւտրական յարաբերութիւն չունին։

— Նողայները իւրեանց ընկերութեան մէջ բաւական վայրենի գաղափարներ ունին. զոր օրինակ՝ դաշտէն ձի գողնալը մեղք չհամարուիր, բայց ուրիշի տունէ բան յափշտակելը յանցանք է։ Ձորի մէջ հարուստ մարդ կողոպտելը՝ սպանանելը՝ ներելի է, իսկ ուրիշ մը տունդ հիւր իջած ժամանակ եթէ չըպատուես ու նորա ունեցածին վերայ աչալրջութեամբ չհսկես՝ մեծ մեղք է։

— Նողայը աշխատելու ժամանակ արթուն է, գործունեայ եւ խօսքին վերայ հաստատ, եւ այս պատճառաւ քաղաքացի կալուածատեարք զնոսա աւելի գնով կվարձեն մշակութեան համար։ Չնայելով որ Նողայները բնութեամբ վրէժխնդիր են, շատ անգամ բաւական ներողամտութիւն կցուցանեն, եւ ղուրանի

քարոզած վարդապետութիւնները կ՚ջանան ըստ կարելւոյն ճշդիւ պահել։

— Նողայի երկու զգայարանքները, այսինքն մանր աչքերն ու մեծ ականջները այնպէս սուր են, որ մէկ նուրբ հայեցուածով օտար հօտին մէջ կճանաչէ իւր կորուսած ոչխարը, եւ միւս ոչխարաց ձայնէն՝ խակոյն կզանազանէ իրենին մայելը։

— Նոցա հագուստը, ինչպէս վերն ասացինք, Խըրղըզ Թաթարաց հագուստին ձեւովն է։ Գլխոյ մազերն ածիլելով՝ սովորաբար ոչխարի մորթէ գտակ կդնեն. Շապիկին վերայէն կարճ կապայ մի կհագնին, եւ մէջքերնին գօտի կկապեն՝ ոմանք կաշիէ, ոմանք նուրբ կտաւէ, եւ ոմանք կերպասէ։ Նոյնպէս չուխայէ եւ կամ սեւ քթանէ լայն վարտիքներ կհագնին եւ սեկեղէն տրեխ։ Բոպիկ ման գալը իւրեանց մէջ եւս ամօթ ու մեծ պակասութիւն կհամարուի։ Թէպէտեւ ծերոց շատերը սովորութիւն չունին մօրուք թողցընելու, բայց երկայն մօրուքը միշտ յարգի է նաեւ նոցա մէջ։ Երիտասարդները միայն ընչացք կթողուն։

Ձմեռուան ժամանակ իւրեանց հագուստը կփոխեն։ Գլուխնին արախճին (*) մի կդնեն, եւ սորա վերայ մորթէ մեծ գլխարկ մի. իսկ եղանակը աւելի

(*) Թէպէտեւ բառարաններու մէջ հայերէն մասնաւոր անուն չունի Տաճկաց *ֆէս* բառը, որ ոմանք կարմիր գտակ կթարգմանեն, բայց Հայաստանցիք Պարսից բառով *ֆէսին արախճին* անելով՝ աւելի յարմար դատեցինք զայս գործածել։

ցուրտ եղած ժամանակ՝ կնգուղ (բաշլըղ) մի եւս կանցընեն երկրորդին վերայէն : Նոյնպէս ամառուան հագուստներուն վերայէն ոչխարի մորթէ կարած մուշտակ, եւ բրդէ անդրավարտիքներ կհագնին : Սաստիկ ցրտերուն՝ ուրիշ մուշտակ մի եւս կհագնին որ սովորաբար ուղտի կաշիէ շինուած կլինի :

— Նողայ կանանց երեսն եւս տափակաձեւ ու մորթը թուխ է, աչքերը սեւ ու վառվռուն, եւ քթերուն ռունգները լայն : Սովորական մուճակի (թէրլիքի) տեղ կարմիր կօշիկներ (խաբըրներ) կհագնին : Երկայն ու սպիտակ գլխարկ կդնեն իւրեանց գլուխը, եւ անծանօթ մի տեսնելուն պէս՝ երեսներն այնպէս կծածկեն որ հազիւ թէ աչքերնին կտեսնէ իւրեանց երթալու ճանապարհը : Նոցա մազերը որ ծամ հիւսուած կըկախուին թիկունքներէն վար, գեղեցիկ ծոպեր կունենան, որոց ծայրերը օդոյն մէջ կծածանին : Իսկ աղջիկները կարմիր ու երկայն արախճին կդնեն, որ զարդարուած կլինի փոքրիկ բուստերով (մէրջան) եւ բազմատեսակ արծաթէ ու ոսկիէ փողերով : Արախճիններուն վերայէն մեծ թաշկինակ մի եւս կկապեն, որով թէ իւրեանց գեղահիւս մազերը կփաթթութեն, եւ թէ պէտք եղած ժամանակ երեսնին ծածկելու կըգործածեն : Կարմիր կամ սպիտակ շապիկի վերայէն՝ կարմիր կապայ մի եւս կհագնին, ու կկապեն զայն արծաթեայ եւ կամ սովորաբար մետաղեայ ճարմանդով (չափրասով) : Վարտիքները Թաթարաց պէս լայն է . կարմիր մուճակներ կհագնին եւ մատերուն վերայ

պղնձէ կամ արծաթէ մատանիներ կանցընեն . վիզերը արծաթի թիթեղներով զարդարած փոքրիկ ժապաւէն կկապեն եւ ուրիշ գոյնզգոյն բաներ ։ Այս վերջինը որ իւրեանց միակ ցանկութիւնն ու ուրախութիւնն է՝ շատ թանկ կնստի նոցա . ուստի եւ հարուստնե-րուն միայն մնացած է սեպհական ։ Աղջիկ մը պսա-կուելէն վերջը՝ իրաւունք չունի անդրանիկին ծնանե-լէն յառաջ կնոջ գտակ դնել իւր գլուխը , զկնի որոյ մասնաւոր հանդիսով կընդունի զայն իւր ծնողներէն ։

— Նողայներուն կրօնքը մահմետականութիւն է , բայց բազմակնութիւնը չափաւորած է նոցա մէջ . ուստի եւ սովորաբար Նողայը մէկ կին կունենայ , եւ հազիւ երբեք երկու , իսկ աւելին՝ արգիլուած է իւ-րեանց մէջ ։

— Սովորութիւնները գլխաւորապէս Թաթարաց նման է , եւ ըստ մասին Թափառական Բօշայից ։ Ազ-գային տօները ամենայն յարգանօք ու սիրով կը-կատարեն . եւ հարուստները իւրաքանչիւր տարի մէկ երկու անգամ մեծահաց սեղան կպատրաստեն իւրեանց բարեկամներուն ու աղքատներուն , յորում ըստ բազմութեան կոչնականաց , ոչխարներ , նոխազ եւ կամ եզն մի կմորթեն ։ Սեղանէն յաւելցած հա-ցըն ու կերակուրներն եւս գովելի մարդասիրու-թեամբ ա՛յն համազգի չքաւորներուն կյուղարկեն , որ կա՛մ հիւանդութեան , կուրութեան համար եւ կամ ուրիշ ո՛ր եւ իցէ պատճառաւ կարողացած չէին մասնակից լինել այն սեղանին ։

— Նողայներու ամենախոժելի կերակուրը ձիու միսն է ։ Նոցա կարծիքովը , ձմեռը մարդուս ստամոքսը այս կերակրոյ պէս ուրիշ ուտելիք չէ կարող տաքցընել ։ Իրեանց սովորական կերակուրը , որ թուտմա կասուի , կըաղկանայ ձիու մսին մանր կտորներէն , զոր շատ անգամ ծերերը կպատրաստեն առանց կանանց խառնուելուն ։ Եփելէն վերջը սովորաբար կըհրաւիրուին իրեանց մեծամեծները եւ կամ զայն պատրաստող մարդուն սրտակից բարեկամները , որք իրեանց համար մեծ պատիւ կհամարին ։ Ուրիշ հասարակ կերակուրներն են միս ու որսով բռնած վայրենի կենդանիներ ։ Պտուղներուն մէջ՝ շատ յարգի է նոցա համար սեխը , ձմերուկը եւ ծիրանը . իսկ խըմելիքներուն՝ բօզա կոչուածը , մածնաջուրն ու մատակ ձիու կաթը , որ իրեանց լեզուաւ խըմըզ կասուի ։

— Թէյը շատ կգործածուի նոցա մէջ , բայց ոչ թէ մեր խմածէն , այլ աղիւսեայ կոչուած տեսակէն ։ Նողայներուն սովորական ուտելու հացը , որ ըստ մեծի մասին կորեկէ կլինի , մոխրոյ մէջ կեփեն . ցորենի ալիւրը մի միայն կարկանդակ կամ ըստ Հայաստանցւոց՝ բլիթ (*) շինելու կըգանեցընեն ։

— Զնայելով նոցա կանանց բազմութեանը՝ ժողովրդոց թիւը բազմանալու տեղ օրէ օր կպակսի .

(*) Հայաստանցիք *բլիթ* կասեն այն հացին , որոյ խմորը իւղով կըշաղեն , բարակ թերթեր կըանան , եւ 8 կամ 10 թերթը մէկտեղ ամփոփելով՝ բոլորշի ու տափակ ձեւ կուտան . այլ եւ թոնրի մէջ եփելէն յետոյ՝ ոմանք մեղր կքսեն երեսը ։

որոյ պատճառը, ինչպէս կերեւի, պէտք է լինի նոցա տղայոց վաղահաս մահը, որ ըստ մեծի մասին երեք տարեկան չեղած՝ կմեռնին: Նողայներուն մէջ վաթսուն տարիէն աւելի ապրող քիչ կգտնուի: Նոքա թէպէտեւ Խրիմու թերակղզւոյն բնակիչներէն ջերմ ասուած ախտն ու մաղձային եւ ջղային հիւանդութիւնները քիչ կունենան, բայց փոխանակ սոցա ջրգողութիւնն ու ծաղիկը սոսկալի կոտորածներու պատճառ կլլին իւրեանց մէջ, ինչպէս նաեւ ուրիշ մէկ քանի սովորական հիւանդութիւնները, որ են փորացաւն ու ոսկրացաւը: Նողայք Թաթարաց նման՝ հիւանդին առողջութեան համար ոչ թէ բժշկի կըվազեն, այլ կամ իւրեանց պառաւներուն ձեռքովը կաշխատին առողջացընել, եւ կամ իմամներու պաշտպանութեանն ու զօրութեանը կյանձնեն զիրենք:

Ծերերը շատ պատիւ ունին իւրեանց մէջ, եւ ոչ ոք կհամարձակի հանդիսի, խնջոյքի կամ որ եւ իցէ ժողովքի մէջ նոցանէ յառաջ նստիլ: Ամառուան ժամանակները մերձակայ բլրակներուն վերայ իւրեանց խելքին համեմատ խրատներ կխօսին հիւրասիրութեան եւ բարեկամութեան վերայ, ուր բազմութեամբ լսելու կերթան Նողայները: Այս ծերերն իւրեանց չափազանց ծանրաբարոյութեամբն ու խոհեմութեամբը այնչափ յարգ ունին Նողայներու առաջեւ, որ նոցա որոշմանն ու հրամանին ոչ ոք կընդդիմանայ: — ժողովրդոց մէջ երբեմն ճարտար անձինք կգըտնուին՝ որ ըստ տեղւոյն առակներով ու ոտանաւորներով

կխօսին: Մոլորակաց այլ եւ այլ անուններ կուտան. եւ մեծ իմաստութիւն կհամարին թիւահմայութիւնը, որով իբր թէ մարդուս ապագայն կգուշակեն[87]:

— Նողայները շատ հիւրասէր են. իւրեանց տունը եկողը ո՛ եւ իցէ, թէ իւր հաւատքէն եւ թէ օտարազգի, մեծ յարգանօք կընդունին եւ տան առաջին տեղը կնստեցնեն: Սատրինջի (*) խաղը նոցա ամենասիրելի զուարճութիւնն է. կսիրեն նոյնպէս որսի ելանել, եւ հազիւ երբէք զէնք կգործածեն: — Ծխախոտը (թիւթիւնը) Նողայի համար Աստուծոյ ամենամեծ պարգեւներէն մէկն է. նա պատրաստ է ամենայն բանէ բաժանուիլ բաց ի ծխախոտէն:

— Իւրեանց դպրոցները աւելի մոլլայութեան ցանկացողաց համար է, քան թէ ուրիշ ո՛ր եւ իցէ նպատակի տէր մարդկանց: Տղայք միայն կարդալ կսովորին, եւ այն՝ Արաբացւոց ձեռագիր տետրակներուն վերայէն, որ բոլորովին անհասկանելի է իւրեանց: Կրօնական գրքերը երգելով կկարդան, եւ այս այն մտքով՝ որ իբր թէ Գաբրիէլ հրեշտակը Ղուրանը երգելով աւանդել է նոցա անուանեալ մարգարէին — Մէհէմմէտին: Նոցա կրօնական թուականը Մողոլաց թուականին նման 12 տարուան շրջաններէ կձեւանայ, տարին 12 ամիս կբաժանուի, որոց ամէն մէկը զանազան կենդանեաց անուններ ունի. իսկ օրը 12 ժամ կհաշուեն ըստ Տաճկաց՝ առաւօտէն սկսելով:

(*) Ռուսերէն шахматъ, Տճ. սաթրանճ:

— Նողայներու ամուսնութիւնը ծախսով կլլնի, ուստի եւ կգնէ Նողայն իր կինը՝ ինչպէս փողոցի ապրանք: — Ամուսնութեան ցանկացող երիտասարդին ծնողքը կամ բարեկամները կհարցանեն կիմանան նախ հարսնացուին արժանաւորութիւնները տան-տիկնութեան կողմանէ, եւ ապա հարսնացուն տեսնելով՝ եթէ կհաւանին՝ կսկսուի ծախսը կամ սակարկութիւնը (հարսնացուի ծնողաց կողմանէ), եւ գինն որոշուելէն յետոյ՝ հարսանեաց նախատօնակներ կըկատարեն:

— Ամուսնանալէն յետոյ իր փեսայէն, ծնողքէն ու մօտիկ ազգականներէն զատ՝ ուրիշ մարդկանց, այսինքն տագեր, սկեսրի, սկեսրաւն, ծեր ու պառաւ բարեկամ կամ դրացուոյը հետ ամենեւին հրաման չունի խօսելու: — Նա իր վիճակին մէջ իբրեւ կին՝ ինչպէս կերեւի ամենեւին երջանիկ չէ. իր փեսային աղախինն է, եւ ամենայն բանի մէջ պարտական է հնազանդութիւն եւ հլու հպատակութիւն ցուցանել, ներքին կառավարութիւնները հոգալ եւ բոլորովին փակուած կեանք անցուցանել:

ԳԼՈՒԽ Ժ.

Դ.

ԳԱՐԱՅԻՄՔ.

Խրիմու Հրեաները. — Սոցա Գարայիմ ասուած մէկ ցեղը. — Գարայիմներու բնաւորութիւնը. — Ռուսաստանի մեջ բնակողներուն թիւը. Վաճառականութիւնը. — Կերպարանքն ու հագուստը. — Սոցա կանայքը. — Երխտասարդաց եւ ծերոց սովորութիւններն ու հագուստները. — Հարսանեաց արարողութեան քանի մի գլխաւոր կտորները. — Նշանտուքի ունեցած կրօնական ոյժը. — Զրաքըր. — Խօնչա եւ խօնչա քեսմէք. — Բաքը, թաքլը.—Գարայիմ աղջիկներու հագուստներն ու գլխոց զարդարանքը. — Ինջէլը գաֆասը. — Աւելորդ փողերն ոսկիի փոխելն ու ընտանեաց նուիրելու սովորութիւնը. — Գեէյին խավմաք. — Գուբէքր. — Պատկօրնէք. — Պայմանագիր եւ իւր բովանդակութիւնը. — Հարսին փեսայի տուն երթալն ու Գեօրիւմ բախշիշի կոչուած ընծայն ընդունիլը:

Խրիմու աչքաբաց ժողովուրդներէն մէկը կը համարուին Հրեաները, որ ինչպէս ամենայն տեղ, նոյնպէս եւ Տաւրիկեան կղզեակ կղզւոյն մէջ իւրեանց առանձին բնաւորութեամբն ու սովորութիւններովը խորշելի երեւցած են ուրիշ ազգերուն: Սոցա մէկ ցեղը որ Գարայիմ կասուի, եւ Քրիստոսէ Ծննդենէն յառաջ բաժանուած է իւր բնիկ ազգէն, Սուրբ Գիրք կամ Աստուածաշունչը միայն կընդունի, եւ չհաւատար Թալմուդի խօսքերուն ու ռաբբինե-

րու գրուածոյը, որ միւս Հրեայքը գրեթէ Աստուածաշնչին հաւասար կընդունին, եւ այն պատճառաւ է, կասեն, որ Գարայիմ, այսինքն Եբրայեցւոց լեզուով՝ Ս. Գիրք ընդունող կոչուել են:

Գարայիմներն ընդհանրապէս միւս Հրեաներէն շատ աւելի մաքուր, միաբանասէր ու մարդասէր են. բնութեամբ քաղցր եւ ըստ երեւոյթին՝ անկեղծ: Վաճառականութեան մէջ Հրէից նման աչքաբաց են, բայց նոցա պէս կեղծաւոր, խորամանկ ու խաբեբայ չեն:

Իւրեանց խօսակցութիւնը գլխաւորապէս տաճկերէն է, թաթարերէն ու ռուսերէն բառերով խառնուած. գրելու ժամանակ եւս յիշեալ ազգաց բառերը կգործածեն՝ եբրայական գրերով:

Գարայիմներուն թիւը Ռուսաստանի մէջ երկու հազարէն աւելի կհամարուի, եւ իւրեանց գլխաւոր բազմութիւնը Եգիպտոս եւ Լեհաստանի քանի մի գաւառներուն մէջ կգտնուի:

Խրիմու մէջ բնակողներն ընդհանրապէս վաճառականութեան, նպարավաճառութեան եւ երկրագործութեան կամ կալուածավարձութեան կպարապին: Եւպատորիոյ մէջ այնպիսի Գարայիմներ կան, որ երեք հազարէն մինչեւ 12 հազար դեսեատին վարձով կալուած կամ գետին ունին իւրեանց ձեռքը:

Գարայիմներու հասակը միջակ, կերպարանքը գեղեցիկ ու պարկեշտ, մազերը սեւ ու կազմուածքը ամուր է: Կարմրագոյն կապայ կհագնին, որ մինչեւ ոտքը կերկարի, իսկ սորա վերայէն նոյնպիսի երկայ-

նուրթեամբ լօդիկ (փէրաչէ) մի՛ սեւ կարմրախառն գունով։ Գլուխնին եւս տափակ ու բոլորշի գտակ մի կդնեն, որ սովորաբար գառան կամ ոչխարի սեւ մորթէ կարուած կլինի։ Սոցա կանայքը թաթարուհեաց պէս լայն ու կարմիր հագուստներ կհագնին. գլուխներուն կապուածքը փոքր ինչ նմանութիւն ունի Թիֆլիզու կանանց գլխոց զարդերուն. եւ ճակատներուն վերայ ոսկիներ կշարեն։

Սովորաբար ծալապատիկ կնստին. չափաւոր կերպով կապրին, եւ իւրեանց մէջ գրեթէ մուրացկան չկայ։ Երիտասարդներուն հագուստը իւրեանց սեւ մորթէ կարուած գլխարկէն զատ՝ ըստ ամենայնի եւրոպական ձեւով է. իսկ ծերերը տակաւին հին հագուստներ կհագնին, եւ ոմանք կօշիկի տեղ շատ անգամ հողաթափով կպտտին, եւ այս ոչ միայն տան՝ այլ եւ փողոցներու մէջ։ — Որ եւ իցէ ձախորդութեամբ ազգատոհմները միշտ օգնութիւն կտանան իւրեանց իշխաններէն, եւ փողոցներու մէջ ոչ երբէք ողորմութիւն կխնդրեն։ — Ուսման քիչ կպարապին, ու դեռ նոր սկսել են ճանաչել գիտութեան յարգը։

— Հարսանեաց մէջ բաւական հետաքրքրական արարողութիւններ ունէին 25 կամ 30 տարի յառաջ, որ հետ զհետէ Եւրոպացւոց նմանցուցել են. բայց որովհետեւ ուշադրութեան արժանի է այն հին արարողութիւնը, նորա քանի մի գլխաւոր կտորները միայն կդնեմք այստեղ։

Նշանտուքի երեկոյին՝ ծեր եւ ամուսնացեալ մարդիկ կժողովուէին փեսային տունը, ուր կգանուէր նաեւ իւրեանց ռաբբին։ Սա քանի մի վայրկենէն երբ ոտքի կանգնելով սահմանեալ աղօթքը կկոչէր, ամուսնութեան համար պատրաստուած նշանը կմատուցանէր փեսայն՝ այս խօսքերս ասելով. «Ես այս ոսկիներս տալով՝ կնշանուիմ այն ինչ մարդոյ այս ինչ անունով աղջկանը հետ, եւ կխնդրեմ ձեզ տանել եւ յանձնել իմ հարսնացուին։ Իսկ դուք, աղաներ, վկայ եղէք»։ Ռաբբին օրհնութեամբ ընդունելէն յետոյ՝ կշնորհաւորէին փեսային ներկայ հանդիսականքը; եւ զանազան քաղցրաւենիք (գիւլէնգիներ) կուտէին։ Քիչ մի յետոյ բաց ի փեսայէն՝ ռաբբիի հետ միասին բոլոր հրաւիրականքը հարսնացուին տունը կերթային փողհարնելով (զուռնաջիներով), որոց հարսին հայրը իւր մէկ քանի բարեկամներովը կդիմաւորէր (*)։

Տուն մտնելուն պէս՝ ռաբբին հարսնացուին հօրը կուտար փեսային նշանը, եւ «Որովհետեւ այս ինչ երիտասարդը հաւանել է ձեր աղջկանը եւ կուզէ ամուսնանալ, — կասէր, — եւ դուք համաձայնել էք նորա առաջարկութեանը. ուստի ըստ խնդրոյ նորա

(*) Նշանտուքը Գարայիմներու մէջ գրեթէ այնպիսի կրօնական ոյժ ունէր եւ ունի, ինչպէս որ հարսանիքը։ Երբ նշանտուքի եւ հարսանեաց միջոցին (որ շատ անգամ մէկ եւ երբեմն մինչեւ երկու երեք տարի կերկարի) որ եւ իցէ մեծ տօն կամ հրաւէրք պատահի փեսային կամ հարսին ծնողաց տունը, այն ժամանակը այս կամ այն կողմը ընծաներ կյուղարկէ այն տանը բոլոր մերձաւոր ազգականներուն։

կյանձնեմ ձեզ այս ոսկիները՝ իբրեւ նշան իր ամուսնութեանը»: Հայրը ոսկիներն ընդունելով շնորհակալ կլինէր, եւ իւրաքանչիւր այցելուին թաշկինակ մի կընծայէր. իսկ ռաբբին իւր պատկանեալ մետաքսէ թաշկինակէն զատ՝ երկու ոսկի եւս կառանար, մեկը հարսին հօրէն եւ միւսը փեսայէն: Եւ այսպէս կվերջանար նշանտուքը:

Հարսանիքէն երկու կամ երեք շաբաթ յառաջ փեսացուին բոլոր բարեկամները մէկ մէկ ընծայ կըյուղարկէին իւրեան, որ նա բոլորը մէկտեղ ժողովելով՝ իւր կողմանէ եւս քանի մի թանկագին հագուստներ կյաւելցնէր, եւ հետը քաղցրեղէններ դնելով՝ չրաքչըլին (*) ձեռքով իւր աներոջ տունը կյուղարկէր, որ խօնչա կանուանէին: Զրաքչին խօնչան տանելուն պէս՝ հարսին մայրը թաշկինակ մի եւ չափաւոր փող կընծայէր նորա աշխատանացը փոխարէն: Խօնչան տանելէն մէկ կամ երկու օրէն յետոյ բարեկամ կանայք կժողովուէին հարսնացուին տունը, եւ հարսանեաց հագուստները կձեւէին: — Այս սովորութիւնը մինչեւ ցայսօր մնացած է, եւ խօնչա քեալեք կասուի:

Միւս օրը կսկսուէր բուն հարսանեաց հանդէսը:

(*) Նշանտուքէն յետոյ որովհետեւ սովորութիւն չկար մինչեւ հարսանեաց ժամանակը՝ փեսայն հարսի կամ հարսը փեսայի հետ երես առ երես տեսութիւն անելու, երկու կողմէն եւս մէկ մէկ անձինք կընտրէին իւրեանց համար, որ պէտք եղած խօսքերը նոցա բերանով իմացնէին միմեանց: Այն անձինքը *չրաքչը* կասուէին եւ ընդհանրապէս չքաւոր մարդիկներէ կընտրուէին:

Փեսայն կէսօրին աներոջ տունը կերթար փողհարներով, եւ հետը արծաթեայ սկտեղ (подносъ) *մէջ զանազան անուշեղէններ եւ շիշ մի քաղցր օղի կտանէր: Այս սկտեղ տանիլը հարսանեաց սկսուելուն գըլխաւոր նշանը կհամարուէր, որ ռաքը, թաթլը կասէին. ուստի եւ փոխանակ ասելոյ թէ հարսանիքն սկսաւ, րաքը, թաթլըն (օղին ու քաղցրեղէնները) տարին կասէին: Այն օրը երեկոյին հարսնացուին մօտ կժողովուէին իր հասակակից օրիորդները՝ գեղեցիկ հագուստներով, մարգարտաշար արախչիններով, որոց բոլորշի ծայրերէն տաճկական փոքրիկ ոսկիներ կախուած կլինէին. մէջքերը ոսկէթել գօտիներ կկապէին՝ արծաթէ կամ ոսկիէ ճարմանդներով, եւ վիզերը մարգարտէ մանեակներ կանցընէին, որ խնչերը գամփար կասուէր* (*)*: Նոյնպէս կժողովուէին եւ փեսացուին բարեկամները, որ երկու առանձին սենեկաց*

(*) Այստեղ աւելորդ չեմք համարիր ասել որ Գարաչիմներն ինչպէս յառաջ, նոյնպէս եւ այժմ միշտ կաշխատին իւրեանց աւելորդ փողերը ոսկիներ շինել եւ ընտանեաց նուիրել, որպէս զի իւրեանց ոք եւ իցէ ձախորդութեան միջոցին՝ քանի մի ժամանակ այնու կառավարուին եւ այլոց օգնութեանը չդիմեն: — Այս սովորութիւնը Թաթարաց իշխանութեան ժամանակ նաեւ Խրիմու Հայոց մէջ եղած է, որ յետոյ Ռուսաց ազատական կառավարութեան ժամանակ հետ զհետէ վերացել է, որով եւ չքաւոր Հայերը՝ որ յառաջ աւելցած փողերը ոսկիի կփոխէին եւ իւրեանց ընտանեացը կնուիրէին. այժմ Ռուսաց ստորատիճան զինուորականաց կամ ռամիկներու նման արբեցութեան կգործածեն, եւ որով շատ անգամ վերջին թշուառութեան մէջ կընկնին:

մէջ արանց եւ կանանց դաս բաժանուած՝ Հայկէ-բութեամբ, պարելով ու երգեցողութեամբ կուրա-խանային՝ գրեթէ մինչեւ լուսանալը:

Երրորդ օրը Հարսին տունը բարեկամ կանայք ու աղջկունք կժողվուէին Հարսը բաղնիք տանելու, որ գէլին խվմաֆ կասուէր: Հարսին տուն դառնալէն յետոյ եւ փեսային աներոջ տունը գալէն մէկ ժամ յառաջ՝ Հարսին տունը կերթային ռաբբին ու քանի մի պատուաւոր անձինք, որոց ներկայութեամբ կու-տային Հարսին Հօրը տուած օժիտին ցուցակը, երկու առանձին թղթերու վրայ գրուած, իբր թէ Մովսէս մարգարէին տասնաբանեայ պատուիրանաց նմանու-թեամբը, որ ինչպէս յայտնի է՝ երկու քարեղէն տախտակներու վրայ գրուած էր:

Օժիտը տեսնելէն ու շնորհաւորելէն յետոյ, ա-մուսնացեալ մարդիկը կերակուրի կնստէին, իսկ չա-մուսնացեալները փեսային տունը կերթային, ուր նորա ուրիշ բարեկամացը հետ այնքան ժամանակ կը-երգէին ու կպարէին՝ մինչեւ որ չրաքչին գիշերուան ժամը 3-ին կամ 4-ին կերթար եւ Հարսի տունը կը-հրաւիրէր զփեսայն՝ պսակման հանդէսը կատարելու համար: Փեսային հետ կերթային իւր բոլոր հրաւի-րականքը, հետները տանելով այն քաղցրեղէններով շինած պղակուտը (գուրքէ, пирогъ), որ պատրաստած կլինէին փեսային ծնողքը, Հարսին տան հիւրերուն մէկ մէկ կտոր բաժանելու համար:

Յետոյ փեսային պսակման համար պատրաստած սենեակը կտանէին հանդիսով, ուր երբայեցի մանկանց երգեցողութեամբը նոր զգեստներ կհագցընէին, եւ բոլոր հանդիսականքը մէկ մէկ մոմ կբռնէին իւրեանց ձեռքը: Հագուեցրնելէն յետոյ աթոռի կամ սեղանի մը վերայ կնստէր փեսայն, եւ քովը արծաթեայ սկուտակի մէջ աղ ու հաց կդնէր, որ իւր բոլոր բարեկամները զինքը համբուրելով ընծաներ կձգէին սկուտակին մէջ՝ յօգուտ ազգային աղքատաց: Յետոյ ռաբբին հարսի մօտ կհրաւիրէր զփեսայն, որ բոլորովին ծածկուած սենեկին մէկ անկիւնը կանգնած կլինէր, եւ կսկսուէր պսակը:

Պսակն օրհնելէն յառաջ՝ պսակուողաց պայմանագիրը կկարդային, յորում նոցա առ միմեանս ունենալու պարտաւորութիւնքը կյիշէին, եւ ուր փեսային ու հարսին ստորագրութիւններէն յետոյ՝ 12 վըկայք եւս կգրուէին, զկնի որոյ ռաբբին քանի մի կարճառօտ աղօթքներ կարդալէն վերջը՝ ինքն եւս կստորագրէր ի հաստատութիւն ամենայնի:

Ռաբբիի ընթերցանութեան ժամանակ՝ հանդիսականներէն մէկը թղթի մէջ փաթթուած մոխիր կըբռնէր նոր ամուսիններուն գլխոցը վերայ, հասկացընել ուզելով՝ թէ հող էիք եւ ի հող դառնալոց էք. ուստի քանի որ այս առօրեայ աշխարհիս մէջ ժամանակ ունիք ձեր ձեռքը, պէտք է աշխատիք միմեանց սէր եւ խոնարհութիւն ցուցանելու:

Պսակէն յետոյ չրաքչին դարձեալ կերակուրի կը-հրաւիրէր հանդիսականքը, որ ըստ բաւականին ուրախութիւններ անելէն յետոյ՝ զփեսայն տուն կտանէին, ուր փոքր ինչ կենալով՝ շնորհակալ կլինէին եւ իւրեանց տները կդառնային: Իսկ հարսը ծնողաց քովը կմնար, որ քանի մի ժամէն սայլով փեսային տունը կերթար ծնողացը հետ, եւ սոքա իւրեանց ծնողական օրհնութիւնը տալէն յետոյ՝ փեսային ձեռքը կյանձնէին զինքը: Մինչեւ այն վայրկեանը ծածկուած կլինէր հարսին երեսը այլ եւ այլ քօղերով, որ յետոյ փեսայն բանալով ու զիւր ամուսինը համբուրելով՝ ոսկիէ կամ արծաթէ շղթայ մի կանցընէր հարսին վիզը, որ գեօրիւմ բաղշիշի (երեստեսուք) կասուէր, եւ այն ժամանակէն նորա աէրն ու խնամածուն կլինէր:

Բացի վերոգրեալ ազգաց՝ Խրիմու մէջ բազմաթիւ Յոյներ, Ռուսներ, Գերմանացիներ ու Բօշաներ կը-բնակին, որք բնաւորութեամբ՝ սովորութեամբ եւ քաղաքականութեամբ ամենայն տեղ գրեթէ մի եւ նոյն՝ եւ արդէն ծանօթ լինելով մեր հեռաւոր ու մերձաւոր ազգայնոց, մասնաւոր խօսիլը աւելորդ համարեցինք գրքոյս մէջ:

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՔ

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍԻՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆՍ ԽՐԻՄՈՒ

1. Լամպադը Յունաց հին գիւղերէն մէկն է, եւ Խրիմու Հարաւային ծովեզերաց վերայ՝ Այ Թոդոր (Ս. Թէոդորոս) կոչուած չեռան մերձակայքն եղած է. այժմ այնպէս աւերակ է որ տեղն անգամ չերեւիր: — Բուն բառը (λαμπὰς) հելլեններէն է, եւ *ջահ* կամ *կանթեղ* նշանակէ, որ նոր Յունաց բառարաններուն մէջ λαμπάδα կգրեն: Ո՛վ որ մութ երեկոները պատահած է Խրիմու Հարաւային ծովեզերաց վերայ եւ դիտել է այն բազմաթիւ հրագները՝ որ շատ անգամ ձկնորսները կվառեն, անշուշտ նորա միտքը կուգայ որ Լամպադը այն հրագներէն առացել է իւր անունը:

Հին աշխարհագիրները Թէոդոսիայէն մինչեւ Լամպադ 800 ստադիոն կամ ասպարէզ հաշուելեն, որ ըստ Ռէննելի միջին թուով (*) 1° հասարակածը, այսինքն 104 վերստը 718 ստադիոն համարելով՝ պէտք է լինէր գրեթէ 116 վերստ: Այժմու Բիւչիւկ-Լամպադն եւս սոյնքան հեռաւորութիւն ունենալով Թէոդոսիայէն, պէտք է կարծել որ նորա մերձակայքն եղած պիտի լինէր նաեւ Սկիմնեսի ստորագրած հին ու անուանի Լամպադը:

(*) Այս միջին թիւը Ռէննել անունով անգղիացին հետագայ կերպով կհանէ.

Երոդոտոսը 1 աստիճան հասարակածի վերայ կդնէ	732	ստադիոն.
Քսենոփոնտը	750	—
Երատոսթենէսն ու Ստրաբոնը	700	—
Պօղիբիոսը	696	—
Պլինիոսը	727	—
Արրիանոսն ու Նէարքոսը	729	—
Պաւզինիոսը	707	—

Ընդ ամենայն միջին թուով $717^5/_8$ կամ գրեթէ 718 ստադիոն:

Այս հիման վերայ, այսինքն իւրաքանչիւր աստիճանը 104 վերստ հաշուելով՝ մէկ վերստը $6^4/_5{}^7/_2$ կլինի (փոքր ինչ պակաս 7 ստադիոնէն), եւ ըստ ոմանց՝ 7-էն աւելի: — Զնայելով Ռէննելի հաշուոյն՝ Պալլասը, Քէօլերը, Բլարամբերգը եւ ուրիշներն ամէն մէկ վերստը (այսինքն 1,500 կանգուն տեղը) 5 ստադիոն կհամարին, որով եւ Թէոդոսիոյ ու Լամպադի մէջ եղած տարածութիւնը 160 վերստ կդնեն: Մաններտն ալ (Հատոր Դ, էջ 304) մէկ գերմանական միլը 40 ստադիոն կհաշուէ, որ իւրաքանչիւր վերստին $5^5/_7$ ստադիոն կընկնի:

2. Ստրաբոնը՝ որ Քրիստոսի առաջներորդ դարու անուանի աշխարհագիրներէն մէկը կհամարուէր, եօթնեւտասներորդ դարէն իվեր եւրոպացի ուսումնականները քննութեան տակ ձգեցին եւ շատ վար զտան զինքն իւր ունեցած անունէն: 1822-ին գաղղիացի Գէլ (Gail) անունով ուսուցչապետը՝ գաղղիարէնի թարգմանեց Ստրաբոնի աշխարհագրութիւնը՝ հանդերձ ծանօթութեամբք, որոց մէկուն մէջ Ստրաբոնի այս խօսքին վերայ՝ որ գրել է թէ „Կասպից ծովը նեղ ջրանցքով մը Հիւսիսային Ովկիանոսի հետ կպած է", ճիշդ չէ, կասէ. վասն զի իրմէ շատ յառաջ (այսինքն 400 տարի յառաջ) Հերոդոտոս Կասպից ծովուն ճիշդ չափն ու ընդարձակութիւնը ստորագրած էր: Արդի աշխարհագրաց նայելով, — կշարայարէ Գէլ, — Կասպից ծովը քանի կերթայ կըփոքրանայ եւ ջուրը կնուազի: Հին ժամանակները Արալ լճին հետ հաղորդութիւն ունեցած է, որ այժմ այն ճանապարհը բոլորովին փակուած է. եւ սորա համար է որ կկարծուի թէ յառաջ 125 մղոն աւելի մեծ եղած է իւր արդի ունեցած ընդարձակութենէն. եւ այլն:

3. Բալըքլաւայէն սկսեալ մինչեւ Թէոդոսիոյ մերձակայքը *Հարաւային ծովեզերք* կամ Южный берегъ կասուի:

4. Ստրաբոն. Գիրք Է, էջ 458.

5. Հին ժամանակի Հելլէնները Թրակիայէն անդին բնակող մարդիկներուն *Հիպերբորէացիք* կասէին, ուսկից կփչէին իւրեանց հիւսիսային քամիները: Թէպէտեւ Հոմերոս իւր Եղիականին մէջ *Արիացիք*, եւ կարծեցեալ Որփէոսը՝ *Մակրոբիացիք* անուանեցին, այն իբր թէ Ռիֆէական լերանց ետեւը զտնուողներուն, բայց ուրիշ բանաստեղծները իւրեանց երեւակայութենէն հեռացուցին այս ստերջանիկ անմահները:

6. Տես Исторія Россіи, Сергѣя Соловьева. Томъ I, ст. 31.

7. Անդ (Исторія Соловьева). Հատոր Ա., էջ 30.

8. Պլինիոս, Գիրք Դ, էջ 12. — Ստրաբոն, Գիրք Ա.

9. Исторія Россіи, Н. М. Карамзина, Томъ I, ст. 5—6.

10. Ճանապարհորդութիւն ըՆենաստան, Հ. Մ. Բժշկեան, էջ 232.

11. Ист. Соловьева, Томъ I, ст. 32.

12. Անդ, Հատոր Ա., էջ 33.

13. Անդ, Հատոր Ա., էջ 34.

14. Հին պատմչաց խօսքերուն նայելով, Ամազոնները երկու տեղ եղած են գլխաւորապէս, այսինքն Ափրիկէի եւ Ասիայի մէջ: Ասիայի Ամազոնները Քրիստոսէ 1700 տարի յառաջ կյիշուին, որ Թերմէդոն (*) գետին մերձակայքը՝ Թեմիսգոր անունով քաղաքին մէջ կբնակէին: Այս քաջամարտիկ կանանց ծագմանը վերայ այսպէս կպատմեն: Սկիւթացիք հին ժամանակները երկու արքայորդիք աքսորեցին կասեն՝ *Իլին* եւ *Սկողոպիտ* անուններով, որ գնացին Թերմէդոն գետին կողմերը բնակեցան, եւ հետ զհետէ բազմանալով Թեմիսգոր քաղաքը հիմնեցին, ուր եւ բազաւորեցին տասն տարւոյ չափ: Սոքա անհանդարտ բնաւորութեան տէր լինելով, եւ անդադար դրացի ազգաց վերայ արշաւելով՝ շատ թշնամիներ ունեցան, որք միաբանելով սոցա վերայ յարձակեցան եւ շատերը բռնեցին գերի տարին: Մնացածները քանի մի ժամանակէն ժողովուեցան կասեն, եւ տէրութիւնը իւրեանց կանանց ձեռքը յանձնելով՝ թշնամեաց դէմ պատերազմի ելան, ուր ոմանք սպանուեցան եւ ոմանք դարձեալ գերեցան, այնպէս որ քանի մի հոգի հազիւ կարողացան փախչելով ազատուիլ:

Կանայքն այն կոտորածին համբաւը լսելով՝ իւրեանց անձը թշնամիներէն պաշտպանելու համար մասնաւոր թագուհի ընտրեցին իւրեանց մէջէն, եւ տէրութեան վիճակը բարւոքելով՝ մեծամեծ պատերազմներ եւս արին, յորս զրեթէ միշտ յաղթող հանդիսացան:

Այս կանայքն առհասարակ պատերազմական լինելով՝ արանց չէին երբեք, թէեւ արգիլուած չէր ամուսնութիւնը: Երբ մէկն ուզենար ամուսնանալու, մերձակայ ազգերէն այր կընտրէր իւրեան, եւ արու զաւակները կամ կսպանանէին եւ կամ այնպէս կանէին որ պատերազմիլ չկարողանան. իսկ աղջիկ ծնած ժամանակը՝ աջ կողմի ծիծը կըկտրէին կամ կայրէին, որպէս զի դիւրութեամբ կարողանան աղեղ նետելու, մանաւանդ թէ ծծին ոյժը թեւին երթալով աւելի ուժեղ լինին. եւ ահա այս պատճառաւ է որ *Ամազոն*, այսինքն ՝միատիտք կոչուել են: — Սոցա հագուստը մինչեւ ծունկը կերկարէր. ձախ թեւերնին ու կուրծքերնին բաց կմնար, եւ իւրեանց աղջկունքը ձիու կաթով կըսնուցանէին, որով առաւել եւս ուժեղ կլինէին:

(*) Թէռմէ կամ ըստ Յունաց *Թերմէ* կոչուած գետը 64 մղոն հեռի է Սամսոնէն: Թէռմէն երեք ճիւղ կբաժանուի, որոց գլխաւորն է *Թերմէդոն* ասուածը, որ անուանի գետերէն մէկն եղած է հին ժամանակները: Գետն աւազով լցուելուն համար թէեւ արդէն 40 տարիէն աւելի է որ նաւ չքանիր, սակայն մինչեւ ցայժմ երեւելի է իւր հին ու ընդարձակ նաւահանգիստը, որոյ քիթը *Չիւա բուռնու* կասուի, որ արեւմտեան քամիներէն կպաշտպանէր նաւերը: — Ուսումնականաց հաւանական կարծեացը նայելով՝ Սրբիանոսին պատմած Հերակլեան նաւահանգիստն այս եղած պիտի լինի:

„Օրէնք կար իւրեանց մէջ, — կասէ Հիպոկրատ, — որ աղջիկ մը չկարողանայ կարգուիլ, մինչեւ որ իւրեանց թշնամիներէն զէթ երեք մարդ չսպանանէ“:

Եւսեբիոս կասէ թէ „Ամազոնք Տրոյիոյ պատերազմին ժամանակը օգնութեան գնացին Բրիամոս թագաւորին, եւ Աթէնքը կողոպտելէն յետոյ՝ Թալէստրիս թագուհւոյ կռատունն եւս այրեցին: Եփեսոս քաղաքն ու Արտեմիդեայ մեհեանը սոքա շինեցին, որոյ կուռքը ստեամբք զարդարելով՝ նմա կնուիրէին իւրեանց աղջիկներուն կտրած ծիծերը“:

Երոդոտոս կպատմէ թէ „Երբ Յոյներն Ամազոնաց յաղթելով՝ իւրեանց նաւերը լցուցին որ տանին, շատ զարմացան նոցա քաջութեանն ու վառվռունութեանը վերայ, եւ երբ հողմը տարաւ գիրենք Ափխազաց կողմը ձգեց ու Յոյները չփոթեցան, Ամազոնք յանկարծ ապստամբեցան եւ սաստկապէս ջարդեցին զՅոյնս, որ յետոյ նաւէն դուրս ելնելով՝ որչափ ձի գտան դաշտին մէջ, հեծան ու Ափխազաց հետ պատերազմեցան, որ վերջինքս տեսնելով թէ անկարելի է իւրեանց Ամազոնաց հետ ճակատամարտիլ, խոնարհեցան ու պատերազմը դադարեցաւ“:

15. Исторія Соловьева, Томъ I, ст. 15.

16. *Որեստ* կամ *Ովրեստէս* ըստ դիցաբանական պատմութեան Ագամեմնոնի որդին էր: Երբ Կլիտեմնեստրա (Ովրեստեսի մայրը) եւ Էգիստ սպաննեցին զԱգամեմնոն, Ովրեստէսն Էլէկտրա քրոջը ձեռքով ազատեցաւ իւր վերահաս մահէն, եւ հօրեղբօրը Ստրոփիոսի մօտ յուղարկեցաւ, որ Փոկիդացւոց թագաւորն էր: Այն տեղ մեծացաւ Ովրեստէս եւ դաստիարակեցաւ իւր հօրեղբօրորդի Պիլադին հետ, որ իւր ամենամտերիմ ընկերն եղաւ: Մինչդեռ Կլիտեմնեստրա եւ ոչ մտքէն կանցնէր թէ ողջ է իւր որդին, Որեստն ու Պիլադը Միկենք (*) քաղաքը գնացին, եւ Էլէկտրայի օգնութեամբը որոգայթ լարեցին այրասպան Կլիտեմնեստրայի: Պիլադը Ագամեմնոնի փտած մարմնոյ փոշին սափորի մէջ լեցուց եւ Կլիտեմնեստրային դիմացը հանեց, որ սա նոյն վայրկեանին Ապոլլոնի կռատունը վազելով՝ մինչդեռ կեղծաւորութեամբ լալով ողբալով շնորհակալ կլինէր Արամազդէն որ իբր թէ արժանացաւ իւր ամուսնոյն փոշին տեսնելու, Ովրեստէս խոնարհելով իւր հօրը շուքին եւ հնազանդելով պատգամախօսի կամացը, յանկարծակի մօրը վերայ վազեց եւ սպանանելով՝ հօրը արեան վրէժն առաւ: Այսու ամենայնիւ Ովրեստեսի հանգստութիւն չտուին Կատա-

(*) Արգողիոսի հին քաղաքներէն մէկն է *Միկենք*, որոյ աւերակները տակաւին կերեւին:

դիքը (դժոխոց դիցուհիները), մինչեւ որ պատգամախօսը յայտնեց նմա թէ „Քու նեղութիւններդ Աթէնքի մէջ միայն պիտի ազատուիս“: Այս պատգամին վերայ Ովրեստէս Աթէնք փախաւ, ուր Եւմենիդք չարախօսեցին Արիսպագոսի առաջեւը: Վեց նաւ Ովրեստեսի կողմը բռնեցին, եւ ուրիշ վեց ալ հակառակեցան: Այն ժամանակ կուռքը տարակոյս մի հանեց, եւ թողութիւն տուաւ Ովրեստեսին, որով եւ սա գոհատուն մի կանգնեց Արէս չաստուածոյն: Յետոյ Թրեզէն քաղաքը գնաց Ովրեստէս, ուր նոր փորձանքէ մի եւս ազատուելով՝ թագաւորական գահը նստաւ: Սակայն եւ այնպէս Կատաղիքը չէին հեռանար իրմէ. Ովրեստէս հարկադրեցաւ նոր պատգամախօսի մը խորհուրդը հարցանել, որ „Դժոխոց դիցուհիներէն ազատուելու համար, ասաց, Տաւրիա պիտի երթաս ու Անահտայ արձան պիտի կանգնես“: Եւ ահա այս պատգամին վերայ էր որ Ովրեստէսն ու Պիլադը Յունաստանը թողլով՝ Տաւրիա գնացին, զանազան խեղճութեանց մէջ ընկան եւ վերջապէս գերի բռնուեցան, որ քիչ մնաց Իփիգինէին զոհ պիտի մատուցուէին, թէ որ քոյրը չճանաչէր իւր եղբայրը եւ վերահաս մահէն չազատէր: Ովրեստէս եղբայրն ալ քիչ ժամանակէն քոյրը ազատեց Թօաս թագաւորի բռնութենէն, որ յետոյ Անահտայ արձանն առնլով՝ Սպարտա տարին, ուր մինչեւ Լիկուրգոսի ժամանակը մարդիկ կզոհէին նմա: — Ովրեստէսն իւր քոյրը Պիլադի հետ ամուսնացուց. Արգոս կղզիի հետ Միկենքն ու Լակեդեմոնը միացուց. Դելֆի բնակչացը Փիրրային սպանանել հրամայեց, որոյ այրի Հերմիոն կնոջ՝ այսինքն Եղէնի եւ Մենելայի դստեր հետ ամուսնացաւ, եւ վերջապէս Արկադիոյ դաշտին մէջ 5 իժի խայթուածէն մեռաւ 90 տարեկան հասակին:

17. Կռապաշտութեան ժամանակ Թէոդոսիոյ մէջ եօրը կռատուն լինելով՝ Արդանդա (Ardanda) անուանել են, որ եօրն բագնաց քաղաք կնշանակէ:

18. Карамзинъ, Т. I, ст. 6.

19. Ист. Соловьева, Томъ, I, ст. 38—39.

20. Տես Գիրք ԼԱ, գլ. Բ.

21. Խորենացի. Գիրք Բ, գլ. Ծ, ԾԱ, ԾԲ:

22. *Այանսոն* կամ *Աշերտոնը* Գաղղիոյ արեւմտեան գաւառներէն մէկն է, Սարթայ գետին եզերաց վերայ շինուած:

23. Տես Исторія Россійкой Іерархіи. Часть I, (2-ое Кіевское изданіе, 1827 г.) ст. 482.

24. Տես Сборникъ Петра Кеппена, ст. 62.

25. Ռուսաց եկեղեցական պատմութեանը մէջ այս Ստեփանոս Սուրոժեցւոյն վերայ այսպէս գրուած է. ,,Пастырь сей былъ веселіемъ и похвалою земли Сурожской и всей страны той украшеніемъ. Будучи первопрестольникомъ Сурожскимъ, онъ воспріялъ крестъ яко оружіе, былъ обличителемъ нечестиваго царя (какого?) и сталъ крѣпко противъ иконоукорителя и духоборцевъ, непоклонявшихся пречистому образу Христову. Онъ пріялъ мученія вѣнецъ, но избавилъ градъ свой Сурожъ отъ всякія непріязни".

26. Դակիան կ'նուացնէին' Մոլդաւիան, Վլախաց երկիրը, Տրանսիլուանիան ու մինչեւ Վենգրիոյ մէկ մասը։ (Տես Մաններտի աշխարհագրութիւնը. Հատոր Դ, էջ 172)։

27. Карамзинъ, Томъ I, ст. 7.

28. Անդ, էջ 8.

29. Տես Գիրք Ա, գլ. 2.

30. Карамзинъ, I, примѣч. 88.

31. Խորենացի. Գիրք Բ, գլ. ԿԵ։

32. Այս աւանն խկզբան *Արտիմէդ քաղաք* կասուէր, որ Շրէշ բլրակին մօտ Պասախ գետոյն վերայ շինուած էր։ Երբ Վարդգէս Տուհաց գաւառէն գալով' Երուանդ արքայի քրոջը հետ ամուսնացաւ ու նորա մէջ քանի մի նշանաւոր շինութիւններ արաւ, քաղաքն ալ իւր անունովը *Վարդգէսաւան* կոչուեցաւ։ Տիգրան Բ-ի ժամանակը, այսինքն Քրիստոսէ գրեթէ մէկ դար յառաջ բազմաթիւ զերի Հրեաներ բնակեցան այն տեղ, եւ Հայաստանի վաճառաշահ գիւղաքաղաքներէն մէկն եղաւ։ Քրիստոսի 193 թուականէն յետոյ եւս Վաղարշ բազաւորը բարձրաբերձ պարիսպներ շինել տուաւ Վարդգէսաւանին չորս կողմէն, որով եւ *Վաղարշապատ* կամ *Նոր քաղաք* անուանեցաւ։ Պարսից պատերազմներու ժամանակ բէկէտեւ քաղաքն աւերուելով' նորա մէջի շինութեանց կիսակործան պարիսպները միայն մնացին, — ինչպէս որ մեր այն նուիրական տեղերուն համբոյր տալու գնացած ժամանակը (1852-ին) ականատես եղաք, — սակայն տեղւոյն անունը տակաւին անփոփոխ կպահուի բստ առաջնոյն։

33 Երբ Մեծն Պետրոս իւր քաջամարտիկ զօրացը հետ մէկտեղ Դէրբէնտ քաղաքը պաշարեց, շատ զարմացաւ Պարսից Խոսրով թագաւորին՝ Խազարաց արշաւանքէն պատսպարելու համար քաշած մեծամեծ պարիսպներուն աւերակացը վերայ, որ լերանց եւ անապատներու վերայէն ձգուած՝ Կասպից ծովէն մինչեւ Սեւ ծովը կերկարէր: Ռուսաց Դմիտրիյ Կանտեմիր իշխանը, — որոյ համար Կարամզինը „Мужъ просвѣщенный и любопытный“ կասէ, — այն աւերակաց պատմութիւնը գրեց, յորում „Ձորերուն մէջ, կասէ, տակաւին բաւական աշտարակներ ու դռներ կան, որ Մոսկովու աշտարակներուն կնմանին: Պատերուն հաստութիւնը իրեք կանգունէն աւելի է. այն ահագին քարերը՝ որ առանց երկաթի ու քարուկրի պարիսպներուն մէջ դրուած են, այնպիսի ճարտարութեամբ յարմարցուցած ու ամրացուցած են, որ մինչեւ ցայժմ եւս զարմանք կպատճառեն տեսողաց: (Карамзинъ, I, примѣчаніе 86).

34. Ահա եւ Խորենացւոյն խօսքերը. „Միաբանեալ ամբոխութիւն հիւսիսականացն, զԽազրաց ասեմ եւ զԲասլաց, արտաքս քան զդուռն ձորայ ելանել, առաջնորդ եւ թագաւոր ունելով ինքեանց զՎնասեպ ումն Սուրհապ, որք անցեալ վտարին այսր զԿուր գետով: Որոց պատահեալ Վաղարշ ամբոխիւ մեծաւ եւ արամբք մարտկօք՝ ցիր դիաբաւալ կացուցանել զամբոխն ընդ երեսս դաշտին, եւ ձիզ զհետ եդեալ՝ անցանէ ընդ կապանն ձորայ: Ուր միւսանգամ միաբանեալ թշնամեացն, յօրինեցին ճակատ. զորս բեկեալ եւ վանեալ քաջացն Հայոց՝ փախստականս առնէին, սակայն Վաղարշ մեռանի իճեռաց կորովեաց աղեղնաւորաց“. (Գիրք Բ, գլ. ԿԵ):

35. Մեր հին մատենագիրները *դուռն* կասէին այն երկու լերանց մէջի նեղ ճանապարհին, որ յատնի էին ընդ անուամբս *Դրունք Երկաթեայ*: Խորենացւոյն պատմած „Դուռն ձորայ, Դրունք Ալանաց, Կասպից“ եւ այլն, միշտ *նեղ ճանապարհ* կամ *կիրճ* հասկանալու է:

36. Վաղարշ թագաւորի վարուց ընդարձակ պատմութիւնը՝ տես ի Պատմութեան Հայոց Միք. Վ. Չամչեան:

37. Սիլուեստր դը Սասի անունով գաղղիացի մեծանուն մատենագիրը իւր Chrestomathie Arabe գրքին մէջ հետազայ տեղեկութիւնս գրած է.

„Խաքանը կամ Խանը թագաւորական տոհմէ պիտի լինէր: Երեւելի գործոյ մը համար միայն կարելի էր առ նա դիմել. դիմողներն եւս տեսածներուն պէս՝ երեսի վերայ պիտի ընկնէին եւ սպասէին, մինչեւ որ հրամայէր թագաւորը ոտքի կանգնել եւ խօսելու մերձենալ . . . Ոչ

ո.ք կհամարձակէր ձիու վերայ հեծած անցնիլ խաքաններուն գերեզմանաց մօտերէն, այլ պէտք էր ձիէն վար իջանէր, գլուխ տար դամբարանին ու դառնար երեք անգամ ոտքով մինչեւ այնքան տեղ, որ բոլորովին հեռանար գերեզմանոցէն եւ իւր աչքը չզօրէր այլ եւս տեսնելու զայն: Խաքաններուն խօսքը ամէն մարդ սուրբ պէտք է համարէր, եւ եթէ երեւելի աստիճանաւորի անգամ հրամայէր թէ գնա մեռիր, անյապաղ պէտք էր տուն երթար, եւ ինքզինքը սպանանելով՝ թագաւորին հրամանը կատարէր . . . Թագաւորին հետ վճիռ կուտային ինն բանիրուն աստիճանաւորներ, որք կընտրուէին Թուրքերէ, Հրեաներէ, Քրիստոնեաներէ եւ կռապաշտներէ . . . . Խազարաց Աթէլ քաղաքը 70 փարսախ (*վերստ*) տարածութեամբ պտղաւէտ դաշտերով շրջապատուած էր: . . . Բնակչաց գլխաւոր կերակուրները ձուկն ու բրինձ էր . . . Աթելի նշանաւոր քաղաքացիքն էին Թուրքերն ու վաճառականները, եւ իւրեանց խօսակցութիւնը տաճկերէն էր: Աթէլ քաղաքէն զատ՝ Խազարաց երկրին մէջ *Սամիդ* անունով քաղաք մի եւս կար՝ որ նշանաւոր էր իւր հարուստ այգիներովն ու հոտաւէտ պարտէզներովը“:

38. Карамзинъ, I, 24.

39. Տես Сборникъ П. Кеппена, ст. 59—60 примѣч. 80.

40. Տես Սէն Մարտէն գաղղիացւոյն Խազարաց վերայ գրած ուսումնական հետաքննութիւնը. Հատոր Բ, էջ 37—114.

41. Карамзинъ, I, 26.

42. Անդ, Հատոր Բ, էջ 11, ծն. 24.

43. Сборникъ Кеппена, примѣч. 362.

44. Տես Պատմութեանս 98—99 էջերուն մէջ դրուած ծանօթութեանցը մէջ:

45. Сборникъ Кеппена, ст. 82—83.

46. Սիբերիոյ պատմութեան մէջ եւս (էջ 3) ,,Մինչդեռ Մողոլաց մեծամեծները, կասէ, Թեմուճինի քաջութիւնները տեսնելով՝ խորհուրդ կանէին նոր անուն մի տալ նմա իւր մեծութեանը հաւասար, մէկ թռչուն անցաւ քովերէն ու *Չինկիզ* ձայնեց, որով եւ Չինկիզ-խան, այսինքն ծովու եւ ցամաքի հրամանատար կոչուեցաւ այնուհետեւ:

47. Карамзинъ, IV, 73—74.

48. Տես Պատմութեանս Երկրորդ մասին Թէոդոսիոյ ստորագրութեանը մէջ ։

49. Карамзинъ, IX, ст. 107 и примѣч. 357.

50. Տես Потемкинъ-Таврическій (Григорій Александровичъ) князь, въ справочномъ энциклопедическомъ словарѣ, Томъ IX, ст. 300.

51. Լասպին Յունաց հին գիւղերէն մէկն է, եւ *Այա* հրուանդանին մերձակայքն եղած է. այժմ այնպէս աւերակ է որ տեղն անգամ հազիւ կնշամարուի ։

52. Թաթարները Եայլա կասեն Խրիմու լերանց այն շարքին, որոց բարձր գագաթները առանձին քառաժայռերու պէս կեցած են, 300-էն մինչեւ 500 փուտ բարձրութեամբ ։ Բայդարեան հովտի եւ Ալուշթայի մէջ եղած Եայլայի բարձրութիւնը 2,800 փուտ է. իսկ Ալուշթայի եւ Նիկիտայի մէջ տեղերն եղածները 3,300 փուտ՝ ծովու մակերեւութէն հաշուելով ։

53. Լիմէնա գիւղին մէջ Թաթարներ կբնակին, եւ սորա հիւսիսայինարեւմտեան կողմը կընկնի Բէօյիւք-Հիսար ժայռը, ուսկից մինչեւ Կիկենէիս 50 վայրկեան ճանապարհ է ։ Պ. Պալլաս կասէ թէ ,, Կիկենէիս, Լիմէնա եւ Սեմէյիս գիւղերուն բնակիչքը՝ իւրեանց կերպարանքի կողմանէ տարբեր են Խրիմու ուրիշ տեղերու բնակիչներէն “:

54. Ալուպաղ լեռը Բէօյիւք-Պաստեյ եւս կասուի. ուստի եւ պէտք է գիտնալ թէ նոյն է Բէօյիւք-Պաստէյը՝ ինչ որ Ալուպաղը ։

55. Տես Сборникъ П. Кеппена, ст. 124, примѣч. 194.

56. Տես Собранія Византійскихъ писателей, Томъ II, ст. 63.

57. Յայտնի է որ հին Պանդիկապէոնը Վոսփոր ալ կասուէր ։ Սորա աւերակներուն վերայ շինուած է Կերչ քաղաքը, որ արդէն 1095 տարիէ հետէ կյիշուի ։ — ,, Վոսփոր բառը *անցք կովու* կնշանակէ. վասն զի Ինաքայ աղջիկը կովու կերպարանք մտնելով՝ այս նեղուցէն անցաւ, կասէ Եւսէբիոս, 3,600 տարի յառաջ “: Նախնիք ընդհանրապէս այս նեղուցը Վոսփորոս Թրակիոյ, եւ Ազախու նեղուցը՝ Վոսփորոս Կիմմերեան կանուանէին. իսկ Թաթարները՝ *Թաքլիք բուռնու* կասէին ։

58. Այս տեղ· կերեւի թէ տարակոյս ունեցած է Պրոկոպիոսը. վասն զի ինքը Կոստանդնուպօլիս բնակելով՝ սխալմամբ միայն կարող էր ասել՝ թէ Վոսփորն ու Քերսոնը Մէոտիդեան լճէն (այսինքն Ազախու ծովէն) անդին եղած են:

59. Քերսոն կամ Կորսուն քաղաքը՝ այժմեան Սեւաստոպօլի արեւմտեան կողմը կընկնի:

60. Պրոկոպիոսի խօսքը այստեղ միայն արեւելեան Հռովմայեցւոց (կամ Բիւզանդացւոց) կայսերութեան վերայ է: Սոյնպէս եւ վարի Հռովմայեցի բառը՝ Նոր-Յոյնք պէտք է հասկընալ, որք մինչեւ ցայժմ Հռովմայեցի անունը կկրեն իւրեանց վերայ. քեպէտեւ ʽΡωμαῖος բառը թէ Հռովմայեցւոց եւ թէ Յունաց համար կասուի:

61. Այս ամրոցին աւերակները տակաւին կերեւին Ալուշթայի մէջ:

62. Գուրզուբիտն է այժմեան Գուրզուֆը, ուր նոյնպէս կերեւին իւր ամրոցին աւերակները:

63. Թէոդորիկոսը 488-ին Իտալիա գնաց, իսկ 500-ին Հռովմ:

64. Ահա Պրոկոպիոսի յունարէն գրուածքը, զոր Պ. Կեպպենի գրքէն օրինակելով՝ այս տեղս կդնեմք.

„Καὶ μὴν καὶ Βοσπόρου καὶ Χερσῶνος πόλεων, αἵπερ κατὰ τὴν ἐκείνην ἀκτὴν ἐπιθαλασσίδιαι μετὰ λίμνην τε τὴν Μαιώτιδα καὶ τοὺς Ταύρους καὶ Ταυροσκύθας ἐν ἐσχάτῳ οἰκοῦνται τῆς Ῥωμαίων ἀρχῆς, πεπονηκότα παντάπασι τὰ τείχη εὑρὼν, ἐς μέγα τι κάλλους τε καὶ ἀσφαλείας κατεστήσατο χρῆμα. ἔνθα δὴ καὶ φρούρια πεποίηται τό τε Αλούστου καλούμενον καὶ τὸ ἐν Γορζουβίταις. διαφερόντως δὲ τὴν Βόσπορον τῷ ἐρύματι ἐκρατύνατο, ἥνπερ ἐκ παλαιοῦ βεβαρβαρωμένην, καὶ ὑπὸ τοῖς Οὔννοις κειμένην εἰς τὸ Ῥωμαίων αὐτὸς μετήνεγκε κράτος. ἔστι δέ τις ἐνταῦθα χώρα κατὰ τὴν παραλίαν, Δόρυ ὄνομα. ἵνα δὴ ἐκ παλαιοῦ Γότθοι ᾤκηνται, οἱ Θευδερίχῳ ἐν Ἰταλίαν ἰόντι οὐκ ἐπισπόμενοι, ἀλλ' ἐθελούσιοι αὐτοῦ μείναντες, Ῥωμαίων καὶ εἰς ἐμέ εἰσιν ἔνσπονδοι' ξυστρατεύουσί τε αὐτοῖς ἐπὶ πολεμίους τοὺς σφετέρους

ἰοῦσιν, ἡνίκα ἂν βασιλεῖ βουλομένῳ εἴη. ἐξικνοῦνται δὲ ἐς τρισχιλίους, καὶ τά τε πολέμια ἔργα εἰσὶν ἄριστοι, τάτε ἐς τὴν γεωργίαν αὐτουργοὶ δεξιοὶ, καὶ φιλοξενώτατοι δέ εἰσιν ἀνθρώπων ἁπάντων. αὐτὴ δὲ ἡ χώρα τὸ Δόρυ τῆς μὲν γῆς ἐν ὑψηλῷ κεῖται. οὐ μέντοι οὐδὲ τραχεῖα, οὐδὲ σκληρά ἐστιν, ἀλλ' ἀγαθή τε καὶ εὔφορος καρπῶν τε ἀρίστων. πόλιν μὲν οὖν ἢ φρούριον οὐδαμῆ τῆς χώρας ὁ βασιλεὺς ἐδείματο ταύτης, καθείργεσθαι περιβόλοις τισὶν οὐκ ἀνεχομένων τῶν τῇδε ἀνθρώπων. ἀλλ' ἐν πεδίῳ ἀσμενέστατα ᾠκημένων ἀεί. ὅπη ποτὲ δὴ τῶν ἐκείνῃ χωρίων βάσιμα εὐπετῶς τοῖς ἐπιοῦσιν ἐδόκει εἶναι, ταύτας δὴ τειχίσμασι μακροῖς τὰς εἰσόδους περιβαλὼν, τὰς ἐκ τῆς ἐφόδου φροντίδας ἀνέστειλε Γότθοις' ταῦτα μὲν τῇδε πηἔχει“.

65. *Գոթք* բառը՝ դատաւոր կնշանակէ. իսկ *Գոդըլըզ*՝ նորա ձեռքին տակն եղած նահանգները։ Խրիմու գաղըլըզները բոլորը միասին 48 հատ կհաշուին, յորոց 4-ը Տաճկաց սուլթանին կպատկանէր, այսինքն Կաֆան, Մանգուփը, Սուդաղն ու Ենիգալէն. (Պէյսօնէլ, Հատոր Բ, էջ 29)։ — Արդ Սուտաղեան գաղըլըզը 19 գիւղերէ կձեւանար, որք էին 1) Այնուշքա. 2) Շունա. 3) Կօրբէքլը. 4) Դեմիրջի. 5) Ուլու Էօզէն. 6) Գուռու Էօզէն. 7) Քիւչիւք Էօզէն. 8) Թուա՛ք. 9) Իւսքիւթ. 10) Կապսխօր. 11) Արպա՛թ. 12) Շէլէն. 13) Վօրոն. 14) Այսերես. 15) Կուտլաք. 16) Թոքլուք. 17) Խոզ. 18) Թարաքթա՛շ եւ 19) Սօուքսու։

66. Մանգուփեան գաղըլըզը 74 գիւղերէ կբաղկանար, յորոց առաջինն է Բէօյիւք-Լամպատ. 2) Քիւչիւք-Լամպատ. 3) Դէրմէնքէօյ. 4) Պարթէնիտ. 5) Կըզըլթաշ. 6) Հա՛սպրա. 7) Գուրզուֆ. 8) Միսխօր. 9) Ալուպկա. 10) Սիմէյիս. 11) Նիկիտա. 12) Գուրէիզ. 13) Մա՛ղարաչ. 14) Մարսանդա. 15) Դէրէքէօյ. 16) Ա՛ութքա. 17) Եա՛լթա. 18) Լիմէնա. 19) Կիկենէիս. 20) Քիւչիւք-քէօյ. 21) Մուղա՛լ Էօզէն. 22) Մշատկա. 23) Փո՛րոս. 24) Կայրու. 25) Լասպի. 26) Քիւչիւք Մուսկոմը. 27) Վարնուտկա. 28) Բայդա՛ր. 29) Սախթըք. 30) Գալէանդէ. 31) Ի՛սկէլէա. 32) Սավա՛տկա. 33) Ուզունջու. 34) Բա՛ղա. 35) Ուրքուստա. 36) Բէօյիւք Մուսկոմը. 37) Այ Թօդոր. 38) Էօզէնբաշչըգ. 39) Շուլեու. 40) Ո՛ւփու. 41) Կուչկա. 42) Մա՛րմարա. 43) Զօրգունա. 44) Ալսու. 45) Կամարա. 46) Կարանու. 47) Բալըքլաւա. 48) Գադըքէօյ. 49)

Գեօկլաղաճ . 50) Ախտիար . 51) Ինքիրման . 52) Ձէրքէզ-քիրման . 53) Գամըշլը . 54) Իւչ գույու . 55) Բէյլէկ . 56) Օրտաքէօյ . 57) Կարարդա . 58) Գարալէզ . 59) Խօջա սալա . 60) Աղըմ չոքրաք . 61) Գարըլը . 62) Փոտ սալա. 63) Ենի սալա. 64) Եանջու 65) Այիրգուլ. 66) Կոկուլուզ . 67) Մարկուր . 68) Կոկկոզ . 69) Գավրի . 70) Մախուլդուր . 71) Թաբար Օսման . 72) Բահաքըր . 73) Բէօյիւք-Եօզէնբաշ եւ 74) Քիւչիւք-Յօզէնբաշ :

Շահին-Գէրէյն ալ իւր խանութեան օրերը հետազայ 15 գիւղօրայքն յաւելցուց Մանգուփեան գաղըլըգին վերայ, այսինքն 1) Իսըլա . 2) Կուռուչ . 3) Այուջըքէօյ . 4) Ույու սալա . 5) Բիա սալա . 6) Մաշը սալա . 7) Լակա . 8) Շիւրու . 9) Ուլաչըլը . 10) Մանգուշ . 11) Բէշեվ . 12) Քիւչիւկ Եանքէօյ . 13) Աեան . 14) Մայրում եւ 15) Ձուֆուր-զալէ :

67. Ինքիրմանը Սեւաստոպօլի ծովածոցին ծայրը կընկնի, եւ սորա մերձակայքն եղած է Նէապօլիս հին բերդաքաղաքը : Երկոտասանեբորդ դարուն երբ Յունաց տէրութիւնը փոքրիկ իշխանութեանց բաժանեցաւ, Ինքիրմանը Հասարակապետութեան երեւելի քաղաքներէն մէկն եղաւ . յետոյ Գենուացւոց ձեռքն անցաւ եւ ապա Թաթարաց, որ վերջինքս բոլորովին կործանեցին : Եւ որովհետեւ Յունաց ձեռքն եղած ժամանակ աքսորանաց տեղ կհամարուէր Ինքիրմանը՝ որ աքսորեալները մերձակայ ապառաժին մէջ սենեակներ կփորէին իւրեանց բնակելու համար եւ յորում վերջը կթաղուէին, ուստի տեղն ալ *Բարանձաւաքաղաք* կոչուեցաւ հին ժամանակներէն իվեր :

Բժշկեան Հ. Մինասը իւր 1830-ին արած ճանապարհորդութեանը մէջ այս տեղեկութիւններս կուտայ այն Բարանձաւաքաղաքին վերայ . „Ելեալ իվեր ընդ 40 աստիճանս քարակոփ սանդխոց՝ գտաք զվեց սենեակ եւ իվերուստ լուսամուտ, ուստի սկսանի նեղ սրահ կամ ճանապարհ ընդ հարաւ 2 քայլ լայն, եւ մարդաչափ բարձր : Յաջակողմըն այսր ճանապարհի տեսաք քառակուսի դուռն ընդարձակ . մտեալ իներքս գտաք լայնանիստ եկեղեցի կամարաւոր բոլորովին քարակոփ : Այլ աջակողմեան կամարքն անկեալ կան իվայր իբարձրութենէ 15 կանգնոց, ուր տեսաք եւ զերկու դամբարանս :

. . . „Իջեալ մեր աստի ընդ նոյն քարակոփ սանդուխս եւ անցեալ ընդ ձորամէջն, հանդիպեցաք կրկնակամար անձեւ կամրջոյ, այլ այնպէս բարձր եւ խորաշէն, մինչեւ կարծիս տալ թէ մնացեալ իցէ ի նախնեաց անտի. ընդ որով անցանէ գետակն *Բէօյիւք-Յօզէն* :

„Հասաք ապա ի հանդիպակաց լեառն մեծ լի մեծամեծ վիմափոր տամբք, առ որով անցանէ փոքրիկ վտակ եւ խառնի ընդ առաջինն :

Տեսաք խուղիս տեղիս հատեալ լեառն վերուստ իվայր, եւ անմատչելի գործեալ իբչնամեաց։ Յարեւմտեան կողմն տեսաք մեծամեծ այրս եւ զարմանալի բնակարանս, որք ունէին զառաջեաւ զայլ շինուածս եւ պատսպարանս, ըստ որում յայտ առնեն անկեալ պարիսպքն՝ յորս այժմ բնակին գինուորք եւ գործեն շնչբորակ իմերձակայ հողոյ անտի։ Անդ առաջի լերին տեսաք զընդարձակ սրահ կոփեալ յապառաժի. նաեւ խոտրեւ մնացորդ հին պարսպաց կամ աշտարակաց.

,, Նոյնպէս յարեւելեան կողմն մեծի ապառաժին տեսաք բազում քարանձաւս եւ սանդուխս իվեր ելանելոյ յերկուց կողմանց անմատչելի լերին. այլ այնպիսի արուեստիւ՝ ուր այժմ չիք հնար մատչել։ Թուի թէ ատտի իծայրէ վերին պարսպի շարունակէր վաղեմի մեծ պարիսպն ձգեալ մինչեւ ցՊալըզլավա անջրպետ տերութեան Բերսոնացւոց:

,, Իսկ յարեւմտեան կողմն յընդարձակ բակի անդ տեսաք ճանապարհ հատեալ յապառաժի. վերոտնեալ ընդ սանդխաձեւ անցս՝ գտաք յարկս բնակութեան եւ դստիկոնս։ Ուր ելեալ ընդ 15 աստիճանս գտաք զանազան սենեակս, ընդ որս եւ զեկեղեցի բարձր եւ զեղեցիկ համայն կոփեալ իծայրի անդ լերին, որ ունէր իմի կողմն 4 կամարս եւ 4 իմիւսն ճանդերձ շրջանակօք եւ վերնախարսխօք“. եւ այլն։

68, 69. Բէյ քիրման եւ Գըզ քիրման բերդերը՝ Բէօյիւք ևօզէն եւ Բէլբէկ գետերուն մէջտեղերը կընկնին։

70. Կաչա եւ Ալմա գետերուն մէջտեղերն է։

71. Սարը քիրմանը Սեւաստոպօլէն մօտիկ մէկ գիւղին անունն է։

72. Մանգուփեան հողին վերայ՝ Բաղրաքսու գետին մերձակայքն է Սարաբաշ քիրմանը։

73. Սարխասի քիրմանը Բէշույի եւ Մանգուփի սահմանին վերայ է, Ալմա գետին եզերաց վերայ շինուած։

74. *Պալէքլաւա* կամ *Պալէքլաւոյճը* Լեմնոս կղզւոյն վերայ եղած բերդին անունն է։ Այս բերդին մէջ վախճանեցաւ 1443 թուականին Բիւզանդացւոց Կոստանդիանոս Պալէոլոգ անունով վերջին կայսեր երկրորդ կինը՝ Կատարինէ թագուհին, որոյ մահուանէն 10 տարի յետոյ սպանուեցաւ Տաճիկներէն եւ իւր այրը։

75. Օրհանղա ղղեակը երկու մասն բաժանուած է, մէկը՝ Դիբիչ Զաբալկանսկիյ կոմսինն է, որ Ռուսաց Աղեքսանդր Ա. կայսրն ընծայել է նմա. միւսը՝ ուր է նաեւ բերդը, տեղւոյն Արքունական պալատին կպատկանի:

76. *Բուլղարք* կամ *Բուլղարիա* Տաճկաստանի 40 նահանգներէն մէկն է, որ հին ժամանակները *Ստորին Միւսիա* կասուէր: Երկիրը՝ Բալքանայ, Դանուբայ եւ Սեւ ծովու մէջտեղերը կընկնի: — Աշխարհագրական նոր տախտակներու վերայ՝ Բուլղարիոյ սահմանը Դունայ եւ Տիմոկ գետերէն կգծուի ու կանցնի այն ճանապարհով՝ որոյ վերայ Նիշ, Պրիզրէնդ (Պերսէրին), Օխրիտա, Կաստորեա, Նիավստա, Սալոնիկի, Աղրիանուպօլ եւ Միսեպօլա քաղաքները շինուած են. յետոյ կանցնի այս տեղէն ու կերթայ Սեւ ծովու երկայնութեամբ վերայօք՝ Բուրգասա, Սիզվօ եւ Ռազգրադ քաղաքներուն մօտ կվերջանայ: Այս գծին մէջ եղած քաղաքաց Բուլղարներէն զատ՝ ուրիշ տեղեր եւս կգտնուին, այսինքն Վլահաց եւ Յունաց մէջ եւ Բեսսարաբիոյ կողմերը:

77. Այս յիշատակարանը Կաֆայի մէջ մազաղաթեայ յայսմաւուրքի վերայ՝ Սրբոյն Սարգսի վկայաբանութենէն վերջը գրուած է: — Նախիջեւանցիք 1779-ին Խրիմէն փոխադրուելու ժամանակ հետները Նախիջեւան տարել են, եւ այժմ Նեսվիթայ գիւղին Ս. Կարապետ եկեղեցւոյն մէջ կգտնուի:

78. Ֆրանկհիսարը Գենուացւոց շինած ներքնաբերդին անունն է, ուր Տաճկաց իշխանութեան ժամանակ միայն Օսմանեանք կբնակէին: Այս բերդը թէեւ երբեմն երբեմն եղած պատերազմներէն աւերակ դարձել է, բայց պարսպին մէկ մասը տակաւին ամբողջ կեցած է:

79. Կազարաբը Հայաբնակ գիւղաքաղաքներէն մէկն էր եւ Հին Խրիմու մերձակայքն եղած է, համանուն գետին վերայ շինուած: 1340-ին Մուղալեանց Մարգար անունով Հայ իշխանը՝ կուսակալ դրուելով Գենուացւոց դուքսէն, գիւղաքաղաքն ալ *Մուղալ Խօզէն* անուանեցաւ Թաթարներէն, ինչպէս որ կպատմէ հին յիշատակարանը՝ թէ „Անդ էր
„ազնիւ Մարգարն Մուղալեանց որդի Թորոսի՝ Յակոբի՝ Դանիէլի՝
„Մուրատի, Թէոդորայ նախարարին, որ ըստ հրամանի Տիրին իշխա-
„նին Զինիւիզաց բնակէր զօրօք իվերայ ջրոյն Կազարաբի, որ . . .
„կոչեցաւ Մուղալ յէօզէն իԹաթար լեզուէ: Սա խտեմանելն Աբրահա-
„մին Պայհաւունեաց եւ Պետրոսին Բագրատունեաց՝ պարգեւեաց նո-
„ցա զրազում ինչս եւ զատացուածս, եւ պալատ մի իբնակութիւն եւ
„խպատիւ տոհմի նոցին“:

80. Տես Ճանապարհորդ. ի Լեհաստան, Հ. Մ. Բժշկեան, էջ 97—104:

81. Չորեքտասաներորդ դարը որ մեր ազգին համար ամէն ժամանակէն աւելի խեղճութեանց դար անուանեցին մեր նախնիքը՝ թէ Բագրատունեաց թագաւորութեան կործանուելուն եւ թէ Անեցի Հայոց աշխարհիս չորս կողմը գաղթական գնալուն համար, պէտք է ասել որ ո՛չ այնքան դարուն բերած խեղճութիւններն ու Պարսից եւ Մողոլաց սոսկալի արիւնհեղութիւններն եղան այն աղէտից պատճառը, ո՛րքան որ նոյն իսկ մեր գլխաւոր եկեղեցականաց անհոգութիւնը, ժողովրդոց տգիտութիւնն ու մանաւանդ *Նիկոլ* անուամբ փառամոլ ու ազգադաւ լատինամոլ եպիսկոպոսին արած հալածանքը՝ Անիէն Լեհաստան գաղթող Հայկազանց դէմ: Անկարելի բան է որ ազգիս այս անցեալ պատմութիւնը ուշադրութեամբ կարդացող Հայուն սիրտը չշարժի, աչքերն արտասուօք չլցուին ու աղէկէզ հառաչանքներ չհանէ իւր սրտին խորքէն, երբ իւր 50 հազար համազգի եղբարքը՝ 50 տարի իւրեանց հաւատքէն հանող եկեղեցականին դէմ արած բանաւոր պատերազմէն յետոյ եւս՝ ամենայն բռնութիւններէ ստիպուած, իւրեանց լեզուն ու հաւատքը կորուսած եւ վերջապէս լատինացած տեսնէ զիրենք . . .

Այս յայտնի է որ 1064-ին կամ ըստ ոմանց 1062-ին երբ Ալփասլանը Անի քաղաքը պաշարեց, մէջի Հայերը Ռուսաստան, Տաճկաստան, Պարսկաստան, Վրաստան, Թաթարստան, Լեհաստան, Մաճառստան, Մոլդաւիա, Իտալիա, Հոլանդա եւ մինչեւ Հնդկաստան գաղթեցին, եւ ամենայն տեղ շատ թէ քիչ ընդունելութիւն գտան տիրող պետութիւններէն, ինչպէս նաեւ Լեհաստանի Հայերը, որ Լեհաց Թէոդորոս (1062), Վլադիսլաւ Դ (1641), Մեծն Կազիմիր (1344 եւ 1356), Սիգիսմունդ Ա (1516) եւ ուրիշ թագաւորներէն մեծամեծ պարգեւագրեր ու առանձնաշնորհութիւններ ընդունեցան, որով եւ հետ զհետէ ճոխանալով՝ իւրեանց 1183-ին Իլվովի մէջ շինած փայտաշէն եկեղեցին քանդեցին, եւ տեղը 1363-ին քարաշէն ու բարձրագմբէթ եկեղեցի կառուցին (*) Ս. Աստուածածնի նշման անուամբը, որ մինչեւ ցայժմ եւս թէպէտ Հայոց եկեղեցի կկոչուի, սակայն դժբաղդաբար նորա մէջի լուսաւորչական

(*) Եկեղեցւոյն յիշատակարանը այսպէս գրուած է. „Աքոռանիստ եկեղեցին Հայոց Իլովայ շինեցաւ յամի Տեառն 1183 փայտաշէն. իսկ ի1363 շինեցին քարաշէն: Հիմնադիրն էր պարոն Յակոբ Շահնշահ Կաֆացի եւ պարոն Ստեփան Փանոսեան Աբրահամենց իՎայսուրի քաղաքէ: Ի1509 նորոգեաց զգմբէթն յարգելի Ասվատուր Թօփուլէն: Ի1562 կանգնեաց զզանգակատունն պարոն Անդրէասն Կաֆացի: Ի1723 շինեաց զվերնատունն կուսանաց եւ բարձրացոյց զգաւիթն պարոն Խաչիկ Աւկուստինովիչ, ազնուական իշխանն եւ դատաւորն դատաստանին. յորոյ յիշատակ կանգնեցին զսիւնն արտաքին“: (Ճանապ. ի Լեհաստան, էջ 104):

ու հայերէնախօս ժողովրդոց տեղը՝ պապաղաւան ու լեզուաւ եւ սովորութեամբ Լեհ դարձած բնակիչներ կկանգնին :

Այս փառաւոր եկեղեցին շինուելէն մէկ տարի վերջը՝ Արքեպիսկոպոսական աթոռ հաստատուեցաւ Իլվովի մէջ, եւ առաջին առաջնորդը Գրիգոր Արքեպիսկոպոսն եղաւ որ Մեսրոպ կաթուղիկոսը ձեռնադրեց եւ իւր հայրապետական կոնդակաւը Լեհաստան յուղարկեց : Յետոյ՝ Յովհաննէս Արքեպիսկոպոս Իլվովցի, ապա Աւետիք Արքեպիսկոպոս, Խաչատուր, Ստեփանոս, Գալուստ, Խաչատուր Բ, Գրիգոր Բ, Պարսամ եւ Մեսրոպ Արքեպիսկոպոսները, որոց ժամանակ՝ ինչպէս յայտնի է Իլվովցի Հայոց ազգասիրական գործերէն, ոչ սակաւ բարօրութիւն եւ հանգստութիւն ունեցան իւրեանց կրօնական եւ քաղաքական կենացը կողմանէ: Մեսրոպէն յետոյ բաւական ժամանակ առանց Առաջնորդի մնացին ժողովուրդք: 1624 թուականին Մելքիսէթ կաթուղիկոսը Պարսից Շահաբաս կոչուած թագաւորին Ս. Էջմիածնի Աթոռոյն վերայ ձգած տուրքերուն եւ պարտատեարց պահանջմունքներուն չդիմանալով՝ կաթուղիկոսութիւնը իւր եղբօրորդւոյն տուաւ ու ինքը Կարին (Արզրում) փախաւ, յետոյ Կոստանդնուպօլիս գնաց ու այն տեղէն Իլվով, ուր քաղաքացիք Մելքիսեթի անձնական պակասութեանցը վերայ տեղեկութիւն չունենալով՝ մեծ հանդիսով ընդունելութիւն արին՝ իբրեւ օրինաւոր յաջորդի եւ աթոռակալի Հայաստանեայց Լուսաւորչին, եւ Նիկոլ Թորոսովիչ աբեղայն յարմարաւոր միջոց գտնելով իւր նպատակն յառաջ տանելու, բարեկամացը ձեռքով ընծաներ յուղարկեց Մելքիսեթին, որ եպիսկոպոս ձեռնադրէ զինքը :

Նիկոլ՝ որ 1605-ին Իլվովի մէջ ծնած եւ զանազան խաբէութեամբ ու կեղծաւորութեամբ աբեղայական աստիճանին հասած էր, եւ իւր նենգաւոր, փառամոլ ու խռովարար բնութեամբը վաղուց արդէն զզուելի երեւցած էր ժողովրդեան, տարակոյս չկայ որ ժողովուրդը ո՛չ թէ իւրեան Առաջնորդ, այլ իւր աբեղայութիւնն եւս աւելի կհամարէր նմա. ուստի եւ Նիկոլի ձեռնադրութեան համար կաթուղիկոսին հաճութիւնը լսելուն պէս՝ խկոյն գնացին հասկացուցին Մելքիսեթին թէ մեք ուրիշ արժանաւոր անձինք ունիմք, եթէ անպատճառ Առաջնորդ կուզէք մեր քաղաքին մէջ դնել, նոցանէ ձեռնադրեցէք, ապա թէ ոչ՝ Նիկոլը պէտք չէ մեզի, եւ եթէ կարելի է քահանայութիւնն ալ վերայէն առէք, վասն զի անարժան է նա իւր աբեղայական աստիճանին :

Մելքիսէթ տեսնելով որ ժողովուրդն իւր կամքին հնազանդելու միտք չունի, անձնասիրութենէն ու կաշառասիրութենէն աչքը մութ կոխած՝ առաւ Նիկոլը *Հանկատար Աստուածածին* անունով վանքը տարաւ, եւ այնտեղ գաղտնապէս եպիսկոպոս ձեռնադրեց զինքը, որ Հայերը լսելով՝ թէպէտեւ բազմութեամբ վազեցին որ չթողուն, բայց

երբ տեսան որ ձեռնադրութիւնը վերջանալու վերայ է ու բանը բանէն անցել է, տխրութեամբ տեղերնին դարձան եւ խօսք տուին միմեանց որ Նիկոլը Առաջնորդ չընդունին իւրեանց (*)։ Այս պատճառաւ

(*) Համկատար Աստուածածնի վանքը Լեհաստանի հռչակաւոր ու հոյակապ շինուածներէն մէկն է, Իլվովի մեծ հրապարակին վերայ շինուած, որոյ թաղը *Արմէնսկայէա ուլիցա* (Հայոց փողոց) կանուանեն Լեհք։ Այս վանքին մէջ է Առաջնորդարանը, Կանոնիկոսարանն ու Կուսաստանը։ — Առաջնորդարանը արեւմտեան կողմը վերի փողոցին վերայ շինուած է առանձին մատուռով, փոքրիկ գրատունով ու զարդարուն սրահով։ Սորա սալայատակ բակին մէջն է՝ եկեղեցւոյն վերնատունն ու կուսանաց գաւիթը շինել տուող պարոն Խաչիկ Աւկուստօնովիչ Հայ դատաւորին քարէ արձանը՝ զմանուկն Յիսուս իւր ուսի վերայ բարձած, որ դրուած է 1716 թ.։ Կանոնիկոսարանը, այսինքն հասարակ եկեղեցականաց բնակարանը բարձր քարաշէն տուն մի է՝ պարսպապատ, վարի փողոցի վերայ շինուած։ Սորա մէջն է Հայոց ձեռագիր եւ տպագրուած մատենից թանգարանը, յորոց երեք հատը՝ այսինքն Ա) *ճառք Փիլոնի իմաստասիրի* (որ մագաղաթի վերայ գրուած է եղել) *սակս Բ Հեթմոյ Հայոց.* Բ) *Հին թարգմանութիւն Դիոնեսիոսի Արիսպագացւոյն.* եւ Գ) *Մեկնութիւն Կաթուղիկեայց Սարգսի Շնորհալւոյն* վերնագրով ձեռագիր մատեանները Վենետիկ տարին եւ 1822-ին ու 1826-ին տպագրեցին։ Իսկ Կուսաստանը՝ առանձին պարսպի մէջ է, կրկնայարկ ու քարաշէն։ Մենաստանին մէկ կողմը փողոցի վերայ կնայի, եւ միւսը դէպի եկեղեցին։ Մէջը առանձին մատուռ մի կայ, ուր կուսանքը ժողովուելով՝ հայերէն ժամերգութիւն կանեն իւրեանց մայրապետին հետ։ Բժշկեան Հ. Մինասը „Մտեալ մեր յայս մենաստան (կասէ էջ 101) տեսաք զաեեեակս կուսանաց զարդարեալս պատկերօք սրբոց եւ հոգեւոր զարդուք. ամենեքեան պարտին լինել Հայ եւ գիտեն քաջ ընթեռնուլ հայերէն, այլ ոմանք ոչ իմանան զլեզուն Հայոց։ Սոքա են միանձնուհիք իկարգէ սրբոյն Բենեդիկտոսի. զգուշաւոր են յոյժ խպահպանութիւն կանոնաց, զգենուն մազեղէնս ըստ տարազու նոցա։ . . . Անուանի է դպրատուն սոցա եւ գլուխ համարի այլոց դպրոցաց. ուր վարժին 400 աղջկունք, եւ երբեմն աւելի. որք ուսանին զգրագրութիւն, զթուաբանութիւն եւ զայլ պատշաճ ուսմունս, եւս եւ զձեռագործս ինչ պիտանիս ինքեանց։ . . . Ունին ջափաւոր ապրուստ, զոր բերէ երկիր իւրեանց մնացեալ ինախնի Անեցւոց անտի“։ Այս կուսաստանը 1781-ին պատահած հրդեհէն այրուեցաւ, որ յետոյ վերստին շինել տուաւ Իլվովի լատին արքեպիսկոպոսը։

Առաջնորդարանին վարն էր Հայոց Դատարանը, որ Լեհաց թագաւորութեան հետ մէկտեղ վերջացաւ։ Վանքին մէկ կողմն ալ Հայոց տպարանն եղած է, 1616-ին բացուած, ուր Սաղմոս եւ քանի մի բժշկական եւ աղօթական գրեանք տպագրուեցան։ Սաղմոսի Յիշատակարանէն հետագայ խօսքերս մէջ կբերեմք. „*Ամենակարող զօրութեամբն Աստուծոյ կազմեցաւ նոր տպագիրս երկիրն Իլախաց քաղաքս Լէվ կոչեցեալ, ընդ հովանեաւ նշչման սուրբ Աստուածածնին՝ ձեռամբ յոքնամեղ Փարմատանէնց Յովանէս երիցու, զոր հոգս արեալ մեծաւ աշխատութեամբ եւ բազում ծախիւք տարի մի բոլոր արուեստաւորաց հետ դատեցայ մինչեւ գիրն իգլուխ հանի եւ նոր կազմարան սահմանեցի. եւ վասն փորձի նախ զերգսն Դաւթի մարգարէին տպագրեցի, իյօգուտ եւ իշահ աստուածասէր աղօթօղաց մերասեռ ազանց։ . . . Արդ՝ եղեւ գրաւ սորին ի թուականութեան Հայոց ՌԿԵ ամին յամսեանն դեկտեմբերի ԺԵ, եւ ի Տեառն 1616 ամի . . . իթագաւորութեանն Քրիստոնէից Լեհ ազգին՝ բարեպաշտ արքային երրորդ Զիկմոնտոսին*“. եւ այլն։

Նիկոլը Կամենից ուզեց գնալ կաթուղիկոսին հետ, բայց Մելքիսեդ ճանապարհի կէսէն յետ դարձուց զնա, կոնդակ գրելով Իլվովցւոց՝ թէ ,,Ո՛վ որ Նիկոլը իբրեւ Առաջնորդ Իլվովի չընդունի, նզովեալ լինի“: Նիկոլ այն կոնդակը սեղանին վերայ կարդալ տալով՝ թէպէտեւ ժողովուրդը ակամայ կամօք լռեց, սակայն ոչ երբէք սրտերնին միացաւ նորա հետ, յորմէ եւ սովկալի խռովութիւններ ու անտանելի թշնամութիւններ յառաջացան :

1630 թուականին Կեսարացի Խաչատուր վարդապետը նուիրակ յուղարկուելով Մովսէս Կաթուղիկոսէն, պատուէր տրուած էր նմա, որ ժողովրդեան զանգատին համաձայն՝ Նիկոլին դատաստանն ալ վերջացնէ. ուստի շատ խրատական խօսքեր ասաց Նիկոլին ժողովրդեան հետը հաշտեցնելու համար, բայց Նիկոլ ամենեւին չլսեց : Օր մը ինչպէս կպատահի եկեղեցւոյն մէջ վէճ կբացուի երկոցունց մէջ, եւ Խաչատուր վարդապետը ,,Ով որ սորա ետեւը կանգնի ու ծունր կրկնէ, անիծեալ լինի“ կասէ, ու դուրս կելնէ եկեղեցիէն: Իշխաններն ու ժողովուրդը Խաչատուրին հետեւելով՝ նոյնպէս կելնեն եւ եկեղեցւոյն դուռը կգոցեն ու բանալիները իւրեանց մօտ առնելով՝ կխնդրեն Խաչատուր վարդապետէն որ մասնաւոր դատաստան բանայ Նիկոլին դէմ: Նիկոլ շատ կաշխատի որ դատաստան չբացուի, բայց իշխանները ո՛չ կհամաձայնին եւ ոչ բանալիները կյօժարանան տալ :

Նիկոլ՝ որ իւր չար կիրքը վաղուց արդէն նախադասել էր իւր հայկական դաւանանքէն, Խաչատուր վարդապետի արածը մեծ առիթ համարելով՝ Յիսուսեան աբեղաներուն այսինքն *ժէզուիթ* կամ *ճիզուիթ* կոչուած օլխարազգեստ զայլ կրօնաւորներուն դիմեց, (որ այն ժամանակները շատ զօրացած էին ամենայն տեղ), եւ նոցա հետը միանալով՝ երդումն արաւ որ զինքն արդարացնելէն յետոյ՝ իւր ժողովրդոցը հետ մէկտեղ Հայոց Կաթուղիկոսի իրաւասութենէն ելնէ ու Հռովմայ պապին իշխանութեանը հպատակի: Ժէզուիթներն ալ այս կուզէին: Առին Նիկոլը եւ մեծ ուրախութեամբ ու խրախուսանօք Իլվովի լատին արքեպիսկոպոսին տարին եւ իւրեանց նպատակին համաձայն՝ ամենայն զրպարտութիւն արին խեղճ Հայոց վերայ: Արքեպիսկոպոսը թէպէտ տեսաւ որ Նիկոլին առաջարկութիւնը իւր նպատակին ալ յարմար է, բայց գործոյն հետեւանքներէն երկնչելով՝ քաղաքապետին յուղարկեց, որ խկոյն պարտաւորեց զժողովուրդը կամ դատաստանի երթալ եւ կամ եկեղեցին բանալ: Իշխանները, յամառութեամբ ասեմ թէ ազնուութեամբ՝ ամենեւին բանի տեղ չդրին քաղաքապետին խօսքը. ուստի ո՛չ դատաւորի առեանը գնացին եւ ոչ եկեղեցւոյն բանալին տուին: Ժէզուիթները որ առիթ կորոնէին այս բանին մէջ քաղաքապետն ալ իւրեանց կողմը որսալու, խկոյն Նիկոլին

հետ մէկտեղ քաղաքապետին վազեցին ու Հայոց իւրեան չհնազանդիլը յայտնելով՝ քանի մի զինուոր առած Հայոց եկեղեցւոյն դուռը հասան, եւ մարդ յուղարկեցին Հայ իշխաններուն որ կամ իւրեանք զան եկեղեցին բանան եւ կամ բանալիները յանձնեն իւրեանց: Հայերը երբ խստութեամբ պատասխանեցին թէ „Մեք եմք շինող եկեղեցւոյն եւ ամենայն ինչ մեր է, — ինչպէս կպատմէ յիշատակարանը, — եւ ոչ իսկ ճանաչեմք զՆիկոլ. ապա որով իրաւամբ պահանջէք զբանալիս“. նոքա (Ժէզուիթները) սպառնացան, եւ խկոյն հրամայեցին զինուորաց որ եկեղեցւոյն դռները կոտրեն, որով եւ ներս մտնելով՝ Նիկոլին յանձնեցին եկեղեցին՝ մէջի ամենայն սպասներովն ու անօթներովը:

Նիկոլ այս բանիս վերայ զօրանալով Հայոց ուրիշ եկեղեցիներուն ալ տիրեց, ընդ որոց եւ ոսկեղէն ու արծաթեղէն սպասներուն, ոսկեհուռ զգեստներուն, սրբոց արծաթապատ ու ոսկիապատ մասունքներուն, հազար կտորէն աւելի հին ձեռագիրներուն, եւ մինչեւ Բագրատունի թագաւորաց ժամանակէն մնացած նուիրական յիշատակարաններուն՝ որ Հայաստանէն Լեհաստան տարած էին: Մէկ խօսքով այն տեղը հասոյց որ ժողովուրդն առանց եկեղեցւոյ մնաց, եւ որք ուրիշ ճար չգտնելով՝ Մովսէս Կաթուղիկոսին բողոքեցին միաբանութեամբ 1631 թուականին, եւ նա խոնարհական նամակներ գրեց՝ Ա) Հռովմայ պապին, Բ) Լեհաց Վլադիսլաւ թագաւորին եւ Գ) Իլվովի մէջ նստող լատին արքեպիսկոպոսին, աղաչելով՝ որ ողորմին Հայոց ժողովրդեանը եւ առանց եկեղեցւոյ չթողուն: Պապն ու լատին արքեպիսկոպոսը թէ ինչ պատասխան տուին իւրեանց մտքէն կաթուղիկոսական նամակին՝ այն արդէն յայտնի է. վասն զի ո՛վ որ քիչ շատ տեղեկութիւն ունի առ հասարակ լատին եկեղեցականաց ոգւոյն վերայ, որք „Յածին ընդ ծով եւ ընդ ցամաք առնել եկամուտ մի“, տարակոյս չկայ որ կհասկանայ՝ թէ ժէզուիթներուն ուզածին պէս կմտածէին. այսինքն կասէին „Թող Իլվովցի Հայերը դաւանանքով կաթոլիկ լինին, պապին չհնազանդողը դժոխոց որդի ընդունին եւ իւրեանց սեպհական կաթուղիկոսին ու հոգեւոր առաջնորդներուն հնազանդողներուն հերձուածող ու հերետիկոս անուանեն, այն ժամանակը մեք կհրամայեմք որ եկեղեցիներն իւրեանց դարձուին“, ինչպէս որ վերջը տեսնուեցաւ: Իսկ Լեհաց գթասիրտ թագաւորն Իլվով հանդիպած ժամանակը՝ հրամայեց Նիկոլին որ Հայոց եկեղեցիները ժողովրդեան դարձնէ. բայց ժէզուիթները այն հրամանին ալ դէմ կեցան այլ եւ այլ պատճառներ ցուցանելով տէրութեան: Վլադիսլաւ լաւ հասկանալով բանի որպիսութիւնը՝ եկաւ մեծ հանդիսով Հայոց եկեղեցին գնաց որ բռնութեամբ առնու զայն եւ Հայոց յանձնէ. բայց Նիկոլ լսելուն պէս՝ վազեց պատարագի զգեստները հագաւ, եւ սուրբ հաղորդութեան ահաւոր խորհուրդը ձեռ-

քըն առած՝ թագաւորին դիմացն ելաւ ու այնպիսի սպառնալիքներ ըրաւ, որ թագաւորը չհամարձակելով ներս մտնելու, զարհուրելով յետ դարձաւ:

Նիկոլ այս անգամ ալ յաջողութիւն գտնելով՝ առաւել համարձակութեամբ սկսաւ յառաջ տանիլ իւր անխիղճ անիրաւութիւնները, այնպէս որ եկեղեցւոյն արծաթեղէններն ու ոսկեղէնները Հրեաներուն վաճառեց: Հայերն իմանալով՝ դարձեալ թագաւորին, պապին, Կաթուղիկոսին բողոքեցին, բայց մէկ կողմէն ալ օգնութիւն չունեցան. վասն զի թագաւորը եկեղեցական կռուոյ մէջ մտնելէն կզգուշանար, պապը Հայոց կաթոլիկ անելու յուսով չէր ուզեր որ Նիկոլին յանդիմանէ, իսկ Փիլիպպոս կաթուղիկոսը, թէեւ Պարսից արքայի ձեռքով նամակ յուղարկեց Լեհաց թագաւորին, բայց դեսպանը ճանապարհին սպանուելով ու երկար ժամանակ ժողովուրդն առանց օգնութեան մնալով՝ վհատութիւնն ու յուսահատութիւնը տիրեց նոցա վերայ: Մէկ խօսքով՝ ինչ որ եղաւ Լեհաստանի Հայերուն՝ համարձակ կարող եմք ասել որ ահա այս միջոցներն եղաւ. այսինքն առանց եկեղեցւոյ եւ եկեղեցականի մնալով՝ թէ իւրեանց ազգային լեզուն մոռացան եւ սկսան լեհերէն ու ըստ առաջնոյն թաթարերէն խօսելու, եւ թէ միանգամայն իւրեանց հաւատքն պաղեցան. այնպէս՝ որ 1705-ին, — չըգիտեմք որոյ հոգաբարձութեամբ, — թաթարերէն Սաղմոս եւ ուրիշ եկեղեցական գրեանք տպագրեցին, որ այն Հայերն իւրեանց գրքերէն փոքր ինչ բան հասկանան . . .

Վերջապէս Հայերն ամենայն կողմանէ յոյսերնին կտրելով՝ գնացին Նիկոլի ոտքն ընկան, աղաչեցին՝ պաղատեցին որ խնայէ՝ եկեղեցին բանայ եւ իւրեանց որդիքն առանց մկրտութեան չթողու. բայց ազգադաւն Նիկոլ „Եթէ դուք եւս ինձի պէս կաթոլիկ կլինիք, ասաց, եկեղեցիները կբանամ, ապա թէ ոչ՝ ես չեմ ճանաչեր զձեզ, ուր կուզէք՝ գնացէք, ինչ որ ձեռքերեդ կուգայ՝ արէք“: Հայք տեսնելով Նիկոլին նպատակը, եւ լաւ գիտնալով որ այն օտար երկրին մէջ միայն իւրեանց կրօնիւքն ու արարողութեամբն է որ ազգութիւննին պահել են, ոչ միայն չյօժարացան, այլ տնով տեղով ուրիշ քաղաքներ փոխադրուելու ծանրութիւնը յանձն առին, որով եւ ժողովրդեան կէսէն աւելին պակասեցաւ եւ ամենայն բարեկարգութիւնները խանգարեցաւ:

Յետոյ 1637-ին Պօղոս Պիրոմալլի անունով իտալացի դոմինիկեան կրօնաւորը յուղարկուեցաւ Ուրբանոս Ը-րդ պապին կողմանէ որ Նիկոլի եւ ժողովրդեան մէջ հաշտութիւն խօսի, այսինքն Նիկոլի կամացը համաձայն՝ Հայերը կաթոլիկ դարձընէ. բայց դարձեալ Հայք հաստատուն կենալով իւրեանց կրօնքին՝ սկսան հետ զհետէ ցրուիլ Իվո-

վէն ու նորա շրջակայ գաւառաց ու քաղաքաց մէջ բնակիլ, այնպէս՝ որ 50 հազարէն հինգ հազար հոգի հազիւ մնացին Իլվովի եւ նորա մերձակայ տեղերուն մէջ, որ նոքա եւս կուզէին ելնել եւ ուրիշ քաղաքներ երթալ:

Նիկոլ տեսնելով որ այնքան անխիղճ անիրաւութիւններովը հանդերձ իւր նպատակին չհասաւ, եւ իրմէն զատ՝ մէկ Հայ անգամ չկաթողացաւ պապադաւան անել, սկսաւ դարձեալ ձեռք առնուլ կեղծաւորութիւնը եւ հաշտութիւն խօսիլ ժողովրդեան. բայց որովհետեւ բանը բանէն անցած էր, խօսքին նայող չգտնուեցաւ, որով ինքն եւս օր ըստ օրէ աղքատանալով՝ ամենուն աչքին ալ անարգ եւ ողորմելի երեւեցաւ:

Երբ 1652-ին Փիլիպպոս կաթուղիկոսը Կոստանդնուպօլիս գնաց, Նիկոլ դիմեց որ այս բաներուս մէկ ճար անէ, բայց Իլվովցի Հայ իշխաններն իմանալով՝ շուտով իւրեանց Խաչկօ անունով դատաւորն առ Փիլիպպոս յուղարկեցին որ ամենայն բան մի ըստ միոջէ իմացուց: Կաթուղիկոսն այն երկպառակութեանը դարման տանելու զովելի նպատակաւ՝ երկու կողմն ալ շահեց, եւ իւր Արղընցի Յովհաննէս վարդապետը Իլվով յուղարկեց, որ գալուն պէս քարոզութեամբ հաշտեցոյց զժողովուրդն եւ եկեղեցիները բացաւ: Ժողովուրդները որ 23 տարի իւրեանց եկեղեցիէն զուրկ մնացել էին, ոչխարներու պէս վազեցին ներս թափեցան ու սկսան աղիողորմ արտասուօք փառք տալ Աստուծոյ որ արժանացան ներս մտնելու: Գետինը համբուրելու ժամանակ երեսները քարերուն կքսէին եւ տաք արտասուօքը իւրեանց նախահարց տապանաքարերը կորչէին: Յովհաննէս վարդապետն ալ բեմն ելնելով մխիթարական եւ սրտաշարժ քարոզներ տալով՝ օրհնեց զժողովուրդը, եւ խնդրեց որ Նիկոլն ալ օրհնէ: Մինչդեռ Նիկոլ օրհնութիւն կուտար, Յովհաննէս վարդապետն ասաց ժողովրդեան որ մոռանալով անցած գնացածը՝ զան եպիսկոպոսին աջն առնուն, եւ այնպէս խաղաղութիւն ձգեց մէջերնին: Լեհաց Կազիմիր Գ թագաւորը լսելուն պէս՝ զարմացաւ. ուստի եւ մասնաւոր հրաւէրք արաւ Արղընցի Յովհաննէս վարդապետին եւ մեծամեծ պարգեւներով մեծարեց: Յովհաննէս վարդապետը մէկ ամբողջ տարի Իլվով կեցաւ, եւ երբ տեսաւ որ ամենայն բան կարգով կերթայ՝ Էջմիածին վերադարձաւ:

Այնուհետեւ Նիկոլ յոյսը կտրեց զժողովուրդը պապադաւան անելէն. բայց եւ որպէս զի աչքը չփակած՝ Հայերն այնպիսի ընթացքի մէջ թողու որ զեք իւր մահուանէն յետոյ ազգութիւննին ուրանան, նամակ գրեց Հռովմայ Աղեքսանդր Է պապին, եւ խնդրեց որ պրոպականդայի ծախքովը փոքրիկ դպրոց մի բացուի Իլվովի Հայոց համար: Պապը Նիկոլի նպատակը հասկանալով՝ 12 ձրիավարժ աշակերտաց դպրոց

մի հրամայեց բանալ 1664-ին, յորում եւ Կղեմէս Գալանոս անունով լատին կրօնաւորը՝ վարժապետ նշանակեց: Կարծեմ այսուհետեւ աւելորդ է ասել որ այն դպրոցի աշակերտները թէ Կղեմեսի եւ թէ իւր յաջորդ Վարդան Յունանեան ազգուրաց եւ լատինամոլ քահանային ժամանակ ամենեւին գաղափար չունենալով իւրեանց ազգի վերայ, պապականութեան լաբիւրինթոսին մէջ ընկղմուեցան: Իսկ Նիկոլը 51 տարի իւր համազգի եղբարքը ամենայն ազգասպանութեամբ չարչարելէն յետոյ, 1681-ին, այսինքն իւր կենացը 76 թուականին մեռաւ, մեծ ուրախութիւն եւ ցնծութիւն պատճառելով Հայաստանի հեռաւոր եւ մերձաւոր գաւառներուն:

82. Տես Собраніе Актовъ Армянскаго Народа, Томъ II, ст. 44.

83. ,, Յայնժամ զօրացաք մեք եւ բազմացաք, — գրուած է Նէավիբայ գիւղին Ս. Կարապետ եկեղեցւոյ հին յիշատակարանին մէջ, — եւ շինեցաք զգիւղս եւ զգաւառս իշխանք եւ ազնուականք իՂարապազարէն սկսեալ մինչեւ իՍուրխաթ (Հին Խրիմ) եւ իԹէոդոսիա, ի լերինս եւ իդաշտս լի արարաք վանօրէիւք եւ եկեղեցեօք մինչեւ իՍուրխաթ: Եւ շինեցաք տունք հարիւր հազար. եւ խանէ հոնականաց պարսպեցին զքաղաքն Թէոդոսիա: Իսկ ՊԽ (1391) թուին զայ մեծ խանն Թաթարի պատերազմեալ հալածէ զՂըբչախ Պարսից, եւ տիրէ զբոլոր Ղռիմ իձեռաց նորա. բայց ոչ զօրեցոյն առնուլ զԹէոդոսիա՝ ակամայ բարեկամացեալ զերբեւեկութիւնս առնէին ընդ իշխանին Չինիւիզաց, զի յոյժ սիրով էին ուխտիւք եւ պայմանօք մինչեւ ՋԺԷ (1468) թուին. ապա խանն եառ զդուստրն Շիրին իշխանին ի կնութիւն որդւոյ իւրոյ. եւ յետ խնամենալոյն հրաւիրեաց Շիրին իշխանն զփեսայն իւր իյինքն, բայց կռուարկուք միախորհուրդ լեալք այնքան խառնակութիւնս արարին առ խանն՝ ասելով թէ Շիրինն զորդի քո կոչեաց ի խորհուրդ՝ հալածելով զքեզ, նստուցանել յաթոռ քո. եւ առ Շիրինն՝ թէ եկեալ է փեսայն քո առ քեզ, զի զքեզ հալածեալ կորուսցէ. եւ այլ բազում բանիւք. մինչ զի պարոն Շիրինին հաւատացեալ՝ ըմբռնեաց զփեսայն իւր եւ ետ ի պահեստ լատին իշխանին: Ընդ որս ոխացեալ խանն դեսպան առաքէ առ սուլթանն Թուրքաց զալ իյօգնութիւն ենր պայմանիս այսորիկ՝ ասելով թէ քաղաքն ձեզ լիցի եւ զորդին իմ ինձ. իսկ Թուրքն ԳՃ (300) նաւօք ընդ ծովով եւ ինքն ընդ ցամաքիւ պաշարեցին զԹէոդոսիա. յայնժամ ընդդիմացան իշխանքն եւ ազնուականքն մեր, եւ ոչ ետուն զբերդն: Ապա Թուրքքն ուխտ եդեալ ընդ Հայոց չմեղանչել երէ հնազանդեսցեն, այլ ազատութիւն տալ: Տեսեալ իշխանաց մերոց եւ զօրացն նոցին, մանաւանդ թէ իշխանն փախուստ

եառ., անճար մնացեալ խովու, առ.ին զերդումն եւ զքաղաքն եսուն Թաթարաց. այս եղեւ ՋԻԴ (1475) բուին:

,, Իսկ Թուրքքն զկնի սուղ ինչ ժամանակաց ստեցին երդմանց եւ պայմանին իւրեանց՝ ճանապազ ճարկադրէին իշխանաց մերոց եւ ազնուականաց դառնալ ի կրօնս մահմետական, զի դիւրաւ նուաճել (կարացեն) զմնացեալս զունճիկս: Բազումս կետիկ Անմետ դաբիտան փաշայն բռնադատէր եւ բազմիցս ինաշ եւ յրնբրիս հրաւիրեալ զպատասխանս խնդրէր դառնալ ի ճաւատոց՝ եւ իշխանքն մեր պատասխանեն՝ թէ երէ բռնութեամբ եւ կամ սրով կոտորես զմեզ, մեք յօժար եմք փոխել զկենցաղս զայս ընդ յաւիտենականի, քան թէ զքրիստոնէական կրօնն ընդ մահմետականի, զի մեք չեմք վաճառօղ կամ փոխօղ ճաւատ ընդ ճաւատոյ, այլ սէր ընդ բարեկամի եւ բարեկամ ընդ սիրոյ: Եւ յետ բազում հարցմանց եւ պատասխանատուութեանց կրկին կեղծեալ բարեկամացան, բազմիցս իբրեւ զսէր ցուցանէր իշխանաց եւ ազնուականաց մերոց, եւ ասէր այսուհետեւ ոչ է պատեհ ձեզ զուք ընդ մեջ կապեալ առ իս զալ ինաշ կամ յրնբրիս, այլ առանց սրոյ. եւ այլ բազում բանիւ:

,, Յաւուր միում ճաւատացեալ իշխանաց մերոց բանիցն փաշային եւ մանաւանդ անճար մնացեալ՝ ըստ հրամանի նորին գնացին առանց սրոյ ինաշ առ փաշայն. զի էր բնակութիւն նորա Իսկէլէ դարուսին իվերայ չորրորդ դտիկոնի պալատին. յետ ճաշելոյ նոցին իյիջանելն ի ճիզ ձիզ ատտիճանսն պալատին, դահիճքն ըստ հրամանի փաշային՝ մի մի կոտորեալ արկին իծով: Այսպէս իշխանազունք մեր եւ ազնիւք կատարեցան ի Քրիստոս. ապա հրամայեաց Թուրքաց եւ Թաթարաց՝ կոտորել զամենայն ազգս Հայոց, որք ինմին աւուր բազմամարդ քաղաքն Թէոդոսիա սակաւարճակ արարին. զի զծերս եւ զտղայս, զարս եւ զկանայս սրոյ ճարակ ետուն, եւ զարիւնս նոցա յերկիր հեղեալ իբրեւ զվտակս զետոց ընթանայր իփողոցսն. անբիւ աղջկէք եւ մանկունք եւ մատաղ տղայք գերեալ առաքեցին իՊօլիս առ սուլթանն. զնոյնս արարին իԿազարաթ եւ իՍուրխաթ: Այսպէս բազումք յիշխանաց եւ ազնուականաց եւ ռամկաց ժողովրդոց մեր՝ յոմանս առ Աստուած կատարեցան եւ յոմանս զերի վարեցան վասն ճաւատոյն եւ վասն անուանն Յիսուսի Քրիստոսի:

,, Բայց անօրէն խանն Ղռիմոյն դժնաբարոյն եւ ծարաւին անմեղ արեանց, եւ պատճառն կոտորման ազգիս մերոյ, ինքն եւս մնաց ամօթալի, որ ոչ միայն ոչ ետ դաբիտան փաշայն զորդին խանին ըստ պայմանին, այլ տարաւ իՊօլիս առ սուլթանն, եւ նա ճնազանդեցուցանելով ինքեան զմանուկն Օսման ամրափակ նզովիւք, առաքէ իՂրիմ, զճայրն սպանեալ նստուցանէ յաթոռ խանութեան: Յորմէ մինչեւ

ցայսօր խանն Թաթարի նստի ըստ հրամանի սուլթանին Թուրքաց. եւ մնացեալ ազգս Հայոց մինչեւ ցայսօր բնակիմք ընդ ձեռս Թաթար խանին՝ հարկատուողական պայմանիւ“. եւ այլն:

84. Նախիջեւան քաղաքը Դոն գետի աջակողմեան եզերաց վերայ ընդարձակ դաշտի մէջ շինուած է, եւ 10 մղոն հեռի է Ազախ ծովէն: Հիմնադիրը Արղութեանց Յովսէփ Արքեպիսկոպոսն է, որոյ ձեռքով շատ մը եկեղեցական ու քաղաքական օրէնքներ եւս դրուած է: Քաղաքին դիրքը վայելուչ է, եւ շինութիւնները բոլորովին եւրոպական ոճով: Վեց հոյակապ եկեղեցիք կան մէջը, որոց առաջինն ու Մայր եկեղեցին է ՍՈՒՐԲ ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉ, երկրորդը՝ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ, երրորդը՝ Ս. ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՆ, չորրորդը՝ Ս. ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ, հինգերորդը՝ Ս. ԹԷՈԴՈՐՈՍ, եւ վեցերորդը՝ Ս. ԳԷՈՐԳ: Բաց յայսցանէ՝ Նախիջեւանի հիւսիսային կողմէն 7 փարսախ հեռաւորութեամբ կգտնուի ՍՈՒՐԲ ԽԱՉ վանքը (*), որ նոյնպէս Արղութեանց Յովսէփ Արքեպիսկոպոսը հիմնել եւ 1792 թուականին նոյեմբերի 27-ին օծման հանդէսը կատարել է: — Վանքին մէջ բացել է ուսումնարանն ու տպարանը, եւ որոց վերայ Տեսուչ նշանակել է նոյն Սուրբ Խաչ վանքին վանահայր՝ Կ.-Պօլսեցի Մարուգեան Թադէոս Վարդապետը, որոյ գովելի գործառնութիւնքը տակաւին կյիշեն Խրիմեցիք: Ուսումնարանին որքան ժամանակ տեւելուն վերայ գրաւոր յիշատակարան մի չլինելով՝ եւ մանաւանդ նորա մէջի աշակերտաց ոչ եւ իցէ աշխատութիւնքը չտեսնելով, չեմք կարող բան յաւելցրնել մեր կողմանէ. իսկ տպարանը՝ կարելի է ասել որ բաւական հարուստ եղած է ու քաջավարժ արհեստաւորներ ունեցել է. վասն զի այն տեղէն ելած քանի մի գրեանքը, այսինքն ՅԻՍՈՒՍ ՈՐԴԻ, ԺԱՄԱԳԻՐՔ, ՍԱՂՄՈՍ, ԱՂՕԹԱՄԱՏՈՅՑ, ՈՂԲՔ ԵՒ ՀԱՌԱՉԱՆՔ ԷՋՄԻԱԾՆԻ, ԴՈՒՌՆ ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՆ եւ այլն, նոցա ժամանակին նայելով՝ բաւական մաքուր տպագրուած են, բացի ՏԵԼԱՄԱՔայ հայերէն անղրանիկ թարգ-

(*) Վանքը բարձր պատուանդանի մի վերայ շինուած է եւ իւր ստորոտը ընդարձակ պարտէզ մի ունի: Այս երկուսն իրարմէ բաժանողը՝ պատուանդէն վար հոսող աղբիւրին վտակն է: Սուրբ Խաչի ուխտաւորները թէեւ ամենայն կիւրակէ անպակաս կլինին, սակայն իւր մեծահանդէս օրը Վարդավառի կիւրակէն ու հետագայ երկուշաբաթի օրն է, որ Նախիջեւանէն ու իւր հայաբնակ գիւղերէն հարիւրաւոր գերդաստանք կերթան ուխտի, եւ ոմանք վանքի պարսպին ու պարտիզին մէջ, ոմանք եւս իւրեանց վրաններուն (*չադըր*ներուն) տակ կիջեւանին: Վանքի աջ կողմէն կէս փարսախի չափ հեռաւորութեամբ ուրիշ աղբիւր եւս կայ, որ Նախիջեւանցիք *Սաղլըգ-սու* (առողջարար ջուր) կանուանեն: Այն ջրովը կլուացուին ամենայն ջերմնախտ ունեցողները, եւ յետոյ մերձակայ ծառոց ճիւղերուն վերայ մէկ կտոր լաթ կկապեն իւրեանց հագուստներէն, իբր թէ ջերմն այն տեղ թողելու նշան:

մանութենէն, որոյ տպագրութիւնը կարելի չէ վերոյիշեալ գրքերուն մաքրութեանը հետ համեմատել (*)։

(*) Տեւմաքը՝ որ 1793 թուականին տպագրուած է, տասներկուքական գրքերէ երկու հատոր բաժանուած ու մէկտեղ կազմած է։ Գրքին վերջը ընդարձակ Յիշատակարան մի դրուած է, յորմէ հետագայ խօսքերս մէջ կբերեմք՝ իբրեւ Թադէոս վարդապետի եւ նոյն իսկ Արղութեանց Իշխանազն Յովսէփ Արքեպիսկոպոսի, Ռուսաց Կատարինէ Բ Կայսրուհիէն արժանապէս մեծարուելուն վերայ հարազատ տեղեկութիւն։ „*Իսկ զկնի . . . օծմամբ սրբացուցեալ դչքնաղ զերկնահանգէտ Սուրբ Խաչ վանքն Նոր Նախիջեւանու, զկառուցեալն յինքենէ (այսինքն ի Յովսէփ Արքեպիսկոպոսէ Երկայնաբազուկ Արղութեանց), եւ զարմանահրաշ երկնայնոց համբուրելի կրօնիւք բարեկարգեալ՝ յանձնեաց իկառավարութիւն Կոստանդնուպօլսեցի Թադէոս աստուածիմաստ վարդապետին՝ հարազատ գործակցին եւ յաջորդին իւրոյ, եւ ինքն չուեալ խաղաց գնաց ի մեծահամբաւ քաղաքն կայսերանիստ ի Սանկտպետերբուրգ . . . նախ . . . յաղագս Գրիգորուպօլսու քաղաքաշինութեանն, եւ երկրորդ՝ սակս Նոր Նախիջեւանցւոցն։ . . . Ի 1793 թուի ի հնուան յունվար ամսոյ՝ եմուտ մեծաւ փառօք ի Կայսերական քաղաքն Սանկտպետերբուրգ, եւ համդիպեալ ամենից հոգեւորականացն պանծալեաց խմբից եւ աշխարհականացն մեծամեծաց շքեղախառն դասուց, զոյն ցնծութեան եւ զնուականտես ուրախութեան՝ ընձայելին կարօտանօք իձից ժամանակս անկեալութեամբ կրկին տեսութեան սպասողացն՝ բաւականապար սիրալիր շնորհիւ ընծեռեաց, որք ամենեքին առ հասարակ բաքանչական յարգանօք եւ ըստ արժանւոյն պատուով ընկալան։ Ուր եկաց եւ մնաց խրախս աստուածահրաշ տեսութեամբն իւրով զսիրտ համայնիցն գործեալ մինչ ցհինգերորդ օրն նոյն ամսոյ, յորում աւուր մատուցեալ եղեւ Իւրուհւոյ Օգոստափառ Կայսերական Մեծութեանն, ընդ որոյ հանդիսակից գըտան զերազնիւ Պարոն Պօլկովնիկ Աղայ Յովհաննէսն Աղայ Եղիազարեան եւ Կարապետ համեմարափայլ վարդապետն իւր։ . . . Իսկ իժամանել նոյն թուոյ մարտի 25-երորդ աւուրն . . . նուիրեալ էր զյատուկ շնորհ ամենաբաւական ողորմութեան իւրոյ աստուածահանդոյն Կայսերական Մեծութեանն առ տաբաւխտ ազգս Յաբէթառհմ, եւ առ արժանաժառանգ Սրբազան Հովուապետս Աստուածարեալ, որ էր խաչալէս յաւխտենից անլուր պարգեւ գերազանց, զանձ անկողոպտելի, շնորհ անհամեմատ եւ փառք անգուգական. զարմանալի ազգաց եւ ազանց, զարփահրաշ զմեծագին ականակուռ զապամանդեայ խաչն ատեւմ պատուական՝ կրել ի ճակատ վեղարին, եւ զմանթի վայելչագարդ գեղեցկինեալ իբրեւ զծիրանիս թագաւորաց, կերկնագոյն կերպասուց . . . զարդարեալ երեքկին գեատանիշ փողփողեալ նշանակաց ընթիւ՝ կարմրով եւ սպիտակաւ, որոյ լանջքն ոսկենկար պատկերօք գեղազարդեալ խոեղխ շքեղաց. խմեր կողմանէ ճարտարարուեստ քերուբ սրբոյ կուսին Եկատերինէի, եւ խմեւս կողմանէ նկար սրբութեան Մեծին Գրիգորի Հայկազանց Լուսաւորչի . . . Այս չուեաց անտի գնալ ի Ղրիմ, եւ անդ առեալ զՍուրբ Խաչ վանքն (որ յետ եւլաներոյ Հայկազանեաց ցեղիցն ի Ղրիմոյ՝ անայի մնացեալ էր վանքս այս) . . . ետ մաքրել բոլորովին թագաւորական զօրացն՝ բարձր հրամանաւ Գրաֆ Սուվորովին։ Յետ որոյ եդ կնմա աւեղայս եւ զաշխարհական անձինս. արար կնմա զբազում նորոգութիւնս, էառ եւ վասն նորա զլայնադաշտ ընդարձակ տեղիս, զմայրիս եւ զայգիս. եւ ապա դարձ աբարեալ անտի՝ գնաց վերստին ի Գրիգորուպօլ առ ի ձմերել անդ*“։

Նախիջեւանցի Հայերը քաղաքական Խորհրդարան, Որբոց Իրաւարան եւ Հայոց Դատարան ունին. որոց պաշտօնատէրները Քաղաքագլխէն սկսեալ մինչեւ յետին գրագիրը ամէնքն ալ Հայ են, բացի դատարանի Ռուսաց մասի Ատենադպրէն, որ ազգաւ Ռուս է:

Կատարինէ Բ Կայսրուհին իւր պարգեւագրին մէջ այլ եւ այլ առանձնաշնորհութիւններ ու 32 հազար դեսեատին երկիր ընծայեց նոցա, այլ եւ տասն տարի ազատ կացոյց զնոսա կայսերական հարկատուութենէ: — Ահա հրովարտակին հայերէն թարգմանութիւնը (*):

,, Աստուծոյ արագահաս ողորմութեամբն ՄԵՔ ԿԱՏԱՐԻՆԷ Բ, ԿԱՅՍՐՈՒՀԻ եւ ԻՆՔՆԱԿԱԼՈՒՀԻ ամենայն Ռուսաց.

,, Մոսկուայի, Կիեվի, Վլադիմիրու, Նովգորոդի. Արքայուհի Խազանու, Արքայուհի Աժտերխանու, Արքայուհի Սիբերիոյ. Թագուհի Պսկովեան եւ մեծ Իշխանուհի Սմոլէնսկեան, Իշխանուհի Էստլանդիոյ, Լիֆլեանդիոյ, Կարելիայի, Տվերի, Իւգորի, Պերմի, Վեատսկւոյ, Բուլղարիոյ, եւ այլոց. Թագուհի եւ Մեծ Իշխանուհի Նիզովեան Նովգորոդի, Չէռնիկովի, Ռեազանու, Ռաստովի, Եարոսլաւի, Բէլօզերսկւոյ, Ուդորսկւոյ, Օբդօրսկւոյ, Կոնդիացւոց եւ բոլոր Հիւսիսային կողմանց հրամանատու. եւ Թագուհի Իբերական, Կարթալինեան, եւ Վրացի թագաւորաց եւ Կաբարդինեան աշխարհի վերայ. այլ եւ Չերքասեան եւ Լեռնաբնակ Իշխանաց եւ այլոց Ժառանգական Թագուհի եւ Տիրակալ:

,, ՄԵՐ ամենահաւատարիմ Պետրոս Վարդապետ Մարկոսեանին եւ ամենայն քրիստոնեայ Հայադաւան ժողովրդոցն Խրիմու՛ ողորմածագոյն բան.

,, Ձեր բարենպատակ ընդհանրական ձեռնարկութիւնը, թող օրհնէ Բարձրելոյն Աջը: ՄԵՔ ձեր անցեալ տարւոյ յունիսի 16-էն Բաղչէսարայ քաղաքէն յուղարկած ընդհանուր եւ յօժարակամ խնդիրը քննելով՛ ձեր վերահաս տառապանքէն ու թշուառութիւններէն ազատելու համար, եւ ընդունելով իմշտնջենաւոր հպատակութիւն Ռուսացս Կայսերութեան, բարեհաճեցաք ոչ միայն ընդունել ձեզ ամենեցունցդ ՄԵՐ խնամածու պաշտպանութեանը տակ, եւ որպէս ամենասիրելի զաւակունք՛ հանգչեցընելով ՄԵՐ երկրին մէջ այնպիսի բարօրութիւն տալ ձեզ, որքան որ մահկանացուաց ցանկութիւնը կհասնէին՛ ՄԵՐ անընդհատ խնամքը չպակասեցնելով, այլ եւ կրօլյատրեմք ձեզ ՄԵՐ Թագա-

(*) Ռուսերէն բնագիրը տես Собраніе Актовъ Армянскаго Народа, Часть I, ст. 177 — 181. Москва, 1833.

ւորութեան մէջ վայելել այն ամենայն իրաւունքն ու առանձնաշնորհութիւնքը որ Մեր համօրէն հպատակները ինախնեաց անտի կվայելեն : Բաց յայսցանէ՝ կհրամայեմք .

,, Ա. Ձեր Ազովի կողմերը չուելու ժամանակը՝ տանել Խրիմէն Մեր ծախքով այն ամենայն ունեցածներդ որ կարելի է փոխադրել, եւ որ ՄԵԶՆԷ սահմանեալ գումարի ծախիւքը հնարաւոր է:

,, Բ. Աւելի յամարաւոր բնակութեան համար տալ ձեզ Ազովի գաւառին մէջ եղած Սրբոյն Դմիտրիյ Ռոստովացւոյ ամրոցին այն հողաբաժինը, որով Դոնի Խազախաց բանակատեղին կորոշուի, իբաց բառնալով վասն ամրոցին որպէս արօտի դաշտատեղի, երեք հազար դեսեատին հող, այլ եւ տեղացի բնակչաց ձկնորսութեանը համար՝ Դոն գետի քառորդ մասը, վերոյիշեալ հողաբաժնի սահմանէն՝ Թէմրուկ գետի բերանէն վեր հաշուելով. իսկ երէ ձեր բնակութեանցը նայելով՝ պակաս գայ վերոյիշեալ եւ Ազովեան ամրոցի սահմանին մէջ նշանակուած հողերը, ուր ձեր շինութիւններուն հանդէպ ձկնորսութեան տեղեր պիտի ունենաք, ամենողորմ գթութեամբ կպարգեւեմք զայն մըշտնջենաւորապէս յօգուտ եւ իշան բոլոր հասարակութեան, առանց զանձարանական հարկատուութեան :

,, Գ. Կայսերութեանս բնակիչքը այլ եւ այլ կարգերի վերայ բաժանելէն յետոյ, ամենողորմ գթութեամբ կազատեմք ձեզ ամենեցունցդ բոլոր արքունական հարկերէ եւ ծառայութենէ, տասն տարի ժամանակաւ, զկնի որոյ պէտք է վճարէք Մեր գանձարանին ամէն տարի, վաճառականքն իւրեանց դրամագլխէն՝ րուբլիէն 1 շահ (процентъ), արհեստաւորները՝ որպէս նաեւ հասարակ քաղաքացիքը իւրաքանչիւր տունէն երկու րուբլի. իսկ նահանգական շինականքը, եւ յանուանէ երկրագործները, որոց ամէն մէկուն մինչեւ 30 դեսեատին հող սահմանուած է տալ, ամենայն տարի պէտք է վճարեն իւրաքանչիւր դեսեատինին համար հինգական կոպէկ. չքաւորներն ալ Մեր գանձարանէն կլցուցանեն իւրեանց պիտոյքը, այսինքն ոչ միայն առաջին տարւոյ ապրուստի համար սահմանուած գումարին հետ մէկտեղ սերմանացանութեան համար հունդեր, անասուններ եւ ուրիշ տնտեսական հարկաւոր նիւթեր կընդունին, եւ որ կպարտաւորին տասն տարիէն վերջը յետ դարձուցանել զանձարանին, այլ եւ իւրեանց տներու շինութեանցը համար գանձարանէն փայտ եւ ուրիշ պիտոյք կընդունին ձրի. իսկ հարուստներն իւրեանց տրուած հողերուն վերայ՝ տներ, խանութներ, շտեմարաններ, գործարաններ եւ ուրիշ կենցաղօգուտ բաներ կարող են շինել իւրեանց սեպհական ծախքովը, ազատ մնալով ընդհանրապէս ստրճանաւորաց իջեւանատուութենէն, բացի այն դիպուածներէն, երբ զօրախումբ անցանելու լինի ձեր բնակած տեղւոյն

քովերէն: Տէրութեան զօրք տալու կողմանէ ալ, կազատեմք զձեզ մըշտնջենաւոր ժամանակաւ, բացի այն անձինքներէն որ ինքեանք կըրցանկան Մեր ծառայութեանը մէջ մտանել:

„ Դ. Մարկոսեան Պետրոս Վարդապետին կյանձնեմք մինչեւ իւր մահը Խրիմէն գաղթած Հայ ժողովրդոց հօտը, միանգամայն եւ կհրամայեմք եկեղեցիք, զանգակատունք շինել, եւ ըստ ծիսի Հայաստանեայց եկեղեցւոյ' իւրեանց բոլոր օրէնքները ամենայն ազատութեամբ կատարել: Թէ Վարդապետը եւ թէ իւր ստորադրեալ քահանայքը' մի միայն Հայոց Պատրիարքի իշխանութեանը պիտի ստորադրուին, որ Արարատեան Պատրիարքական Վանքին մէջ կգտնուի:

„ Ե. Դուք բնակութիւն հաստատելով առանձին քաղաքի մը մէջ Նախիջեւան անունով' *Դօշուղնեկա* կոչուած սահմանին մօտ, եւ ընդ նմին 12 հազար դեսեատին հող ստանալով որպէս մարզագետին, կըհրամայեմք ձեզ Դատարան (Магистратъ) հաստատել, եւ նորա մէջը կատարել ձեր օրինացը համաձայն ամենայն դատաստան, ձեր միջէն քուէարկութեամբ ընտրուած մեծաւորներու ձեռօք, որք կարող են աստիճան եւ ռոշակ առնուլ Ազովեան գաւառի սահմանադրութեանը համաձայն, եւ պէտք է լինին ընդ վերադիտողութեամբ կուսակալական կառավարութեան: Քաղաքներու' գիւղօրէից մէջ եւս Ռուսաց առանձին մեծաւորներ պիտի դրուին պաշտպանութեան համար, որք չխառնուելով քաղաքացւոց դատերուն, միայն պաշտպանութիւն պիտի անեն նոցա: Դարձեալ' ըստ մտանելոյ իւրաքանչիւրոյն յայլ եղանակ կենաց բնակչաց Տէրութեան, հրամայեմք վայելել մշտնջենաւորապէս եւ ժառանգաբար այն իրաւունքները, որ Մեր ընդհանուր կարգադրութեանց հիմանը վերայ կվայելեն թագաւորութեանս միջի ամենայն կարգի անձինքը, այսինքն ազատ վաճառականութիւն' թագաւորութեանս եւ նորա սահմանէն դուրս եղած երկիրներուն մէջ. այս գործին մէջ աւելի օգուտ ունենալու համար' կըթոյլատրեմք ձեզ վաճառականաց նաւեր շինել ձեր սեպհական ծախքովը, հարկաւոր եւ օգտակար գործարաններ հիմնարկել, մրգեղինաց այգիներ տնկել, որոց յառաջանալէն յետոյ, ամենայն տեսակ խաղողէ հանած գինիներ կարող էք ծախել ձեր բնակած տեղերը փոքրիկ չափերով. իսկ Ռուսաստանի ներքին քաղաքներուն մէջ' տակառներով: Գաղղիացւոց կերպով օղի շինելը կարելի է ամենուն, բայց հրաման չէ տանել Ռուսաստանի ներքին գաւառներուն մէջ վաճառել. մէկ խօսքով, ամենայն տեսակ վաստակք տարածել իւրաքանչիւր մարդոյն կամացն ու կարողութեանը համեմատ. եւ այս բոլոր իրաւունքները կարող էք վայելել Մեր ինքնակալ գաւազանի եւ օրինաց հովանաւորութեանը տակ:

,, ՄԵՔ այս առանձնաշնորհութիւնքը հանդիսաբար ու ժառանգաբար բոլոր հասարակութեանը տալով մշտնջենաւոր ժամանակաւ, աւելի հաստատութեան համար ՄԵՐ սեպհական ձեռքով ստորագրեցինք եւ ՄԵՐ արքունական կնքովը վաւերացնել հրամայեցինք: Տուաւ ՄԵՐ Ս. Պետերբուրգ մայրաքաղաքին մէջ, իբրու Ծննդեան Քրիստոսի 1779, նոյեմբերի 14-ին, եւ ՄԵՐ Թագաւորութեանը 18-րդ տարւոյն մէջ:

(Իբնագրին Վեհափառ Կայսրուհին ձեռնագրեալ է)

,, ԿԱՏԱՐԻՆԷ ":

Այս առանձնաշնորհութիւնքը վերստին հաստատուեցան նախ Պօղոս կայսեր ժամանակը 1799 թուականին յունուարի 4-ին, եւ ապա Աղեքսանդրի Առաջնոյն օրերը 1802-ին դեկտեմբերի 21-ին. եւ մինչեւ ցայժմ գրեթէ նոյն զօրութիւնն ունին, ինչ որ Կատարինէ Բ Կայսրուհւոյն օրերը:

85. Տակաւին չորս օր է որ տետրակ մի ընդունեցայ Թիֆլիզէն Կ. ՊՈԼԻՍ ՀԱՅՈՑ ԴՈՒՌ ԿՈՐՍՏԵԱՆ ԵՒ ԴՈՒՌ ԿԵՆԱՑ ԲԱՑԵԱԼ վերնագրով, Պ. Գալուստ Լճեցւոյ աշխատութեամբը 1862-ին տպագրուած, յորում (էջ 53) իբր թէ եկեղեցականի մի անձոռնի գրուածոց պատճէնը տեսի, զոր այս տեղ կարելի էր դնել իբրեւ յօրինակ տառասխալութեան, եթէ մէջի անալի ափեղցփեղ խօսքերէն չխորշէինք:

86. Ռուսաստանի Խրիմէն մօտիկ քաղաքներուն մէջ 49 մեծ ու փոքր տօնավաճառներ կլինին ամենայն տարի, որոց ամենուն մէջ եւս անմիջապէս քանի մի Խրիմեցիք կգտնուին: Այն տօնավաճառները ամսաթուով նշանակուած են, եւ ամենայն տարի Նոր Ռուսիոյ օրացուցին մէջ կտպուին:

87. Նողայներու թիահմայութեանը վերայ այսպէս կգրէ Հ. Մինասը. ,,Մեծ իմաստութիւն համարի առ նոսա Թիահմայութիւնն, որով գուշակեն զապագայս. իբրեւ զի հանեալ զթի զառանց՝ նկատեն ի լոյս եւ զննեն զնշանս, զբիծս եւ զգիծս, որք յաճախ նկարեալ երեւին. յորոց գուշակեն զապագայ դիպուածս տարւոյն զյաջողութիւն եւ զձախորդութիւն տեառն զառին, որ զգածի ասեն բնականաբար. մանաւանդ երբ հանդերձեալ են լինել փոփոխութիւնք օդոց զուգընթացութեամբ աստեղաց". եւ այլն:

ՀՀ Ազգային գրադարան
NL0341634